

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İzmir Ermenileri

Derleyen: Zakarya Mildanoğlu

İNCELEME

İzmir Ermenileri

Ege kıyılarının yitip gitmiş sakinleri

Derleyen: Zakarya Mildanoğlu

ZAKARYA MİLDANOĞLU

1950'de Kayseri'nin Ekrek (Köprübaşı) köyünde doğdu. İlkokulu İstanbul Şişli'deki Karagözyan Yetimhanesi'nde, ortaokul ve liseyi Üsküdar Surp Haç Tıbrevank Okulu'nda okudu. İTÜ'de mimarlık eğitimi aldı. Üniversite yıllarında gençlik hareketlerinde ve Türkiye İşçi Partisi faaliyetlerinde aktif yer aldı. 1976'da Türkiye Komünist Partisi'ne girdi. 12 Eylül'de TKP İstanbul davasından tutuklanarak üç yıl hapis yattı.

Mimarlık kariyeri boyunca, Türkiye'nin ilk havagazı fabrikası olan Kuzguncuk Gazhanesi ile Shell Türkiye Genel Müdürlük Binası'nın inşası; Ortaköy Andonyan Birliği Manastırı ve Beşiktaş Meryem Ana Kilisesi restorasyonu gibi projeleri hayata geçirdi. Türkiye Ermenileri Patrikliği gözlemcisi olarak Van Akhtamar Surp Haç Kilisesi'nin restorasyon çalışmalarına katıldı. 2012 Eri van Bienali'ne sunduğu Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi Restorasyonu projesi ile ödüle layık görüldü.

2008-2011 arasında haftalık Agos gazetesinde köşe yazarlığı yaptı. Türkiye, Amerika ve Avrupa'nın çeşitli kentlerinde, Ermeni sanat tarihi, Anadolu Ermeni yerleşimleri, Ermeni basın-yayın tarihi üstüne pek çok konuşma yaptı, sempozyumlara katıldı. Bu alanda uzun yıllar verdiği emeği 2014'te Aras'tan çıkan *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* kitabıyla kalıcı bir ürüne dönüştürdü.

u s u l g e r e ğ i

Özellikle Ermeni süreli yayınlar ve çeşitli yörelerde yaşamış Ermeni cemaatlerinin tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Mimar Zakarya Mildanoğlu tarafından derlenen bu kitap, küçük ama dinamik bir topluluk olarak yaşadıkları Ege kıyılarında bugün artık tümüyle yitip gitmek üzere olan izler bırakmış olan İzmir Ermenilerinin yaşayışına odaklanıyor.

Kitabın ilk bölümünde Türkiye içinden ve dışından araştırmacıların bu izlere farklı yönlerden yaklaşan makalelerine, ikinci bölümde ise Zakarya Mildanoğlu'nun İzmir ve çevresindeki Ermeni cemaat yaşantısının kurumlar, basın-yayın, ticaret gibi türlü veçhelerini kayıt altına alma çabasının sonucu olan başlıklara yer veriliyor.

Farklı kaynaklardan alınan yazı ve makalelerde özgün kaynağın referans sistemine sadık kalındı. Gerekli görüldüğü hallerde ilave açıklamalar dipnotlarla veya [köşeli ayraç] içerisinde verildi. Okurun kitapta sözü edilen zaman, mekan ve olaylara daha iyi nüfuz edebilmesini sağlamak amacıyla çok sayıda fotoğrafa yer verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

İZMİR ERMENİLERİ

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UUU 183

İzmir Ermenileri
Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri
Derleyen: Zakarya Mildanoğlu

Yayına Hazırlayan
Rober Koptaş

Kapak Tasarımı
Aret Gicir

Kapak Fotoğrafı
Haçadur Şahinyan, zeybek kıyafetiyle
(Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, 1915 Öncestnde Osmanlı
İmparatorluğu'nda Ermeniler içinde, İstanbul: Aras, 2011)

© Aras Yayıncılık, 2017
ISBN 9786055753917

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

· İstanbul, Nisan 2017

İZMİR ERMENİLERİ

Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri

DERLEYEN
ZAKARYA MİLDANOĞLU

İçindekiler

BİRİNCİ BÖLÜM

İzmir Ermenilerine Bakışlar

Literatürden Katkılar

Aydın Vilayetinde Ermeniler 13

Raymond Kévorkian - Paul B. Paboudjian

İzmir Ermenileri:

Küçük Bir Cemaatin Dinamizmi..... 27

Anahide Ter Minassian

Geç Dönem Osmanlı Smyrna'sında Ermenilerin

Toplumlararası İlişkileri..... 53

Hervé Georgelin

Madteos Mamuryan:

Batı Ermeni Rönesansına Katkıda Bulunan

Bir İzmirli 73

Robert H. Hewsen

İzmir'in Ermeni Yapıları ve

Dokumacılık Sanatı..... 83

Christina Maranci

İzmir Ermeni Hastanesi'nin Tarihine Bakış

(Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi) 1801-1922 105

Barkev Balımyan

Aydın Vilayetinde Yapılan Tehcirler

ve Katliamlar 145

Raymond Kévorkian

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Tasnif Denemesi:

İzmir ve Çevresindeki Ermeni Cemaatleri
Yerleşimler, Kurumlar, Matbuat, Ticaret, Şahıslar
Zakarya Mildanoğlu

Aydın Vilayeti Ermeni Yerleşimleri.....	159
İzmir’de Ermenice Basın ve Yayın	181
İzmir Eğitim, Hayır/Yardım Kurum ve Dernekleri.....	221
İzmir’de Ekonomi, Ticaret ve Ermeniler	231
İzmirli Bazı Tanınmış Ermeniler.....	237
Seçilmiş Kaynakça.....	249
Dizin.....	253

ARAS'TAN

Sunuş

İzmir Ermenileri sahiden yaşadılar mı? Ege'nin yeryüzünde bir cenneti andıran bu kıyılarında var oldular, nefes aldılar, yürüdüler, konuştular, doğdular ve öldüler mi? Türkiye'nin en büyük ve en özel şehirlerinden biri olan İzmir'de ve çevresinde yüzyıllarca süren yaşantılarından geriye kalan neredeyse hiç düzeyindeki izlere bakılırsa, bu sorulara "Evet, yaşadılar, vardılar!" cevabını vermek hiç de kolay değil. Bir avuç iyi niyetli araştırmacı istisna, Türkiye'de yazılan İzmir tarihçelerine bakarsak da durum aynı. Pek çok Türkçe kaynağa göre, onlar adeta 1922 İzmir Yangını'nın sorumluları olmaktan başka hiçbir rol oynamadılar kentlerinin tarihinde. Yoklardı, sonra bir gün mahallelerini ateşe verdiler ve gemilere binip gittiler. Ne kadar da haksız ve kör bir suçlama...

Elinizdeki mütevazı derleme, bu güzel şehrin ve çevresindeki bazı yerleşim yerlerinin tarihine özellikle Ermenilerin orada nasıl yaşadığı çerçevesinden, yoğunluklu olarak Ermenice kaynaklardan yararlanarak bakan yazıları bir araya getiriyor. Ermenilerin kentteki yerine; kilise, okul, hastane, matbaa, basın gibi kurumlara; mimariye, ticarete, toplumlararası ilişkilere ve hatta giyim kuşama bakarak, İzmirli –ya da Ermenicesiyle söylersek *Zmürnialı*– kimliğini taşımanın nasıl bir hal olduğunu tahayyül edebilmemizi kolaylaştırmayı, böylece başta bu kitaba konu olan insanların günümüz İzmir'inde yaşayan hemşerileri olmak üzere, kentin tarihine ilgi duyanlar için bazı temel kaynak ve tartışmaları aşına kılmayı hedefliyor.

Kentler, doğaları gereği, birbirine hem benzeyen hem benzemeyen, ancak her halde ortak yaşam alanlarını ve ortak bir kültürü paylaşan insanları bir araya getiren mekânlardır. Geçmişte bir arada yaşama ya dair fırsatları ıskalamış olabiliriz, ancak bu, geçmişe bakıp kimi sonuçlar çıkarmamıza hiçbir zaman engel değil. İyi okumalar dileğiyle...

BİRİNCİ BÖLÜM
İzmir Ermenilerine Bakışlar
Literatürden Katkılar

İzmir. arkada, Pagos (Kadifekale) Tepesi'nin eteğinde ve sıra sıra servilerin dibinde yer alan Ermeni mahallesi, Haynots.

Aydın Vilayetinde Ermeniler

Raymond Kévorkian - Paul B. Paboudjian

İzmir vilayetinde yaşayan Ermeni topluluklar, nüfus bakımından pek bir ağırlıkları olmamakla birlikte, ekonomik ve kültürel alanda önemli bir rol oynamışlardır. 1914'te gerçekleştirilen Osmanlı nüfus sayımı, bölgede bulunan 20.766 Ermeni'nin 11.127'sinin İzmir ve banliyösünde yaşadığını belgeliyor. Patrikhane'nin istatistikleriyse bu sayının 21.145 olduğunu göstermektedir. Apostoliklerce yönetilen yirmi üç dini yapı bulunurken, Katoliklerin iki, Protestanların ise bir dini yapısı vardı. Ayrıca biri Viyana Mikhitaristlerine ait olan iki büyük lisede ve yirmi yedi ilkokulda 3.000 öğrenci öğrenim görüyordu.

İZMİR SANCAĞI

14. yüzyılın sonunda, Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılışından sonra, İzmir'deki Ermeni kolonisi yoğunluk kazandı. Buraya ilk ulaşan mülteciler, şehrin güneyindeki Apano mahallesine yerleşerek bir de kilise inşa ettiler. İkinci göç dalgası, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında gerçekleşen Celâli yağmaları ve I. Şah Abbas'ın sürgün politikası sonucunda yaşandı. Şehrin doğusundaki Emir-sultan'da Haynots mahallesini kurup Surp Isdepanos Kilisesi'ni inşa edenler, Yüksek Ermeni Platosu'nun kuzeyinden gelen bu yeni göçmenlerdi. Chardin ve Tavernier gibi Batılı seyyahlara göre, 17. yüzyılın ortalarında, özellikle uluslararası ticareti ellerinde bulunduran Ermenilerin

buradaki nüfusu 8.000'e kadar ulaşmıştı. Fransız Konso losluğu'nun arşivleri, İran, Hindistan ve Çin ipeklileri ti- caretinin o dönemde Ermenilerin tekeline olduğunu ve limanın Doğu ile Batı arasındaki Ermeni ticareti bakımın- dan önemli bir bağlantı noktası teşkil ettiğini gösteriyor. Başta Venedik, Livorno, Marsilya ve Amsterdam olmak üzere Batı'ya yerleşmiş olan Ermeni topluluklarının kilise- leri de, İzmir Ermeni Başpiskoposluğu'nun yetki alanında bulunuyorlardı. Şehrin Doğu'nun Limanları'nda ticaretin kavşak noktası olma işlevini görerek, Yüksek Ermeni Pla- tosu'ndan tüccarları kendine çekmesi, Surp Isdepanos Ki- lisesi'nin avlusundaki 16. ve 17. yüzyıllardan kalma mezar taşlarında yazılı olan Culfa, Nahçıvan, Ğapan, Kantzag ve Tiflis kökenli tüccarların isimlerince de doğrulamaktadır.

Üçüncü göç dalgasıyla gelenlerin çoğunluğu, Nahçıvan ve Ankaralı Ermeni Katoliklerdi. 18. yüzyılın ilk yarısında İzmir'e yerleşen bu topluluk, 1688 depreminde neredeyse tamamen yıkılmış olan şehrin nüfusunun yeniden artma- sına katkıda bulundu.

1922'de ortadan kalkmadan önce, Ermeni cemaati ön- celikle Haynots'ta, Surp Isdepanos Kilisesi'nin çevresinde yoğunlaşmıştı. Kilise ilki 1688 depreminden sonra, diğer- leri 1743 ve 1845'te olmak üzere üç kez restore edilmişti. Kilisenin bitişiğindeki Başpiskoposluğa ait büyük bina ise, 1799'da Abroyan ailesi tarafından inşa ettirilen ünlü Surp Mesrob Koleji'nin ve zengin Ermeni Kütüphanesi'nin kuruluşundan kısa süre sonra, 1858'de yeni baştan inşa edildi. Bünyelerinde kendilerine ait okullar olan Surp Kri- kor Lusavoriç ve Surp Harutyun adlı iki Ermeni kilisesi daha vardı. Son olarak bir de 1801'de kurulan ve 1878'de büyütülen Surp Krikor Ermeni Hastanesi bulunuyordu.

Katolik cemaatinin de kendi Meryem Ana kilisesi vardı. 1845 tarihinde, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun himayesi altında kurulan Viyana Mikhitaristleri Lisesi sayesinde, Ankara ve Nahçıvan kökenli Ermeni Katolikler, zamanla milli bir kimlik kazandılar. Kaldı ki, aralarından pek çoğu Fransa'nın Provence bölgesinden ya da İtalyan ailelere mensup olduğundan, "Frank mahmiller" statüsüne sahipti ve Fransız Konsolosluğu bu statüyü korumalarına özen gösteriyordu. 1795'te "Frank mahmi" statüsünü elde eden Ballardur ailesi, aile bireylerinden biri Venedik Mikhitaristleri keşişlerinden olan İsaverdents'ler ve Missir-Filippachi'ler bu ailelerin önde gelenlerindendi. Ancak, şunu da belirtmeliyiz ki, bu Levantenler, Ermeni Katolik cemaatine ait olduklarını genellikle yadsıyarak kendilerini "Avrupalı" olarak tanımlıyorlardı. Daha az sayıda olan Protestanlar, kendi ibadethanelerini 1880'de inşa ettiler.

Koloninin maddi bakımdan rahatlık içinde oluşu, yoğun bir kültürel faaliyetin gelişmesini sağladı. İmparatorluğun ilk Ermenice günlük gazetesi olan *Arpi Araradyan* 1853'te İzmir'de yayımlandı. Bu gazete gün ışığına çıkmadan önce, İzmir'de *Arşaluys Araradyan* (1840-1886), *Dzağig* (1862), büyük pedagog Madteos Mamuryan'ın *Arevelyan mamul'u* (1871-1909) vb. gibi gayet ses getirmiş olan süreli yayınlar mevcuttu. Bir de Gambetta'nın yakın arkadaşı, ünlü entelektüel İsdepan Vosgan'ın yayımladığı Fransızca bir gazete vardı.

Basının yanı sıra, yayın dünyası da son derece faaldi ve Ermeni edebiyatından olduğu kadar, başta Fransız olmak üzere Avrupalı yazarlardan çeviri eserler de yayımlanıyordu. Şehir çevresinde nüfusu Ermenilerden oluşan iki de kasaba vardı: Biri kuzeydoğuda yer alan Burnabad [Borno-

va], diğeri de deniz kıyısında, körfezde, İzmir rıhtımlarının karşısındaki Kordelio'ydu [Karşıyaka]. Her iki kasabada da birer okul ve bir kilise (Kordelio Meryem Ana Kilisesi) vardı.

Nüfusunun çoğunluğu Hristiyanlardan oluşan kozmopolit şehir İzmir, Avrupa limanlarıyla olağanüstü yoğun ticaret trafiği sayesinde Batı dünyasına açıktı. Bu da V. Cuiet'nin şu sözlerine açıklık getiriyor şüphesiz: "Çalışma konusunda sabırlı, faal ve enerjik, ticarete de son derece yatkın olan vilayetdeki Ermeniler, memleketin en büyük servet sahiplerindendir. Bankacılıkta Rumlardan bile daha ilerideler... Türkçeyi gayet iyi konuşmaları, pek çok Ermeni'yi avukatlık mesleğine yöneltmekte..."

BERGAMA VE ÖDEMiŞ KAZALARI

Ermeniler sancağın kuzeyinde, özellikle Attaloslar'ın antik başkenti olan Bergama'da toplanmıştı. 1890'larda 1.500 olan nüfusları 1914'te 1.000'e düşen Ermenilerin iki ilkokulu ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi vardı. Çoğunlukla dericilik (maroken) ve sepicilikle uğraşırlardı.

İzmir sancağının ikinci önemli Ermeni yerleşim bölgesi Ödemiş'ti. 1914'te sayıları 1.522 olan Ermenilerin ataları 17. yüzyılın başında bölgeye yerleşmişlerdi. Surp Hripsime Kilisesi 1805'te, iki okul ise daha sonra inşa edilmişti. Ermeni kadınlarının işlediği ipek mendiller ve örtüler yörede ün salmıştı. Ermeniler ayrıca Menemen (Surp Sarkis Kilisesi ve bir okul), Kuşadası (Meryem Ana Kilisesi ve bir okul), Bayındır (Meryem Ana Kilisesi ve bir okul) ve Söke'ye (Meryem Ana Kilisesi ve bir okul) birkaç küçük koloni halinde dağılmışlardı.

MAGNESİA (MANİSA) SANCAĞI

İzmir'in kuzeydoğusundan yaklaşık 50 kilometre uzaklıktaki Manisa 2.875 kişilik önemli bir Ermeni nüfusu barındırıyordu. Aşağı Malta mahallesinde Surp Sion Kilisesi'yle iki okulunun (Surp Krikor ve Surp Hripsime) çevresinde yoğunlaşmışlardı. Şehrin tamamen Ermenilerden oluşan yukarı kısmının merkezinde Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi vardı. Manisalıların esas faaliyeti halıcılık ve bez dokumacılığıydı. Her evde bir dokuma tezgâhı bulunurdu.

Sancağın diğer bölgelerinde de küçük Ermeni kolonilerine rastlanıyordu. 17. yüzyılda Ararat Ovası'ndan göç edenlerin kurduğu Kasaba'da [Turgutlu] 1914'te 1.000 kişi yaşamaktaydı. Burada Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve hemen bitişiğinde bir de kolej bulunuyordu. 19. yüzyılın sonlarında 1.000 kadar Ermeni'nin yaşadığı Akhisar'da, Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile iki de okul vardı. 18. yüzyılda Karabağ, Erivan, Salmast ve Tebriz'den gelen mültecilerin kurduğu Kırkağaç'ta 1890'larda 1.000 kişilik bir Ermeni nüfusu yaşamaktaydı. Ticaretle uğraşır, un ve iplik fabrikalarının yanı sıra buharlı makinelerle çalışan ezimevleri işletiyorlardı. Ermeni cemaati, Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nden başka, erkek çocukları için Surp Nareg, kız çocukları için Vartuhyan okullarını kurmuştu.

AYDIN VE DENİZLİ SANCAKLARI

İzmir vilayetinin güneyi, 17. yüzyılın başında bölgeye yerleşmiş olan çok daha sınırlı sayıda Ermeni'yi barındırıyordu. Sancak merkezi Aydın'da, 19. yüzyılın sonunda en çok 80 aile, yani yaklaşık 500 kişilik bir Ermeni nüfusu yaşamaktaydı. Böyle olmakla birlikte, 1638'de kurulan güzel Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Surp Krikor Okulu'ndan

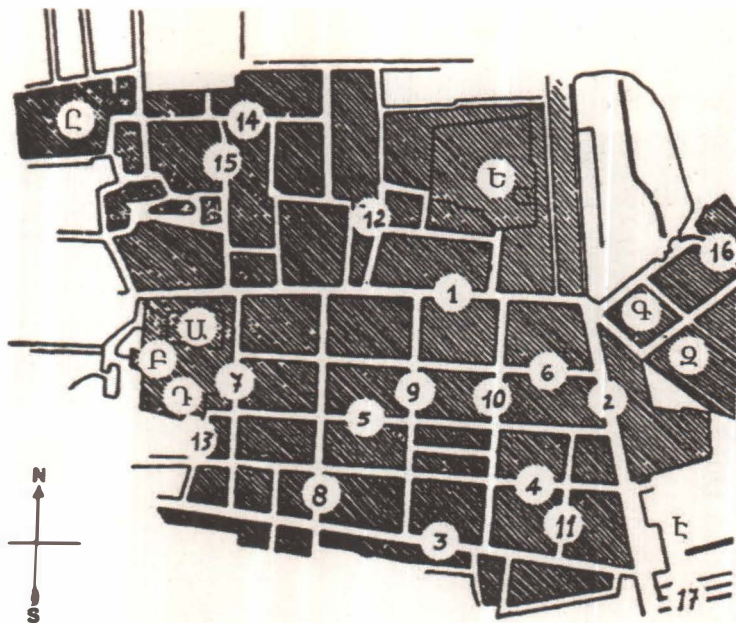
başka, Viyana Mikhitaristlerinin de bir manastırı ve okulu vardı.

Şehrin batısında yer alan Ermeni mahallesi, Türk mahallelerinden Tabakçay'la ayrılmıştı. Taş ve ahşap karışımı mimari, şehrin bu kısmına müreffeh bir görüntü veriyordu. Sepicilik ve dokumacılık, şehrin ve özel olarak da Ermenilerin önde gelen uğraşlarındandı.

Aydın'ın 25 kilometre doğusunda yer alan Nazilli'de, 1888'de kurulan bir okul ve 1843'te yeniden inşa edilen Surp Hripsime Kilisesi'nin çevresinde, 1914'te, esas olarak ticaret ve zanaatla uğraşan 543 kişilik küçük bir Ermeni kolonisi yaşamaktaydı.

Denizli'de bulunan, bölgenin anılmaya değer son Ermeni kolonisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce 548 kişiden oluşuyordu. Şehrin yukarı ve aşağı mahalleleri arasında yer alan Surp Asdvadzadzin Kilisesi 17. yüzyılda inşa edilmiş, bitişiğindeki okul ise 1880'de kurulmuştu.

Kaynak: Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler içinde*, İstanbul: Aras, 2011, s. 165-176.

ԶՄԻՌՆԻՈՑ «ՀԱՅՆՈՑ» ԹԱՂԱՄԱՍԸ

- 1.-/ Բէշիմէ Ծառաւոր
- 2.- Գասմահանէ Ծառաւոր
- 3.- Արապ Մահալէի (Կալիլիէ Ծառաւոր)
- 4.- Այ Փարասքէվի Փողոց
- 5.- Մէքթէվ Փողոց
- 6.- Մոժա Փողոց
- 7.- Միզան Փողոց
- 8.- Ֆէթիյէ Ծառաւոր
- 9.- Րուշան Փողոց
- 10.- Շիրին Փողոց
- 11.- Շահին Փողոց
- 12.- Տէրքէր Փողոց
- 13.- Գանպուրօղլու Փողոց
- 14.- Գաթըրընօղլու Փողոց
- 15.- Վէմեան Փողոց
- 16.- Մէլէս Ծառաւորի կամ Գետեզկեր
- 17.- Զէմէր Ծառաւոր
- Ա.- Ս. ՍՏԵՓԱՆՆԻ ՆԿԵՂՆԵՐ
- Բ.- ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
- Գ.- ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑ
- Դ.- Ս. ՄԵՍՐՈԲԵԱՆ ՎԱՐՓԱՐԱՆ
- Ե.- Ս. ԼՈՒԿԱՆՈՐԶԱԿԱՆ ՀՈՒՆՆԻՆՈՑ
- Զ.- Ս. ՀՈՒՓՈՒՄԵԱՆ ՎԱՐՓԱՐԱՆ
- Է.- ՆԿԵՂՆԵՐ ԵՒ ՎԱՐՓԱՐԱՆ ՄԻԹՓԱՐԱՆԵՑ
- Ը.- ԺՈՂՈՎԱՏԵՂԻ ԲՈՂՈՒԴԱԿԱՆԱՑ
- Թ.- ՆԻԿԱՐԺՈՂԻՆՈՑ ԿԱՅԱՐԱՆ - ԳԱՄԱԳԱՅԻ, ԳԱՄԱՐԱՆԻՆԷ
- * Զայկընը Գաշը փողոցի մօտաւոր գիծը Հայկոցի Եկամմաթ

İzmir Ermeni mahallesi, Haynots: 1. Reşidiye Cad. 2.Basmahane Cad. 3. Arap Mah. (Kaliliye Cad.) 4. Ay Paraskevi Sok. 5. Mektep Sok. 6. Moda Sok. 7. Süzan Sok. 8. Fethiye Cad. 9. Ruşan Sok. 10. Şirin Sok. 11. Şahin Sok 12. Derder Sok. 13. Kanburoğlu Sok 14. Katırcıoğlu Sok 15. Vemyan Sok. 16. Meles Cad. veya çay kenarı 17. Kemer Cad.

Ա. Surp İsdepanos Kilisesi Բ. Ruhani Önderlik Գ. Atölye Դ. Surp Mesrobyan Okulu Ե. Surp Lusavoriçyan Hastanesi Զ. Surp Hripsimyan Okulu Է. Mikhitaryan Kilisesi ve Okulu Ը. Protestan İbadethanesi Թ. Kasaba - Basmahane İstasyonu

İzmir kent merkezi, Pagos (Kadifekale) Tepesi.

Souvenir de Smyrne. Vue de Cordelio.

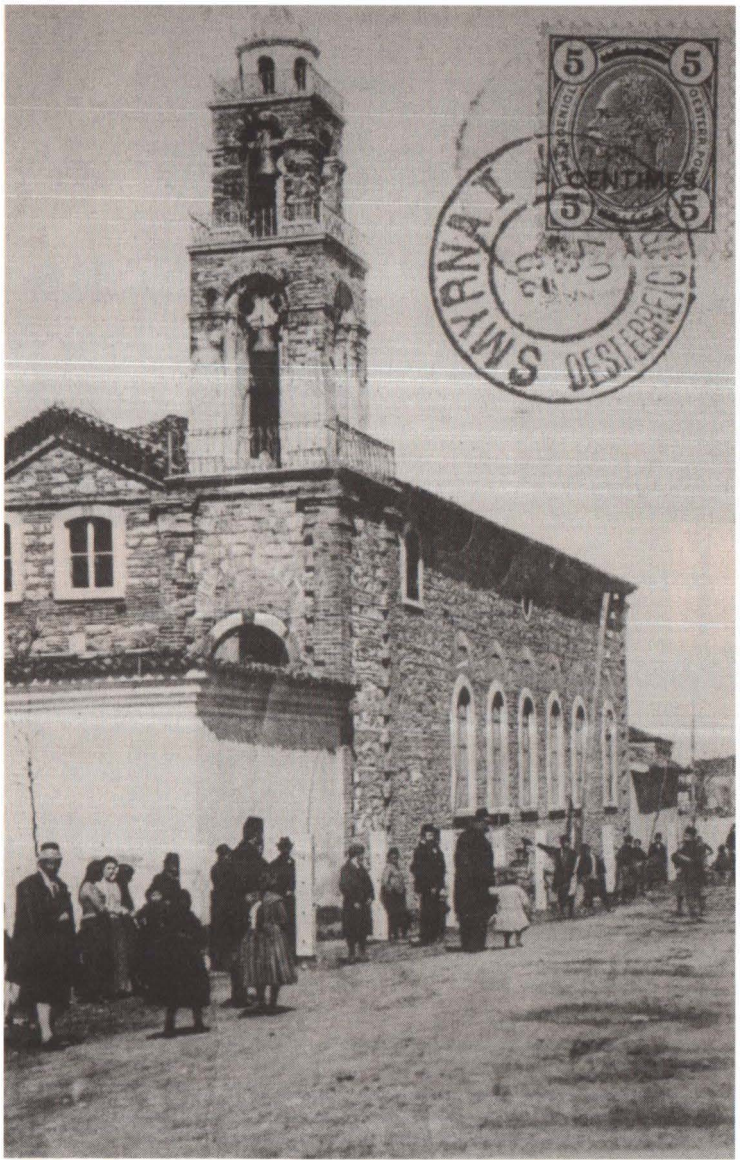

Kardelio (Karşıyaka).

Smyrne. Les Quais.

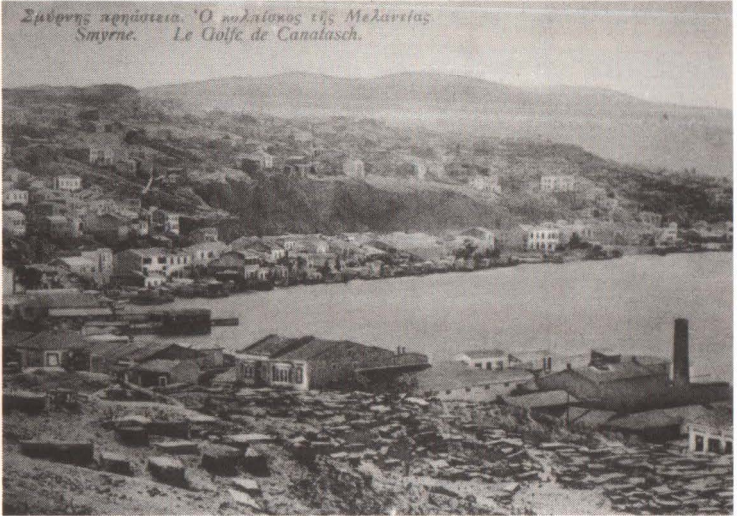
İzmir, rıhtım.

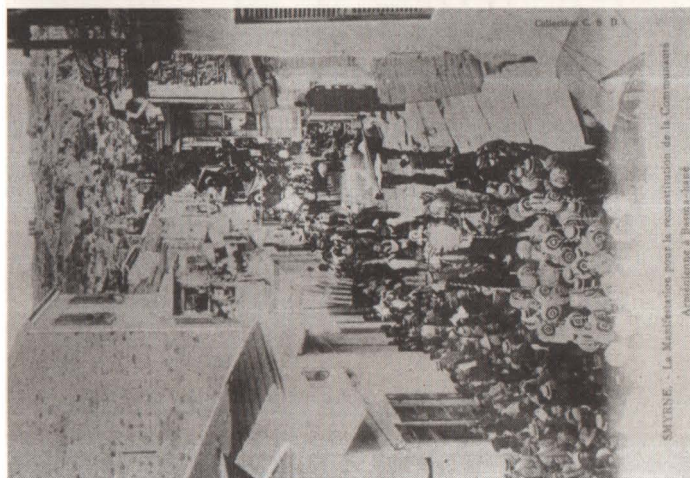
Surp Toros Kilisesi.

İzmir kent merkezinde bir kahvehane.

Karataş Körfezi, İzmir.

Ermeni mahallesinde bayram kutlamasi.

Osmanlı Ermeni Avcılar Kulübü, İzmir.

Osmanlı Ermeni Avcılar Kulübü futbol takımı, İzmir 1910.

**DJANIK ELMASSIAN'S
FIG FACTORIES
SMYRNA.**

Canik Elmasyan incir paketleme fabrikası, İzmir.

İzmir Ermenileri: Küçük bir cemaatin dinamizmi

Anahide Ter Minassian

20. yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu’nun ikinci şehri olan İzmir’de, Osmanlı cemaatlerinin (Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler), Levantenlerin ve çeşitli Avrupa “milletler”ine mensup olup çıkarları 17 konsolosluk tarafından temsil edilen “Frenkler”in birlikte yaşadıkları bu kozmopolit metropolde, Ermeni kolonisi kalabalık bir topluluk değildi. 1830’dan 1922’ye kadar, Ermeniler daima bir azınlık teşkil etmişlerdi. Fakat kentin hayatındaki ekonomik dinamizmleri sayılarına bağlı değildi. Keza, 19. yüzyıldaki Ermeni kültürel “Rönesans”ında (*Veradzinunt*) bir avuç İzmirli entelektüelin rolü, yerel toplumdaki sayıları ve yerleriyle kıyaslanmayacak kadar büyük olmuştu. Bununla birlikte, Ermenilerin Türkler ve Rumlar gibi *İzmir* dediği şehir bir mitostu –“Ermeni Atina’sı”–; sonradan, sürgün hatıralarında ana mekân, mutluluğun mekânı ve yitik Cennet haline geldi. Gerçekten de, çetin Ermeni Yaylasından uzakta, İzmir onları büyülemişti; Ege kıyısındaki manzaranın güzelliğiyle, havanın yumuşaklığıyla, göğün ışıyla; Ermeni devrimci düsturunda *Vosgehank* (Altın madeni) diye adlandırılan bu *emporium*’un [ticaret merkezi] refahı ve zenginliğiyle; kozpomolitizmiyle ve onların gözünde ilerleme ve uygarlıkla eşanlamlı olan Batı’ya açılan kapısıyla.

17. yüzyıldan itibaren, Avrupalı gezginler ve misyonerler, birkaç satırla da olsa, İzmirli Ermenilerden daima söz etmişlerdi. Ancak, 1898'den itibaren, Ermeniler gerçek anlamda bir incelemeye konu oldular: *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays* (İzmir ve Civarındaki Ermeniler)¹. Peder Hagop Kosyan² adlı bir Katolik ruhani tarafından yayımlanan ve bir başvuru kitabı haline gelen bu eser,³ yeni bir türün, şehir antropolojisinin ilk örneği oldu, tam da Ermeni etnografyasının Transkafkasya'da bir bilim dalı olarak kurulduğu sırada. Sonradan bu kitap, diasporada yayımlanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915-1916'da yok olmuş Ermeni cemaatlerine vakfedilmiş yüz kadar hatıratın ilki ola-

1 Viyana'da (1899), 372 ve 166 sayfalık iki cilt halinde yayımlandı.

2 Hagop Kosyan (1865-1937) Erzurum'da doğdu, Viyana'daki Ermeni Mikhitaristler topluluğunun mensubu olup İzmir'de görev yaptı.

3 H. C. Eprikyan, *Badgerazart pnaşkharhik pararan* [Resimli Coğrafya Sözlüğü], Viyana, 1903-1905, s. 785-800. Krş. B. Simonyan, *Huşamadyan. Haygagan Zmürnian* [Hatıra Albümü. Ermenilerin İzmir'i], Paris, 1936; *Mer Zmürnian yev şırçaga kağaknen* [Bizim İzmir ve Çevre İlleri], New York, 1960; K. Bohacıyan, "Zmürnia yev Zmürniayi Hay Kağutı" [İzmir ve İzmir Ermeni Kolonisi], Paris'te *Haraç* gazetesinde 21 Eylül 1972'ye kadar yayımlanan 40 makale; R. H. Kévorkian et P. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'empire ottoman à la veille du Génocide*, Paris, 1992, s. 161-172. R. G. Hovannisian, 2-3 Kasım 2002'de, Kaliforniya Üniversitesi (UCLA) bünyesinde, "İzmir Ermeni Cemaati" başlıklı uluslararası bir kolokyum düzenledi. [Kitap hali: *Armenian Smyrnia/İzmir*, Kaliforniya, 2012; Bu kitap Aras'ın yayın programındadır.] Üç tezde İzmirli Ermeniler hakkında sayfalara rastlanır: Bkz. C. Bilsel, *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir aux XIXème et début du XXème siècles*, Paris X, 1996; M.C. Smyrnelis, *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, EHESS, 2000 [kitap olarak, aynı isimle, Louvain: Éditions Peeters, 2005]; H. Georgelin, *La fin de la Belle Époque à Smyrne (1870-1922)*, Paris, EHESS, 2002 [kitap olarak, *La fin de Smyrne, du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris: CNRS Éditions, 2005; Türkçesi: *Smyrna'nın Sonu*, İstanbul, 2008.]

rak kabul edildi. Orta ve doğu Avrupa Yahudi cemaatlerinin *yiskerbisher*lerine (mezar taşı kitabeleri) benzer şekilde, bunlar da bilgi verme niteliği taşıyan “hatıra kitapları”dır, “Bir zamanlar olmuş olan hiçbir şey kaybolup gitmesin diye” (Nathan Wachtel). Peder Kosyan sayesinde, onu mezarlıklardaki ve kiliselerdeki mezar taşı kitabelerini çözmeye iten yazıtbilime olan tutkusu ve aydın bir kişi olarak yetişmesi sayesinde, ve İzmir’deki yüksek rütbeli Ermeni din adamlarının 1922’de yanıp kül olmuş arşivlerini incelemesi sayesinde ki, Ermeni göç dalgalarının nasıl meydana geldiğini zihnimizde kurabiliyoruz.

GÖÇLER

İmparator Mihail Paleologos ile Cenovalılar arasında 1261’de imzalanan bir ticaret anlaşmasında İzmir’deki Ermenilerden söz ediliyorsa da, oradaki mevcudiyetleri 1380’de doğrulanır. O zamanlar Kadifekale semtinde, şehrin amfitiyatrosunun yukarısında, Pagos Dağı’nın⁴ eteğinde, İskender devrinde şehrin Akropolisinin bulunduğu yerde, bir şapelleri ile bir mezarlıkları varmış. 1500’e doğru, bu tepelerden ayrılmış, antik surları aşmış ve İzmir’in merkezine, Kervan Köprüsü’nün çıkışına yerleşip bir Ermeni mahallesi kurmuşlar; ileride *Haynots* (Ermenilerin Yeri) adıyla anılacak olan yer burasıdır. 17. yüzyılın başında, Celali isyanlarından ve I. Şah Abbas’ın sürgün cezalarından kaçan birkaç yüz Ermeni ailesi Doğu Anadolu’dan, Erivan’dan, Nahçıvan’dan ve Karabağ’dan kalkıp gelirler. 18. yüzyıl boyunca, yeni toplu göçler birbirini izler: Yeni

4 Helenistik Çağ’da İzmir’de Akropolis’in bulunduğu tepeye (Kadifekalesi Tepesi) Helenleşme döneminde Pagos deniyordu. (ç.n.)

Culfa'dan (İsfahan'ın 1722'de Afganlar tarafından yıkılmasından sonra), Nahçıvan'dan (1740'a doğru) ve Engürü'den [Ankara] (1790'larda). 19. yüzyılda İzmir, güvenlik, servet veya ekmek parası peşindeki başka Ermenileri de ağırlar. Herkes ayrı ayrı yollara düşmeye başlar; Erzurum'dan, Tokat'tan, Kayseri'den, Tiflis'ten, Bursa'dan, İstanbul'dan, Manisa'dan gelip, yalnız başlarına veya yakınlarıyla yerleşirler. Muş'tan veya Diyarbakır'dan gelen geçici göçmenler, topraksız köylüler–Ermeni ağıtlarındaki proleterleşmiş ve sürülmüş *bantukhtlar*– de vardır; bunlar 1894-1896 ve 1909'daki Ermeni katliamlarının ardından yola çıkan yetimlerden ve mültecilerden önce veya onlarla birlikte gelir. 1914'te sona eren “uzun” 19. yüzyıl boyunca, İzmir'in nüfusu 100.000'den 300.000'e ulaşmış iken, Ermenilerin sayısı, rakamlar kesin olmamakla birlikte, 6000 ila 12.000 arasında gider gelir.⁵ Bu sayı dış olayların zorlamasıyla, 1919'da, şehir Yunanların eline geçtiğinde, 20.000'e, 1922'de Yunan ordusunun geri çekilmesi sırasında 30.000'e ulaşır. Şehrin Mustafa Kemal'in askeri birlikleri tarafından fethinden ve Eylül 1922'deki yangından sonra ise Ermeni nüfusu tamamen yok olur. Diğer Osmanlı cemaatlerinin demografik ağırlığıyla, Rum ve Türk nüfusun şaşkınlık verici büyümesiyle kıyaslandığında, Ermenilerin sayısı, 1913'te, İstanbul'daki ciddi bir Ermeni

5 P. Simonian, *a.g.e.*, s. 12'de, İzmir'deki Ermenilerin, şehrin nüfusuna oranla, J. B. Tavernier'den Elisée Reclus'ye uzanan seyyahlar, coğrafyacılar, Avrupalı gazeteciler tarafından tahmin edilen sayısının bir listesini yayınlamıştır. Ch. Texier'ye göre 1836'da İzmir'de 10.000 Ermeni varmış, *Journal de Smyrne*'e göre 1837'de 6.000, Sherperd'e göre 1857'de 10.000, B. Slaas'a göre 1868'de 12.000, ama E. Reclus'ye göre 1884'te 9.000, H. Kosyan'a göre 1898'de 11.000 ila 12.000. Aydın vilayetinin bütününde, Ermeni Patrikhanesi'nin (1913) istatistikleri Ermenilerin sayısını 21.145 olarak, 1914'teki Osmanlı sayımı 20.776 olarak verir.

yıllıkçısı olan Teotig [Teotoros Lapçinciyan, 1873-1928] tarafından “önemsiz ve kayda değmez” olarak nitelenir.

Bu anomaliyi açıklamak için çeşitli varsayımlar ileri sürüldü. Afetlerin sıklığı, depremler, veba (1818, 1837) ve kolera salgınları (1831, 1849, 1865), yangınlar mı (1837, 1845) bu durumu açıklar? Ama bu afetler bütün İzmirli-leri etkiledi, öncelikle de en yoksulları, Türkleri ve Yahudileri. Yabancılarla yapılan sayısız evlilikler mi? Şüphesiz. Avrupa’ya, İskenderiye’ye ve Kahire’ye göç mü? Mehmet Ali devri Mısır’ında, Boğos Bey Yusufyan’ın, Arakel Bey Nubar ve Nubar Paşa kardeşlerin, Abroyan’ların, Abraham Gülbenkyan’ın, İzmirli bütün Ermenilerin iktisadi ve siyasi rolünün, hemşehrileri için cazip bir etkisi olduğu doğrudur, 1860’larda Süveyş Kanalı’nın açılması sonucunda bu etki daha da artmıştır.

16. yüzyıldan itibaren, ama özellikle 17. yüzyılda, İzmir’deki Ermeni varlığı uluslararası ticarete bağlanır. Hindistan ve İran’ı Akdeniz’e (İzmir, İstanbul, Venedik, Trieste, Livorno, Marsilya yoluyla) ve Avrupa’nın Atlantik’teki yüzüne (Amsterdam, Londra, Le Havre, Cadiz yoluyla) bağlayan Ermeni tacirlerin muazzam Avrasya ağının kurulduğu dönemdir bu. Başlıca faaliyetleri, muhteşem servetlerin kaynağı, İran ipeğinin ticaretidir; bu faaliyet, ipeği üreticilerden toplamayı, kervanlarla taşımayı, Halep veya İzmir’de takasını veya satışını da içerir. Jean-Baptiste Tavernier⁶, “Acemler” veya “Cheffelins” (“Culfa”) diye adlandırılan İran’daki bu Ermeni tacirlerinin faaliyeti üstüne etkileyici bir tanıklık bırakmıştır. Daha sonra, Fernand Braudel onları “dünya ekonomisi”nin öncüleri ola-

6 İlk kez 1677’de yayımlanan *Les six voyages en Turquie et en Perse* adlı çok satan kitabın yazarı.

rak gördü; 16. yüzyılda küçük bir liman şehri olan İzmir'i 18. yüzyıl başında Osmanlı'nın en büyük ihracat limanı haline getirmeye katkıda bulunmuş öncüler olarak. İzmir'e kervanlarla gelen ham ipek, İran ipeklileri, Ankara keçisi yünü, Anadolu zanaatının ürünleri Avrupa'ya gönderiliyor, oradan işlenmiş ürünler, kâğıt, çuha, maden, hatta Antiller'in şekeri ve kahvesi geliyordu. Ermeni tacirler, diğer Osmanlı tacirleriyle birlikte, faaliyetlerine İmparatorluğun sadece birkaç limanında izin verilen Avrupalı tacirler için elzem araçlardı.

1838'de Büyük Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ticaret anlaşması, ki benzer bir dizi anlaşmanın ilkidir, Osmanlı pazarını Batılı tacirlerin serbest rekabetine açar, tam da uluslararası kervan yollarının önemini kaybettiği bir sırada. Aydın vilayetinin idari başkenti haline gelen İzmir, böylece bölgesel iktisadi çekim merkezi olarak kendini kabul ettirir. İngilizler tarafından inşa edilen ve yerel kervan yolları ağına bağlanan demiryolu ağı sayesinde -İzmir-Aydın (1856-1866), İzmir-Kasaba (1863-1865)- İzmir, *hinterland*ının ihracata yönelik ürünlerini (buğday, zeytinyağı, pamuk, tütün, üzüm, incir, meşe palamudu, afyon) büyümüş ve modernize edilmiş limanına doğru çeker. Kırım Savaşı'nın sonundan itibaren, Rumlar gibi Ermeniler de, İzmir'in hızlandırılmış Batılılaştırılmasının sonuçlarına maruz kalırlar. Aracı olarak oynadıkları rolün azaldığını veya ortadan kalktığını görür ve Avrupalıların hâkimiyetindeki pazarın yeni şartlarına kendilerini uydurmaya çalışırlar. Yalnız en zenginler, Manchester'dan tekstil ürünlerini doğrudan ithal ederek uluslararası ticarette ayakta kalmayı başarırlar, bazen de Maksudyancılar

gibi büyük yankı uyandıran iflaslarla karşı karşıya kalırlar.⁷ Fakat 19. yüzyılın başından sonuna kadar, ister toptancı ister küçük dükkân sahibi olsun, Ermeniler öncelikle tüccardırlar. H. Kosyan, kitabında, servetlerine ve niteliklerine göre sınıflandırılmış tüccar ve müteşebbislerin listelerini yayımlamıştır. Hiyerarşinin tepesinde sağlam hanedanlar bulunur: Yusufyanlar, Kuyumcuyanlar, Ispartalıyanlar, Avedikyanlar, Bakırcıyanlar, Yesayanlar, Balözyanlar, vd. Bunlardan birkaçı, Canik Elmasyan kardeşler gibi, nam salmış kuru üzüm, incir, ceviz içini satışa hazır hale getirme imalathanelerine sahiptirler ve bu imalathanelerde yüz kadar işçi çalıştırabilirler. Ermeni esnafı (kuyumcular, saatçiler, terziler, kunduracılar, yorgancılar, berberler, demirciler, marangozlar) varsa da, zanaat İzmir’de tali bir faaliyettir. Ticari ihtilafların bolca görüldüğü bir şehirde, avukatlar eczacılardan ve hekimlerden daha çoktur—bu sonuncular arasında da çocuk hastalıklarıyla uğraşan Anna Depanyan adlı “bekâr” bir hanım da vardır. İzmir’de Batılı firmalar ve konsolosluklarda Ermeni tercümanlar, mütercimler ve çalışanlar da bulunur. Selanik’te olduğu gibi, büyük şantiyeler (demiryolları, liman, rıhtım, şehir inşaatları) doğudaki Ermeni vilayetlerinden köylüleri kendine çeker. Bazıları, Uşak halılarını ticari dolaşıma sokan bir İngiliz şirketi olan *Oriental Carpet*’te satış ve depolama elemanı olarak işe alınmışlardır. Hanlarda yaşarlar ve karılarını memlekette bırakmışlardır. 1898’de, düğününün ertesi günü Muş’tan ayrılmak zorunda kalan Kaspar Dagaryan bunlardan biridir. On yıldan fazla bir zaman sonra, diğer *bantukhdı*larla (göçmen, gurbetçi) beraber, eşini İzmir’e getirtmeyi başarır. Karısının adı Baydzar’dır ve hepsi kocala-

7 C. Bilsel, *a.g.e.*, s. 47.

rı tarafından beklenen bir grup kadınla birlikte şehre gelir. Tepeden tırnağa geleneksel giysilerinin içine gömülmüş, ürkmüş bir halde, evlendiği köylü delikanlıyı bulamaz. Derken tüm çekingenliği içinde, takım elbiseli, yelekli, kravatlı ve köstekli saatiyle yakışıklı bir adamı imrenerek fark etmekten kendini alamaz. Son kalanlar onlardır ve sonunda birbirlerini tanırılar.

ALAN

Şehir alanının Türk, Rum, Yahudi, Ermeni, Frenk olarak ayrı mahallelere bölünmesi –bu bölünme herhangi bir duvarla somutlaşmayıp bir “sınır-sokağı”nın kıvrımlarını ve dönemeçlerini, Meles⁸ vadisinin değişken arazisini, ünlü Kervan Köprüsü gibi bir köprüyü izliyor, toplumun farklı statüler taşıyan etnik ve dini gruplara bölünmesini yansıtıyordu. Bu bölünme 19. yüzyılın ortasından itibaren ayrı alanlar oluşturmaz. Kuzeyde Rum mahallesi ile güneyde Türk mahallesi arasında, ortada yer alan Ermeni mahallesi, kervan yolunun belli başlı iki kolu arasında gelişmiştir; bu da, ipek ticaretinin, uzun mesafe ticaretin, başlangıçta Ermenilerin başlıca faaliyeti olduğunu ve şehir morfolojisine biçim verici bir rol oynadığını hatırlatır. Depremler ve yangınların ardından defalarca yıkılan ve yeniden inşa edilen *Haynots*, 1830’da, veba ve kolera salgınlarının yayılmasına ve çocuk ölümlerine zemin hazırlayan daracık karanlık sokaklardan ve çamurlu patikalardan oluşan bir labirent gibidir. 3 Temmuz 1845’teki korkunç yangın mahalleyi neredeyse toptan yok eder. 900 evden geriye sadece 37 ev kalır. Her şey yanmıştır: dükkânlar, hanlar, “milletin

8 Antik İzmir kenti yakınlarında bir dere, şimdi Halkapınar Çayı/Kızılçullu Deresi. (ç.n.)

menfaati için gayet elzem olan” kızlar okulu [daha sonraki adı Hripsimyants], hazinesi ve arşivleriyle Surp Isdepanos Kilisesi. Londra’da *The Times* Ermeni cemaatinin Britanya’nın insanseverliğine seslenen bir çağrısını yayımlar. Avrupa kamuoyu harekete geçer, İstanbul’da Sultan Abdülmecit ve ailesi de mahallenin yeniden inşasına cömertçe katkıda bulunur. Ağustos 1845’te payitahttan iki mimar gelir, ellerinde önceden saptanmış bir plan, inşaat malzemeleri ve işçilerin maaşı konusunda talimatlar vardır. Bu şehir çalışması –Osmanlı İmparatorluğu’nda bir ilktir– 1850’de tamamlanır.⁹ Artık şehrin her düzleminden tanımlanabilir haldeki *Haynots*, Haliliye ile Reşidiye sokakları arasında, dikdörtgen adacıkları, birbirini kesen geniş sokakları ve yan yana sıralanmış evleriyle görünür. *Haynots*’ta, 1863’teki Milli Ermeni Anayasası’na [*Azkayin Sahmanatrutyun Hayots* / Nizamname-i Millet-i Ermeniyen] göndermeyle, “milli” [*azkayin*] olarak adlandırılan bütün Ermeni kurumları bulunur. İtalyan sanatından esinlenmiş tarzda bir kubbesi bulunan Surp Isdepanos Kilisesi, Melkon Yeramyan adlı İstanbul’dan gelen bir mimar tarafından 1853’te yeniden inşa edilir. Genel kanıya göre, İzmir’deki en güzel dini yapıdır bu. Dindar hayırseverler Balözyan kardeşlerin cömertliği sayesinde, mermer sütunları, pırıl pırıl altın mihraplarıyla kiliselerin en görkemlisidir aynı zamanda. Kiliseye bitişik, yüksek bir duvarla çevrili bahçesi, 1882’ye kadar mezarlık olarak da kullanılır. Roma mimarisi birkaç kalıntıyla iç içe Ermenice ve Türkçe mezar taşları, kişilerin anısına dikilmiş eski anıtlar bulunur. Hemen yanında, Palulu Khaçadur Ağa Çazeryan’ın yaptığı bir bağış sayesinde 1858’de inşa edilmiş piskoposluk makamı yükselir, katedralin mer-

9 a.g.e., s. 280-283.

mer yer döşemesi de onun bağışdır. Piskoposluk makamı [araçnortaran, marhasalık] İzmir'deki Apostolik Ermenilerin toplum hayatının merkezidir. İstanbul Patriği tarafından atanan Boğos Taktakyan (1838-1872) veya Yeğişe Turyan (1904-1908) gibi kayda değer bir şahsiyet olan piskoposun yanında, nüfuzlu kişilerin yer aldığı komisyonlar (bölgesel, dini, cismani, karma), ibadetin sürekliliğini sağlamakla, gayrimüslimlerin adam başına ödediği vergiyi bölüştürmekle, medeni hal kütüklerinin kaydını tutmakla, okulların ve hayır işlerinin idaresi için gerekli vergiyi toplamakla yükümlüdür. Hemen yakınında İzmir'deki en önemli Ermeni eğitim kurumu, Surp Mesrob [Mesrobyan] Erkek Koleji yükselir. 1845'teki yangında ayakta kalan eski bina, 1866'da, "hijyenist" normlara göre geniş kapı ve pencere boşluklarıyla, kâgir olarak yeniden inşa edilmiştir. Cömert bağışçı, "muhterem Hovhannes Ispartalıyan", koleje bir fen laboratuvarıyla Ermenice, Fransızca, Türkçe, Yunanca, İtalyanca, İngilizce ve Rusça 2.000 eser barındıran bir kütüphane yaptırmıştır. Bağıшта bulunan bir hanımın, Hripsime Gosdantyan'ın adını sürdüren Surp Hripsime [Hripsimyants] Kız Koleji, Haynots'un aksi yönünde yer alır. Son kez yenilendiğinde (1884) hijyen ve güvenlik normlarına uygun hale getirilir. Mahallenin kuzeydoğu kısmında bulunan Surp Krikor Lusavoriç milli hastanesi, ana kapısındaki üç dilde yazılmış kitabenin de hatırlattığı gibi, "Hagop ve Hovhannes Ispartalıyan kardeşler" in dindarlığı sayesinde 1879'da restore edilmiştir. Bir bahçeyle çevrili, bir çeşmesi ve bir şapeli bulunan geniş, modern bir yapıdır. Uzmanlaşmış servislerinde, hastane 30 ila 40 hasta kabul eder ve 20 kadar akıl hastasını yatılı olarak barındırır. Yeni şehir mevzuatına uygun olarak, 1882'de

geniş bir “milli” mezarlık *Haynots*’un dışında açılıp düzenlenmiştir. Yaşayanların ayrılmasından daha katı kuralları olan ölülerin ayrılması için, Meles yakınında bir arazi satın almak, taştan bir duvarla çevirmek ve halkın cömertliğine seslenerek bir şapel inşa etmek gerekmiştir. Birkaç yıl içinde mezarlık, Paris’teki Père Lachaise’deki gibi anıtlarla ve ölünün anısına yapılmış boş anıt mezarlarla kaplanır.

On beş kadar yardım ve kültür derneğinin yer aldığı *Haynots*, resmi olarak Ermeni cemaat hayatının merkezidir. Kafeleri ve Surp Krikor Hastanesi ile tabakhane arasında bulunan kısa süreli “Ermeni Tiyatrosu” (1876) ile; 1868’de Basmahane Sokağı’nda kurulan, 1896’da Surp Isdepanos’un bahçesindeki yüksek bir binaya taşınan ve 5000 kitaplık kütüphanesinin yanı sıra Ermeni ve yabancı dillerdeki basının izlenebildiği bir okuma salonu bulunan Okuma Kulübü ile halkın buluşma ve eğlenme yeridir. Fakat, zamanla, *Haynots* uzamsal bir metafor haline gelir. *Haynots*’ta Rum ve Yahudi sakinler bulunmaktadır, Ermeniler ise her yerededir. Komşu mahalleler arasındaki birleşik kaplar fenomeninden ötürü mü, yoksa cemaatlerarası iyi ilişkilerin kanıtı olarak mı? Çalışma, eğlence ve yaşama alanlarının yavaş yavaş birbirine karışmasından mı? 1898’de Peder Kosyan, Ermeni kimliği için bir tehdit olarak gördüğü şey konusunda endişelidir: Birkaç yıldan beri, önemli miktarda Yahudi ve Türkçe konuşan Rum [Karamanlı] ailesi Ermeni mahallesine yerleşmiştir ve “sadece Ladino ile Türkçenin duyulmakta olduğu” mahallede “çok geçmeden çoğunluğu oluşturacaklar”dır.¹⁰ Gelirlerine ve kültürel düzeylerine, yani toplumsal hiyerarşideki mevkilerine ve Batılılaşma derecelerine bağlı olarak, Er-

10 H. Kosyan, *a.g.e.*, s. 42.

meniler ise dört bir yana dağılmaktadır. En az parası olanlar ve en mütevazılar Rum mahallesine, hanların yakınına gitmiştir. Zengin tüccarlar rıhtımlara doğru, Frenklerin sokağına, Güller Sokağı'na inmiş, rıhtımlarda, limanın ve Konak'ın, iş dünyasının ve Avrupa mahallesinin yanı başında şatafatlı evler, halkın kanısına göre gerçek "saraylar" inşa ettirmişlerdir. Gerçekten de Buca Konağı'nı nitelemek için saray kelimesi hiç de aşırı değildir; İzmir yakınlarında mesken olarak kullanılan "köyler"den biri olan Buca'da, Ispartalı Takvor Efendi'nin eşi olan "prens" Sofi Dedeyan, 1914'ten önce, Sultan'ın kızlarından birini ağırlamış, Sultan'ın kendisi de İzmir'de çiftin konağında, Ispartalı Konağı'nda kalmıştır. Her birinin kilisesi ve "milli" bir okulu bulunan, zengin Ermenilerin ikinci konut olarak kullanmak veya her daim oturmak için güzel ikametgâhlar inşa ettirdikleri diğer banliyöler şunlardır: Karataş, Göztepe, Kordelio [Karşıyaka], Burnabat [Bornova]. Son olarak, İzmir ve Aydın vilayetinin iç bölgelerindeki şehirler, kasabalar ve köyler arasında devamlı karşılıklı ilişki vardır. Çoğunluğu Türk olan bir çevrede, genellikle 1870'lerden kalma kiliseleri, okulları ve mezarlıkları etrafında kurulmuş ayrı mahallelerde toplanmış, kökeni 17. yüzyıla uzanan küçük Ermeni cemaatleri çalışır ve yaşar. Faaliyet alanları çeşitlidir ve katmanlar halindeki toplumlarında tüccarlar, zanaatkârlar, çiftçiler, doktorlar, avukatlar ve işçiler yan yana bulunur. Tütün, bağları ve meyve bahçeleriyle ünlü, kadınların evlerde bez dokudukları Manisa'da; zeytinliklerin, bağların ve meyve bahçelerinin yanında zeytinyağı fabrikaları, un fabrikaları ve iplik fabrikalarının kurulduğu Kırkağaç'ta; tabakçılık ve dokumacılığın baskın olduğu, Mikhitaristlerin bir manastır ile bir

okul kurdukları Aydın'da; İzmir'deki Bakır Bedesteninin mal sahipleri olan Ekislerin, ki bunlar *Amira* olarak nitelenen *patricien*lerdir [soylu], büyük zeytinlikleri olduğu ve meyve bahçeleri, pamuğu, tütünü, kadınların işledikleri gergef işleriyle ünlü Ödemiş'te; tabakçılığı ve maroken işleriyle tanınan Bergama'da; Bayındır, Denizli, Kuşadası, Nazilli, Kasaba, Menemen, Kınık, Söke, Akhisar'da böyledir mesela.

CEMAAT(LER)

İzmir'deki Ermeni kolonisi tek bir cemaat teşkil etmez. Başka yerlerde olduğu gibi İzmir'de de Ermeniler birbirine hasım mezhepler arasında parçalanmıştır ve farklı kimliklere sahip çıkarlar. İçlerinden büyük kısmı Ermeni Ortodoks Apostolik Kilisesi'ne mensuptur. Tanzimat döneminde kabul edilen Ermeni Milli Anayasası (1863) –*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan* başlıklı Osmanlıca metnin aksine, Fransızca ve Ermenice çevirilerinde “ulusal” ve “anayasa” terimleri kullanılmıştır– dini cemaat (*millet*) ile ulus arasındaki karışıklığı artırarak cemaatin iç kurumlarını yeniden düzenlemiştir. Sultanın, 20'si din adamlarından oluşan 140 “vekil”li bir Milli Meclis tarafından seçilen ve denetlenen İstanbul'daki Ermeni patriğine¹¹ tanıdığı haklar, Eçmiadzin *Gatoğigosunun* ruhani önceliğini tartışma konusu etmez. Ancak, bir Katolik *milletinin* (1831), ardından da bir Protestan *milletinin* (1850) ortaya çıkması, Katolik Ermenileri, ardından Protestan Ermenileri *Ermeni milletinden* koparmış, böylece Apostolik Kilise'nin

11 O tarihte Osmanlı İmparatorluğunda üç ayrı ruhani yönetim olduğunu belirtmek gerek: Kilikya *Gatoğigosluğu*, Kudüs Patrikliği, Ahtamar (Van Gölü) *Gatoğigosluğu*.

dini ve kültürel tekeline elinden almıştır. İzmir'deki Katoliklerle kopuş kesindir;¹² kapitülasyonlar sayesinde diplomatik dokunulmazlık statüsünden faydalanan Avrupalı "uluslar"la kurdukları temaslar, Ermeni ailelerini Fransa'nın veya Avusturya'nın dini himayesini elde etmeye çalışmaya, "barataires"¹³ statüsünü elde etmeye, çokkimliklilik "oyunu"nu hayata geçirmeye itmiştir. Bu bakımdan, "Acemler"in izlediği yol örnek gösterilir. 14. yüzyılın ortasında Nahçıvan'dan ayrılanlar, 13. yüzyıldan beri Ermenistan'da faaliyet gösteren Frères Uniteurs grubu tarafından Katolik mezhebine döndürülmüştü. Bunlar, Dominiken Ermeni papazlarıyla birlikte İzmir'e geldiklerinde, kurumsal olarak yerel Ermeni cemaatine bağlı oldukları halde, bu cemaatten sayılmayı reddettiler. Belirsizlik içinde geçen yıllardan sonra, kendi ayin usullerini koruma, Fransız Kapüsenlerinin kilisesi Saint Polycarpe'a bitişik küçük bir şapel inşa etme, beraberlerinde getirdikleri ve özel bir bağlılıkla tapındıkları Çocuk İsa'lı Meryem heykelini de buraya yerleştirme iznini aldılar. 1775'te restore edilen bu şapel, Notre Dame du Saint Rosaire şapeli olacak ve alınışında şu mağrur kitabe yer alacaktır: *Muneribus Persarum erecta* [Acemlerin hediyesi olarak dikildi]. İzmir'e gelir gelmez, ölülerini Saint Antoine Hastanesi'ne bitişik bahçeye veya Saint Polycarpe'ın civarına gömme iznini elde etmişlerdir, böylece ölüleri sonsuza kadar Fransız himayesine girmiştir. 1898'de kitabe şapelin alınışından kaybolmuştur; bu kitabenin kaybolmasıyla birlikte kurucularının hatırası da...

12 Marie-Carmen Smyrnelis, "Les Arméniens catholiques de Smyrne au XVIIIe et XIXe siècles", *Revue du Monde Arménien moderne et contemporain* 2 (1995-1996), s. 25-44.

13 Bir sefaret veya konsoloslüğün himayesindeki, çeşitli imtiyazlara sahip kişi. (ç.n.)

“Acemler”in sayısını 150 ila 200 zengin aile olarak tahmin eden Peder Kosyan’a göre, “Ermeni unsuru açısından bundan tamamen kaybolmuşlardır.”¹⁴ Çıkarlarını korumaya ve Batı’yla iktisadi ilişkilerde konumlarını sağlamlaştırmaya çalışan bu kişiler Fransa’nın, Avusturya-Macaristan’ın, İsveç’in veya Rusya’nın *barataires*leridir. “Frenkler”le evlilik veya vaftiz babalığı yoluyla birleşmeye yönelik bir stratejiyi inatla izleyerek, konsolosların dikkatli davranmasına rağmen bu ülkelerin vatandaşlığını elde ederek, kaderleri konusunda pazarlık ederler. Latin Kilisesi’ne mensupturlar. Ermenice konuşmazlar, İtalyanca ve Fransızca konuşurlar ama kökenlerini belli eden şiveleriyle fenotiplerini korurlar; Balladurlar, İsaverdentsler, Mısırlılar gibi. Akrabalık ve çıkar ağlarıyla bağlı olduklarından, başkalarının gözünde “Levantenler” topluluğuna mensupturlar.¹⁵

Türkçe konuşan ve daha yakın bir tarihte Katolikliği kabul etmiş olan Ankara Ermenilerinin durumu farklıdır. İzmir’de önceleri Apostolik Kilisesi’nin medeni ve ruhani yetki alanına dahildiler. Kilise çocuklarını vaftiz eder, evliliklerini kutsar ve ölülerini gömerdi. 1831’deki imparatorluk fermanıyla Apostolik Kilisesi’nden kopup bağımsızlıklarını elde ederler, fakat kendilerine ait ibadet yerleri olmadığından, “Acemler”den de hayli uzak durduklarından, ibadetlerini Latin kiliselerinde yaparlar. Fransız veya İtalyan Kapüsenler, Fransiskenler, Cizvitler ve Lazaristler ruhani bakımdan onları yönetmek için çekişirler. Mütevazı bir misyonun; ibadette, dilde, ayin usullerinde ve yazıda Ermeniceyi sürdürme konusunda çok titiz olan Viyana’daki Katolik Mikhitarist Pederler’in bir kolej açarak İzmir’e

14 H. Kosyan, *a.g.e.*, s. 310.

15 Krş. M. C. Smyrnelis’in adı geçen çalışması.

yerleşmesi (1845), Latinlerin üstünlüğü kaptırmama konusundaki kavgacı tutumlarından kaçmaya imkân vermez. Roma İzmir'e sırf onlar için bir yüksek rütbeli din adamı gönderdiğinde (1883), sadece 30 aile onun yetki alanına girmeyi kabul eder. 150 aile oldukları tahmin edilen Ankara, Erzurum, Yevtogya [Tokat], Sivas, Kayseri, Palu, Diyarbakır kökenli İzmirli Katolik Ermenilerin yerel Latin otoritelerinden kopup Osmanlı hükümetinin, Papalık büyükelçisinin ve Batılı elçiliklerin müdahil olduğu uzun süren bir dini kopuştan sonra kalıcı bir varlık kazanan İstanbul'daki Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin ruhani otoritesine bağlanması için Papa XIII. Leon'un mührünü taşıyan mektubu beklemek gerekecektir.

İzmir'e son gelenler (1820), Amerikan *revivalizmi*nin¹⁶ ifadesi olan Boston'daki *American Board of Commissioners for Foreign Missions* tarafından gönderilen Amerikalı Protestan misyonerleridir. Kudüs ve Beyrut'ta Müslümanlara ve Yahudilere din değiştirtmenin imkânsızlığını gördükten sonra, Doğulu Hristiyanlara yönelirler. Bunlar arasında Ermeniler, Apostolik Kilisesi'nin sert muhalefetine rağmen, gözde hedefleri olur. Reform'u vaaz etmek için, William Goodell ya da Elias Riggs gibi öncüler demotik [halk dili] Ermeniceyi öğrenmekle yetinmeyip, Kitabı Mukaddes'i cemaat diline, yani *Aşkharhapar*'a çevirerek İsa öğretisini benimsetme işine girerler. Ermeni alfabesinin icadını takiben, 5. yüzyılda Kitabı Mukaddes'in klasik Ermeniceye, yani *Krapar*'a çevrilmesi edebi bir şaheserdir. 19. yüzyılda, uzun bir evrim geçirmiş olan *Krapar*, ruhban sınıfının ve okumuşların anladığı ibadet dilidir. 17. yüzyıldan itibaren, *Aşkharhapar*, hesap defterlerinde

16 İncil ruhunun yeniden canlandırılmasını amaçlayan dini öğretisi.(ç.n.)

ve noter belgelerinde kullanılan cemaat dili mertebesine ulaşmıştır, fakat “muntazam” olmayan, içinde Türkçeden, Farsçadan, Arapçadan alınmış kelimelerin ve çeşitli lehçelere özgü biçimlerin bolca bulunduğu bir dildir. “Eskiler ve Modernler” arasındaki dile ve “milli eğitim”e ilişkin kavga –Ermenilerin çoğunluğu okuma yazma bilmez ve ölü dil haline gelen *Krapar*’ı anlamaz– Osmanlı Ermeni entelijansiyasını sarsarken, Amerikalıların müdahalesi kesindir. 1839’da İzmir’de, Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk Ermenice süreli yayınıni çıkarırlar. Cemaat dilinde basılan aylık dergi *İşdemaran Bidani Kidelyats* (Faydalı Bilgiler Ambarı).¹⁷ Yine İzmir’de, Elias Riggs, yeni Luther olarak, 1840’ta Yeni Ahit’in *Aşkarhapar*’a çevrilmesine girişir. Yerel kolej Surp Mesrob’un iki “modern” öğretmeni olan Antreas Papazyan ve Ğugas Baltazaryan ona yardım ederler. 1847’de yayımlanan bu çeviri, kusurlarına rağmen, Türkiye Ermenilerinin dil bakımından birleşmesine katkıda bulunmuş ve İstanbullu ve İzmirli Ermeni yazarların yolunu açmıştır. Ne var ki bu, Apostolik Kilisesi’ne göre bir meydan okumadır ve 1850’de kopuş kesin bir hal alır. Protestanlık başarıyla Küçük Asya’ya nüfuz eder, fakat İzmir’de, Amerikalı misyonerlerin mezhep değiştirme işi için gerekli araç gereci kullandığı bir laboratuvar işlevi gören bu şehirde, pek az yandaş edinir. 1880’de, İzmir’deki Evanjelik Ermeni Kilisesi’nin üyeleri yüz kadardır; bunlar Anadolu’lu göçmenler arasından devşirilmiş ve *Board*’un bir misyonerinin ruhani vesayeti altına yerleştirilmişlerdir. Daha sonra, *Haynots*’ta bir Ermeni şapeli, okulu ve rahibi olacaktır; iyi ailelerin çocukları ise, 1914’ün arifesinde,

17 1854’e kadar yayımlanır, sonra *Avedaper* (Müjdecî) adı altında İstanbul’da yayımlanmaya başlar (1855-1915).

kırsal Paradiso [Şirinyer, Buca'da] mevkiinde, İzmir'in bu köşesine Segovya havası veren Roma su bentlerinin yakınına kurulan ünlü American College'da Protestan kültürünün etkilerine maruz kalacaklardır.

KÜLTÜR

Hemen hemen bütün kültürel alanlarda –matbaa, gazetecilik, okul, edebiyat– Avrupa'yla devamlı temas nedeniyle, Ermeni “aydınlanmacı” hareketi İzmir'de İstanbul'dakinden daha erken gelişir. 1830'lu yıllarda başlar ve Tanzimat'ın tanıdığı özgürlüklerden faydalanır. Tarihçi Arşag Alboyacıyan ticaretin ilerlemesinin ve Ermeni matbaacılığının gelişmesinin daima eşzamanlı olduğunu saptamıştır. Bu ilişki, 1676'da bir matbaanın bulunduğu, çekingen okul girişimlerine paralel olarak birkaç dini eserin basıldığı İzmir'de doğrulanır. 1799'da, Peder Hovnan Vanantetsi'nin idaresi altında, küçük bir erkek okulu, Surp Mesrob kurulur. Başlangıcı hayli mütevazıdır. Okul, Abroyan ailesi tarafından “millet”e hediye edilen ahşap bir evdedir. 1825'te, iki “hayırsever” –kültürel gelişmenin aktörleri olan zengin ve dindar tüccarlar– Krikor Baboyan (İngiliz Konsolosluğu'nun dragomanı) ve Avedis Yezikyan yeni bir okul yaptırırlar. Okulun idaresi, İstanbul'dan gelmiş olan Ermenice ve İtalyanca öğretmenini Antreas Papazyan'a emanet edilir. Papazyan, “ticaret için gerekli iletişim araçları” olan dillerin öğrenilmesine vurgu yapan bir ders programı hazırlar. *Krapar*'ın, dinin ve hesap yapmanın yanı sıra, cemaat dili Ermenice, İtalyanca, Rumca ve Türkçe öğretilir. “Voltaire'in dili”nin zararlı etkisi üzerine şiddetli bir tartışmadan sonra, Trieste'ye yerleşmiş bir tüccar olan Bedros Çelebi Yusufyan'ın 40.000 florinlik bir bağışı saye-

sinde Fransızca ve İngilizce kürsüleri kurulur. 1831-1845 yıllarının kolejin en başarılı dönemi olduğu kabul edilir. Yabancı dillerde tiyatro temsilleri verilir, burslu öğrenciler uzaklara giderler ve “diplomahılar” imrenilecek mevkilere erişirler. İzmir’in “Ermeni Atina’sı” olarak nitelendirilmesi bu döneme rastlar. Abartılı bir hükümdür bu. O tarihte, Osmanlı İmparatorluğu’nda, Üsküdar’daki [Cemaran] hariç, bu isme layık tek bir Ermeni okulu yoktur ve Madteos Mamuryan’ın (1830-1901) çocukluk *Hatıralar*’ı daha gerçekçidir.¹⁸ 1837’de ailesi, çocuklarını veba salgınından korumak için İzmir’den kaçır. Böylece başlayan uzun gezginlik onları önce Şıra’ya, sonra İskenderiye’ye ulaştırır. Madteos’un zaman zaman gittiği okullar Rum okullarıdır ve buralarda istisnasız, bir kültürel milliyetçilik ve dini hoşgörüsüzlük hüküm sürer. İskenderiye sokaklarında Arapça öğrenir. Son olarak, 1843’te, babası onu, kardeşiyle birlikte Ermenice eğitim alsınlar diye İzmir’e geri göndermeye karar verir. İki çocuk bir Türk denizcisine, “Osman Kaptan” a emanet edilir, yelkenlisi İskenderiye’den İzmir’e beş haftada gidecektir. Yolculuğun tehlikelerinin ardından “vatan” ını görmek, Haynots’a çıkan dar ve eğri büğrü sokakların çamuruna rağmen, Madteos için büyüleyicidir. Ahşap evlerin etrafında, kuyulu ve havuzlu bakımlı bahçelerin sihri, mahallenin çamurlu görüntüsünü hafifletir. Katı bir çalışma anlayışının hâkim olduğu babasının ailesi, Basmahane civarında yaşar. Osmanlı hükümetinin kefalet ibaresiyle (1770) Ermeniler tarafından kurulan, 500 işçinin çalıştığı, büyükbabasının hissedar ve ustabaşı olduğu bu bastna kumaş fabrikası terk edilmiş haldedir. Yirmi yıl

18 M. Mamuryan, *Kordzer* [Eserleri] içinde, Antilyas, 1990, s. 247-372. Tamamlanmamış bir şaheser.

sonra gar haline getirilecektir: Kasaba Garı. Madteos sonunda Surp Mesrob Koleji'ne kabul edilir. Tüzük, öğrencilerin Ermenice dilbilgisine hâkim olmadan Antreas Papazyan ve Ğugas Baltazaryan'ın ders verdikleri "üst sınıf"a geçmesine izin vermez. 13 yaşında olmasına rağmen, küçüklerin sınıfına gönderilir. Ne sandalye vardır, ne masa, ne kara tahta, ne kâğıt kalem, yalnızca bir papazın indirdiği değnek ve *falaka* darbeleri altında Ermenice alfabenin parmaklarla çizildiği bir kum yığını. Okumanın *Krapar* dilde mezamir kitabından ve Yeni Ahit'ten öğrenildiği geçiş sınıfında uygulanan eğitim de aynı ölçüde serttir. 1845 yangını ve getirdiği değişiklikler, okul bu yangından zarar görmemiş olsa bile, Madteos'un karmaşık okul hayatını sona erdirecektir. Bir burs kazanıp Padova'ya gidecek ve orada beş yıl boyunca Viyana Mikhitaristlerinin kolejinde bilgiye olan susuzluğunu nihayet dindirebilecektir.

Bununla beraber Aydınlanma İzmir'de gelişir. Bedros Çelebi Yusufyan, Surp Mesrob Koleji'ne bir matbaa hediye etmiştir; bu da piskopos ve müstakbel İstanbul patriği Çuhacıyan'ın *Krapar* dilde, ahlak ve din konularında birkaç eser ile Fénelon ve Chateaubriand'ın çevirilerini yayımlamasını sağlar. Daha sonra matbaa Ğugas Baltazaryan'a geçer, o da, tüccar İsdepan Baboyan'ın mali desteğiyle, *Arşaluys Araradyan'ı* (Ararat Şafağı) çıkarır (1840-1886). *Aşkarhapar* dilde Avrupa tarzı bir süreli yayın çıkarmaya yönelik ilk girişimdir bu. 1922'ye kadar İzmir'de çıkacak olan otuz kadar Ermenice süreli yayının da ilkidir.¹⁹ 1840-1880 yıllarında fikirsel ortam ve Ermenice yazı sanatları

19 Krş. M. N. Hagopyan, *Zimürniahay mamuli badmutyun* [İzmir'deki Ermeni Basınının Tarihi] (1839-1860), Erivan, 1984, ve (1861-1880) Erivan, 1987.

Ege'nin Babil'inde hızla gelişip serpilir. Öğretmenler, yazarlar, çevirmenler, matbaacılar, gazeteciler; hemen hepsi Antreas Papazyan'ın öğrencileri olan bu kişiler Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde ve dışında Ermeni entelektüel gelişimine katkıda bulunurlar. Toplumsal ilişkiler konusunda çok titizlenen, iş dünyasına atılmış "aristokratik" bir ailenin çocuğu olan Harutyun Dedeyan (1832-1868), beş erkek kardeşin en girişkeni olarak, nihai atılımı gerçekleştirir. Daha 20 yaşında bile değilken, 1851'de kendi matbaasını kurar, 1851 yılı İstanbul Ermenicesinin "yazılı dil olması" bakımından geçiş yılıdır. 17 yaşındaki Krikor Odyan, *Aşkharhapar*'ın Ermenilerin ortak dili haline gelmesi için bir "Öneri" [*Araçargutyun*] yayımlar.²⁰ Dedeyan'ın ölümünden sonra matbaayı kardeşleri İsdepan ve Garabed devralır, matbaa 1893'te kesin olarak kapanır. Dedeyan kardeşler, görevleri konusunda kesin bir mevhuma sahiptirler: "Halk"ı eğitmek, ona kitap zevkini aşlamak, *Aşkharhapar*'ı geliştirmek ve zenginleştirmek. Gerçekten de hiçbir matbaa, Viyana ve Venedik Mikhitaristlerinininkiler hariç, Ermenilerin uyanışında ve eğitiminde böylesi bir rol oynamamıştır. Dedeyan matbaası, roman ve tiyatro oyunu çevirilerinin yayımında uzmanlaşmış bir yayınevidir; eğlenceyi ve toplumsallaşmayı bir araya getiren tiyatro, İstanbullu ve Tiflisli Ermeni truplarının turneye geldikleri İzmir'de erken moda olur. 130 eserin çevirisini yayımlamak için, Dedeyanlar kendileri çevirmen olurlar, çevrelerinde de çoğunlukla kendi kendilerini yetiştirmiş, Ermeni cemaatinin kültürel gecikmişliğini telafi etmek için ortak bir arzuyla hareket eden, düşük bir maaşla hızlı ve iyi çalışan genç en-

20 Krikor Odyan (1834-1887), Mithat Paşa'nın mesai arkadaşı olmuş yüksek rütbeli bir Osmanlı memurudur.

telektüeller vardır. Krikor Çilingiryan, Mesrob Nubaryan, Krikor Mseryan, Garabed Ütücüyan, Madteos Mamuryan İzmir’de gerçek bir “çevirmenler okulu” oluştururlar.²¹ La Fontaine, Victor Hugo, Lamartine, Alexandre Dumas, Eugène Sue, Jules Verne, Molière, Musset, Racine vd. çevirirler. Ermeni ve kadın okurların sayısının artmasıyla, kitaplar tüm Osmanlı İmparatorluğu’nda satılır. Krikor Çilingiryan’ın yaptığı Victor Hugo’nun *Sefiller*’inin çevirisi (1869) toplumsal adalet ve devrim fikrini Anadolu’ya taşıyan bir çok-satardır. Bu seçkinler topluluğu, paranın, firmalarda, Avrupa konsolosluklarında veya Osmanlı yönetiminde gelinmiş mevkilerin seçkinleri değildir. Liberal kanaatlerini Masonluktan alan milliyetçi ve modernist bir entelijansiyadır. Neredeyse hepsi Dikran Loncası’na (1864-1894) mensuptur, Büyük İngiliz Loncası’nı örnek alarak kurulan bu loncada 108 Ermeni “birader”in yanı sıra 7 Türk ve 3 Rum bulunur.²² Bunlar Batı, daha doğrusu Fransız kültürü ile “Ermeni milleti” arasındaki aracılarıdır, temel mesele aktarmadır. M. Mamuryan’ın *Ivanhoe* çevirisinin (1873) önsözünde söylediği de budur:

Genel olarak, yaşlılar ve gençler Paris hayatını, âdetlerini, modalarını, gazetelerini taklit etmeye başlıyor. Yalnız göreneklerimiz, giysilerimiz, dekorumuz (...) Fransa’dan gelmekle kalmıyor, Fransa bizi zihinsel bakımdan da besledi, duygusal yönden eğitti ve hatta kalemlerimize bir zarafet verdi.

21 Krş. Vahe Oşagan, “L’Ecole des traducteurs arméniens de Smyrne”, *Haygazyan*, Beyrut, 1984, cilt 4.

22 Arthur Beyleryan, “Azad vormnatrutyan mudkı Osmanyanyan gaysrutyan yev Bolso haygagan ‘Ser’ otyağı JT tarun” [Masonluğun Osmanlı İmparatorluğu’na Girişi ve 19. yüzyılda İstanbul’daki Ermeni ‘Ser’ (Sevgi) Locası], *Haygazyan hayakıdagan hantes*, Beyrut, 2001, s. 161.

Dedeyanlar kendi süreli yayınlarını da çıkarırlar: *Arpi Araradyan* (Ararat Güneşi, 1853-1856), *Tımag* (Maske, 1862-1863), vs. Ermenilerin kültür hayatında iz bırakmış olan, Krikor Çilingiryan tarafından kurulan *Dzağig* (Çiçek, 1861-1865), Madteos Mamuryan tarafından kurulan *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını, 1871-1909) gibi dergileri kendi matbaalarında basmış ve bazı sanat hamileri tarafından desteklenmişlerdir. Madteos Mamuryan İstanbul, Londra, Cambridge, Paris'te öğrenim amacıyla kaldıktan sonra İzmir'e dönmüş ve her biçime girebilen bir yazar olduğunu göstermiştir. Pedagojiye meraklı olan Mamuryan 1867'den 1889'a, *Gümüş Çağ* boyunca, Aziz Mesrob Koleji'ni yönetmek gibi zor bir işi üstlenmiş, misyonerlerin ve yabancı okulların yanı sıra Türk Rüşdiye mektebinin rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır. Zihnen bağımsız biri olarak, kendi matbaasını kurar. Fakat en modern, cemaatlerarası temaslara en açık matbaa Boğos Takigyan'ındır (1864). İzmir'de kullanılan her dil ve alfabede yayınlar basar: Ermenice, Rumca, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Ladino. 1848'de Paris barikatlarında bulunmuş olan İsdepan Vosgan'ın *La Réforme*'u, Kevork Bubliyan tarafından Türkçe yayımlanan *İntibah*, İzmir'in en iyi Türkçe yayını olan *Terakki*, *La Revue de Smyrne*, *Le Journal de Smyrne*, *The Report*, *Le Courrier de Smyrne*, *Ladino Novelist* (Haberci) ve *Ladino-Osmanlıca (El) Meserret* vs. onun matbaasından çıkar.

İzmir, kültür alanında yapılan işlerin –okul, dil, çeviri, gazetecilik– toplumsal bir hareketlilik ve yeni ihtiyaçlar yarattığı ve İstanbul'da 1880'de Ermenice romanın ortaya çıkışını hazırlayan bir şantiye gibidir. 1911'den 1914'e *Haykraganutyun* (Ermeni Edebiyatı) dergisi de yine İzmir'de modern eleştirinin öncüsü olmuştur.

SONUÇ

Sonuna yaklaşmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her siyasi olayın İzmir'deki Ermeni toplumu üzerinde yankıları oldu: Hamidiye Alayları'nın katliamları, Jöntürk ihtilali, İtalyanlarla Türkler arasındaki Trablusgarp Savaşı; Balkan Savaşları, Adana katliamları, Birinci Dünya Savaşı; bunlar Müslüman muhacirleri ve Ermeni yetimlerini İzmir'e getirdi. İzmir'deki cemaat 1912-1913'te, Ermeni alfabesinin icadının 1500. yılını ve Ermeni matbaasının icadının 400. yılını anma toplantılarına katıldı. Ertelenmiş bir felaket öncesinde kimliğin gururla tazelenmesiydi bu; zira İzmirli Ermeniler 1915-1916'daki tehcirden, Alman generali Liman von Sanders'in müdahalesi sayesinde kılpayı kurtuldular. 1919'dan 1922'ye, Yahudi cemaatinin aksine, Ermeni cemaatinin önde gelenleri İzmir ve yöresini ilhak eden Yunan devletine açıkça bağlandılar. Sevr Antlaşması'yla (1920) teyit edilen, Kemalistlerin tanımadığı bu ilhak, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu topraklarını da bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'ne bırakıyordu (1918-1920). Ermeni siyasi örgütlerinin neredeyse var olmadığı bir şehirde, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi, Kilikya'nın Fransızlarca tahliye edilmesinden (1921) daha az heyecan yarattı.

1909'da Adana'daki katliamlardan sonra hız kazanan, 1913'te, ardından 1919'da devam eden Ermeni göçü, mallarını ve ailelerini güven altına almak konusunda kaygılı zengin tüccarları ilgilendirdi ilkin. Güvenliğe ilişkin aynı refleks, Eylül 1922'de, Mustafa Kemal'in ordusunun İzmir'e girişinden önce, başkaları lehine işledi. Tanıklar, tarihçiler, romancılar 9 ile 13 Eylül arasında Ermeni, Rum ve "Frenk" mahallelerinin üstüne çöken felaketi anlattılar

veya tahlil ettiler.²³ Müdahale etmeme ve yalnızca kendi vatandaşlarını gemiye alma emrini almış olan 21 müttefik savaş gemisinin gözü önünde cereyan eden talanlar, yangınlar, tecavüzler, cinayetler, adam kaçırmalar, “Gâvur İzmir”in sonu oldu. Uydurma bir öz-savunmanın ardından, yangın, Surp İsdepanos Kilisesi’ne sığınmış binlerce Ermeni’yi rıhtımlara doğru kovaladı. Orada, ateşle su arasında, tanımlanamaz bir anafor içinde, Marsilya’da doğan ama Rum büyükannesi vasıtasıyla bir İzmir çocuğu olan Antonin Artaud’nun “Vahşet Tiyatrosu”nu [*Théâtre de la cruauté*] önceleyen sahneler oynandı.

Rıhtımlarda, bir Ermeni karısını ve dört küçük çocuğunu bir gemiye iter. Adı Kaspar Dagaryan’dır. Türk askerleri onu vurur, sonra da yerde sürüklerler. Bugün, Paris’in banliyösünde, o zaman sekiz yaşında olan oğlu Nerses’in gözünün önüne babasının kanlar içindeki yüzü ve kulaklarına, “Baydzar, çocuklara iyi bak!” diye annesine bağırın sesi geliyor. Tıpkı “suyun üstünde yüzen başlar”ın, insanlardan oluşan yükleriyle geri dönen kayıkların, halatlara tutunmaya çalışanların üstüne kaynar su döken İngiliz gemicilerin, ailesini alan Yunan gemisinin, Pire’deki Lipazna kampının da gözünün önüne geldiği gibi. Aynı esnada, oradan birkaç metre ötede, sekiz yaşındaki bir başka oğlan çocuğu, küçük bir Fransız, İzmir’in son Ermeni piskoposunun saklandığı *Edgar-Quinet* kruvazörünün küpeştesindedir. Çocuk, büyüdüğünde devamlı rüyalarına girecek sahneler yaşamış: merhametsiz askeri birliklerin kol gezdiği sokaklar, halkın haykırışlarına karışan yangının homurtusu, Fransız Konsolosluğu’na hücum eden insan seli. Doğduğu

23 Krş. Marjorie Housepian, *Smyrna 1922. The Destruction of a City*, Londra, 1972.

şehrin yakılmasını seyredip, “Bayım, fotoğraf çekin!” diye yalvarmış bir subaya. Bu çocuk, İzmir felaketinin, üzerinde geçmişin izlerini ve imgelerini ne pahasına olursa olsun kurtarma takıntısını yarattığı, geleceğin Fransız Sinemateki’nin kurucusu Henri Langlois’dır²⁴ (1914-1977).

Ermeni kurbanlarının sayısını, maddi zararın büyüklüğünü –*Haynots* haritadan silinmiştir– Yunan adalarında ve Yunanistan’da karaya çıkan felaketten kurtulmuş olanların sayısını kestirmek imkânsız. İzmirli Ermeni mültecilerinin dört bir yana dağılması 1920’li yıllarda başlar. Küçük bir kısmı Yunanistan’da kalmış veya Sovyet Ermenistanı’nı tercih etmiştir. Diğerleri Mısır’daki Ermeni cemaatine katılıp onu güçlendirmiştir. Daha başkaları Fransa’ya, ABD’ye ve Latin Amerika’ya gitmiş ve Buenos Aires, Cordoba, Montevideo ve Santiago’da Ermeni kolonilerinin kurulmasına katkıda bulunmuşlardır. 1965’te, Samos’ta, İzmirli son Ermeni’yle karşılaştım, yoksul bir işportacıydı, “Ah! İzmir, İzmir” diye uzun uzun iç çekışı sıla hasretini dile getiriyordu.

Fransızcadan çeviren: Sosi Dolanoğlu

Kaynak: “Les Arméniens: le dynamisme d’une petite communauté,” Marie-Carmen Smyrnelis (ed.), *Smyrne, la ville oubliée 1830-1930* içinde, Paris: Éditions Autrement, 2006, s. 79-91. Türkçe ilk basımı: Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme* içinde, İstanbul: Aras, 2006, s. 11-34.

24 G. P. Langlois, G. Myrent, H. Langlois, *Henri Langlois, Premier citoyen du Cinéma*, Paris, 1986, s. 16-21.

Geç Dönem Osmanlı Smyrna'sında Ermenilerin Toplumlarası İlişkileri

Hervé Georgelin

19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başında nüfusu büyük oranda Ortodoks Rumlardan oluşan liman şehri Smyrna'da Osmanlı Ermenileri ve Ermeni olmayanlar, yakın ve çok yönlü bir birliktelik içindeydi.¹ 17. yüzyıldan itibaren İzmir, coğrafi konumu sayesinde benzersiz bir ekonomik büyümeye sahne oldu ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ve herkes için güvenlik, din ve eğitim özgürlüğü vaadinin yanı sıra sultanın tüm tebaası için daha fazla eşitlik eğilimi taşıyan Tanzimat reformlarından fayda sağladı.² Smyrna'da iç içe geçmiş toplumsal sınırlar, yerini sıkı toplum-merkezli faaliyetlere bıraktı. Nüfus çeşitliliğini ve Smyrna Ermenilerinin durumunu eksiksiz olarak anlamak için çeşitli kaynaklara gereksinim var. Bu bağlamda, Atina'daki Küçük Asya Çalışmaları Merkezi (CAMS)

1 Bu makalede İzmir değil, Smyrna adı kullanılıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Ermenicede yaygın olarak kullanılan isim İzmir'di. *Zmürnia*, Smyrna'da yayın yapan meşhur Ermenice süreli yayın *Arevelyan mamul*'un kapagında yer alıyor fakat gazetede yayımlanan makalelerde bile kullanılan temel ad İzmir'di. Ele alınan şehrin, bugünün İzmir'inden çok farklı olduğunu belirtmek için bu makalede Smyrna'yı kullanmayı tercih ediyorum. Smyrna, canlı kozmopolit hayatın hüküm sürdüğü bir Osmanlı liman şehriydi, oysa ki İzmir beraberinde getirebileceği yeni dinamikler ve çeşitliliklerle bir Türk kentidir.

2 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1865-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963).

bilhassa çok değerli.³ Ermeni kaynaklarına gelince, en önemli referans eser hâlâ Peder Hagop Kosyan'ın *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays* (Smyrna ve Çevresinde Ermeniler) kitabıdır.⁴

3 Sözlü Gelenek Arşivi belgeleri, Atina'daki Küçük Asya Çalışmaları Merkezi tarafından oluşturuldu ve orada muhafaza ediliyor. Bunlar, 1930'lardan 1970'li yıllara kadar, mülteciler ve Eylül 1922 (Smyrna'da Yunanlıların yenilmesinin ardından) ile 1925 (Ocak 1923'te imzalanan ve Türkiye'nin Rum Ortodoks nüfusuna karşı Yunanistan'ın Müslüman nüfusunun zorunlu değişimini öngören Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konmasının sonu) arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarından mübadeleye tabi tutulup Yunanistan'a gelenlerle yapılan mülakatların deşifreleri. Tahmin edilebileceği gibi, bu kaynaklar, tarihçilerin çalışmak durumunda olduğu herhangi bir belge kadar taraflı. Katılımcılar, mülakat sırasında birkaç on yıldır yaşadıkları Yunan ulus devletinin etnosentrik atmosferinden etkilenen kişisel ve toplumsal hafızalarına güveniyordu. Melpo Merlier'in projesinin tam da, Osmanlı İmparatorluğu içinde geçmişe bakarak güçlü bir Helenik Asya Azınlığı oluşturmak için gerçekleştirildiği bile ileri sürülebilir. Fakat bu yine de çok ileri bir yorum olabilir; zira, bazı röportörlerin milliyetçi eğilimleri olsa dahi, dosyaların çoğunda tek bir CAMS temsilcisi tarafından hazırlanan deşifreler bulunmuyordu. Bazı dosyalar, yıllar içinde hazırlandı; iki mülakat oturumu arasından birkaç on yıl geçmişti. 1930'larda bir mülteciyle görüşmekle, muhtemelen aynı insanla 1950'lerde ya da 1970'lerde mülakat yapmak aynı şey değildi. Mülakatlar aynı yönlendirici biçimde planlandıysa bile, "Muhtelif" başlığı altında daha özgür ifadeler için biraz alan bırakıldı. Fakat bu belgelerin asıl önemi, emsalsiz görüşler, ayrıntılar ve tanıkların Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarındaki sosyal hayata ilişkin ilk ağızdan anlattıkları kişisel hikâyeler olmalarında yatıyor. Bu belgelerin bir kısmına sinmiş olabilecek milliyetçilik tespit edilebilir ve onları kullanan sosyal bilimcilerin, ciddi olarak değerlendirme yapmaları gerekiyor. Toplanan belgelerin fazlalığı ve iç uyumsuzluklar, bu belgelere yönelik eleştirel bir yaklaşıma imkân veriyor. Sözlü tarih uzmanlarının savunduğu gibi, böylesi tanıklıklar, insan hayatının uzun zamandır, tarihyazımının çeperlerinde kalan alanına erişim sağlıyor ve tarih yazma sürecine katkı sağlamak için toplumsal tabakaları çeşitlendiriyor.

4 Hagop Kosyan, *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays* [Smyrna ve Çevresinde Ermeniler] (Viyana, Mekhitarist Press, 1899), 2 cilt.

OSMANLI TOPLUMSAL DOKUSUNUN BİR PARÇASI OLARAK SMYRNALI ERMENİLER

Bu bölümde “kozmopolitlik” ifadesi, sadece farklı etnik-dini grupların yan yana tarafsız yaşaması olarak değil, aynı zamanda bu durumun kişi tarafından algılanması ve değişik toplumsal grupların kendi şartlarına uyum sağlamak için geliştirdiği stratejiler olarak kullanılıyor.⁵ Burada İzmir gibi bir Batı Osmanlı şehrindeki kozmopolitliğin iki yüzü değerlendiriliyor: Biri, seküler Osmanlı tarafı, öteki ise liman şehrinin giderek artan Batılılaşmasının sonucu olarak ortaya çıkan tarafı. İlk taraf çeşitli dilsel, etnik ve dini grupların yüzyıllara dayanan yakınlığından doğuyor. Kozmopolitliğin bu biçimi, seküler Osmanlı yüzü. Bunu en iyi yansıtan şey, Türk dilinin Türk ve Müslüman olmayanlar tarafından kullanılması. Buradaki varsayım şu, dilsel hususlar toplumsal gerçekliğin barometresidir. Smyrna bölgesinde, bilhassa eyaletin ya da vilayetin eski idari merkezi Aydın’da bulunan Ermeniler, Türkçeyi anadilleri olarak konuşuyordu. Ermenilerin Müslüman Türk toplumuna yakınlığı, ister yabancı gezgin olsun ister Yunan komşuları, gözlemciler için onların en çarpıcı özelliklerinden biridir. Fransız bilim adamı Vital Cuinet şöyle yazıyordu:

Türkçe konuşma konusundaki müthiş kabiliyetleri, birçoğunun hukuka yönelmesini sağlıyor; vilayete en fazla Hıristiyan avukat kazandıran onların cemaatidir. Üstelik, Türklere diğer Osmanlı tebaasından, yukarıda bahsedilen uyuma ilaveten, daha fazla yakınlar.⁶

5 Kozmopolitlik hakkında idealist bakış açılarıyla arama önceden mesafe koydum. Bkz. Hervé Georgelin, “Smyrne à la fin de l’Empire ottoman: Un cosmopolisme si voyant,” *Cahiers de la Méditerranée* 67 (Nice: Centre de la Méditerranée Moderne et voyant, 2003): 125-147

6 Vital Cuinet, *Turquie d’Asie*, c. 3 (Paris: Ernest Leroux, 1894), s. 357.

Türkçe, çarşı ve pazarlarda, dükkânların büyük çoğunluğu gayrimüslimlere ait olmasına rağmen, Smyrna'nın Yunan yönetiminin ülkeden kovulmasını takip eden Eylül 1922'ye kadar konuşulan temel dil olarak kaldı.⁷ Ekonomik faaliyetin türü ile sosyal varlık tarafından kullanılan dil arasında bir bağlantı var. Cuinet, tıpkı Rumların durumunda olduğu gibi, Aydın vilayetindeki Ermenilerin milliyetçi duygulardan yoksun olduğunun üzerinde duruyor. Hristiyan gruplar, işleyen bir bütünün, temel dil unsuru Türkçe olan hakiki Osmanlı toplumunun, bir parçası gibi görünüyorlardı.

Osmanlı kozmopolitliği Smyrna'da 19. yüzyılda mahiyet değiştirdi. Şehirde ve Ege kıyılarında süratli bir Yunanlaştırma süreci yaşandı. Bunu tetikleyen, Yunanistan Krallığı, Ege adaları ve iç Anadolu vilayetlerinden gelen göçler, ayrıca bölgedeki Rum Ortodoks nüfusun yüksek doğum oranı ve modern tıp tedavisine erken erişimleriydi. Smyrna çevresindeki bazı bölgeler, bilhassa Çeşme yarımadası, nüfus olarak öyle Rum Ortodoks yoğunluğu ki Müslümanlar hâkim dile uyum sağlamak için Rumca öğrenmek zorunda kaldı.⁸ 1900'de Smyrna'da Ermeniler, toplam

7 Philippos K. Falbos, "Bezestens and Hans in Smyrna," s. 130-195, *Mikrasiatika Chronika*'da, c. 9 (Athens, Unions of Smyrneans, 1967), s. 130-195 ve "Charshes and Bazars in Smyrna," c. 10, s. 334-349.

8 Ön Asya Çalışmaları Merkezi, Atina, Sözlü Gelenek Arşivi, dosya: Ionia 112, Çeşme, tanık: Ionnis Valampous; röportör: Zoi Kyritsopoulou; Konu: Dil. Tanık şunları söyledi: "Çeşme Rumca konuşulan bir kasabaydı. Yerleşik halkın büyük kısmı Türkçe bilmiyordu. Elbette Türkler de Rumca konuşuyordu, hepsi değil ama çoğu." Bir başka kanıt, Proodeftikos kai Politistikos Syllogos tarafından hazırlanan CD'de (Atina, 2008) bulunabilir, "Hayios Ioannis o Theologos" (<http://meli1.wordpress.com/>) ve En Chordais (<http://www.facebook.com/pages/En-Chordais-En-Chordais/231723267948?v=wall>), *Stou Meliou tous kafedenes* [Küçük Asya'daki Meli'den (Çeşme yarımada-

300 bin olan nüfusun sadece yaklaşık 10 binini oluştuyordu.⁹ Bu rakam, 19. yüzyıl boyunca oldukça sabitti ve Osmanlı 20. yüzyılının büyük kısmında da değişmeyecekti. 1922’de sadece Helen hâkimiyetinin son ayında radikal bir biçimde değişti. 1914 itibarıyla şehirde yaklaşık olarak 500 bin nüfus vardı.

Ermeniler, Batı’ya ya da 1882’deki İngiliz işgalinden sonra İskenderiye gibi başkaca Doğu Akdeniz şehirlerine göç ettikleri için Rum Ortodokslarınkine benzer bir demografik genişleme yaşamadılar. İç evlilik yolundaki genel dini uygulamanın aksine, Rum Ortodoks ya da Levantenler gibi diğer etnik ve dini grupların üyeleriyle çok sayıda karma evlilik gerçekleşti. Bu da Ermeni Apostolik cemaatinin durumunu olumsuz yönde etkiledi. Smyrna’da Ermeniler, sayıca nispeten daha az öneme sahipti. Yunanlaştırma sadece niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel, yani sadece demografik değil şüphesiz dilseldi ve bölgede yaşayan tüm grupları etkiledi.

KENT SİSTEMİ İÇİNDE ERMENİLER VE RUM ORTODOKS ETKİLEŞİMİ

İzmir’de Ermenilerin hâkim dil kullanımlarında benzer bir değişim yaşandı. Yerel Rumca, Smyrna Ermenilerinin günlük dili olma eğilimindeydi. İzmir’in Rum Ortodoks nüfusu, Ermeni komşularının Rumca konuşmasını tabii buluyordu. Ermenilerin çevrelerine dilsel uyumu, Tanrı

dasında) Şarkılar]]. Bunların hiçbirinde, böylesi şarkılar artık dışlanmasına karşın, Türkçe şarkılar yok, yine de Yunan şarkıları, biraz Türk etkileri taşıyor, fakat Çeşme bölgesinde dil durumuyla Kapadokya’daki arasında ortak hiçbir yan bulunmuyor.

- 9 S. Eprikyan *Badgerazart pnaşkharhig pararan* [Resimli Coğrafya Sözlüğü], c. 1 (Venedik: Mikhitarist Dbaran, 1903), s. 789.

vergisiydi, ya da öyle görülüyordu. Tek dilli Ermeniler, böylesi bir ortamda uyumsuzluk çekerti. Mülakat yapılan bir Rum Ortodoks, kendi toplumundaki Türkçenin gücünü kuvvetle muhtemel hafife alarak, şunları anımsıyordu:

Biz Rumca, Smyrna Rumcası konuşuyorduk. Türkçe bilmiyorduk; sadece birkaç cümle. Bayrakkale'deki (Smyrna'nın dış mahallelerinden biri) yabancılar da Rumca anlıyordu. Ermeniler, tabii ki, Yahudiler de Rumca konuşurdu.¹⁰

Fakat, aynı zamanda, yerel Ermeni gençliğinin, Smyrna'nın üst seviye Rum Ortodoks eğitim kurumlarına entegrasyonu söz konusu değildi. *Evangeliki Scholi*'nin Christos Solomonidis¹¹ tarafından yayımlanan mezun listesinde Ermeni soyadı taşıyan tek bir kişi vardı. *Evangeliki Scholi* Smyrna'daki en önemli Rum Ortodoks okuluydu ve öğrencilerini Atina Üniversitesi'ndeki daha ileri eğitim için hazırlıyordu. Rumca ya da Türkçe bilmek, gayriortodokslar için özel bir iftihar vesilesi değildi; zira, bu durum, Smyrna halkı için yaygın temel bilginin bir parçasıydı. Rum Ortodoksların Ermeni komşularına ilişkin karmaşık bir algıları vardı. En önce belirtilmesi gereken unsur, Ortodoksların Ermenileri hakiki Hristiyan saymaması ve diğerlerini dışlayarak yalnızca kendilerini gerçek Hristiyan olarak görmeleri idi. Bu yaygın düşünce, bugün dahi Yunanistan'da duyulabilir, kötücül bir maksatla olmasa bile

10 CAMS, Ionia 9, Bayrakkale, röportör: Hermolaos Andreadis; tanık: Yiannis Kavgalakis; konu: Dil, 14 Nisan 1970. Mülakat Yunanistan'da yapıldı ve Yunan milliyetçiliğine sempati duyan bir kişinin, tanığı kendi cemaatinin Türk dili konusundaki aşinalığını en aza indirmek için yönlendirmiş olması muhtemel.

11 Christos Solomonidis, *I paidia sti Smyrni* [Smyrna'da Eğitim] (Atina: y.y, 1961)

söylenir. Bu ayrım, Yunanistan'daki Ortodoks mültecilerin böylesi anlatımlarında –Smyrna'nın 20 kilometre kuzeyinde bulunan Menemen hakkındaki bu parçada açığa vurulduğu gibi– görülüyor.

1922'de biz giderken, yaklaşık 30 bin nüfus vardı. Çoğunluğu Türk'tü, azınlık yüzde 35, Hristiyan'dı. Ayrıca takriben 40 Ermeni ve 20 Yahudi aile vardı.¹²

Ermenilerin öteki olarak algılanması, en azından geriye bakıldığında, Yahudilerinkiyle benzerlik taşıyordu. Bu durum, Smyrna'nın hükümet konağına yaklaşık üç kilometre mesafedeki dış mahallelerinden olan Karataş'ın eski bir sakini tarafından verilen şu beyandan anlaşılabilir:

Karataş'ta 350 Rum evi vardı. Bir o kadar da Türklerin vardı. Yarı yarıyaydık. Çok az Ermeni ve Yahudi vardı. Hepimiz ayrı ayrı yaşıyorduk. Bir tarafta Helenler, diğer tarafta Türkler ve öteki tarafta diğerleri.¹³

Ermeniler diğerlerince en zengin insanlar olarak görüyordu. Bazı sansasyonel olaylar, Ermeni nüfusun çeşitliliğini Ermeni olmayanlar açısından anlaşılmasız kılmıştı; tıpkı Göztepe'nin eski bir sakini tarafından yapılan bu tanıklığın açık ettiği gibi:

Göztepe'de vapurdan indiğinde, deniz kenarında evler görürdün. Onların arasında, Sivrisaryanların ve Aznavuryanlarınkı ayırt edilirdi. Gerçek bir kaleydiler: Büyük, güzel ve düzgün inşa edilmiş.¹⁴

12 CAMS, Ionia 43, Menemen, röportör: Zoi Kyritsopoulou; tanık: Dimitrios Katroulis; konu: Nüfus, 3 Temmuz 1963.

13 CAMS, Ionia 5, Karataş, röportör: Sophia Goraniti; tanık: Markos Attalias; konu: Coğrafya ve Topoğrafya, 11 Aralık 1965.

14 CAMS, Ionia 3, Göztepe, röportör: Zoi Kyritsopoulou; tanık: Heleni Ampatzoglou; konu: Evler, 16 Temmuz 1970.

Yöre Ermenilerinin bu abartılı imajı, Ermenilerin kendilerince de doğrulanıyordu. Eprikyan'a göre:

Ermeniler arasında esnaflık hiçbir zaman çok yaygın olmadı; [tüccarlarla kıyaslandığında] sayıca az saatçi, kuyumcu, nalbant, ayakkabıcı, halıcı, terzi, yorgancı, eczacı vs. vardı.¹⁵

Ermenilere yönelik bu genel algı, yeni filizlenmeye başlayan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) Smyrna'ya *Vosgehank*, yani, Altın Madeni kod adını verdiği dikkate alındığında, doğru görülebilir. Bu isim belki de yerel Ermeni nüfustan, iyi kötü gönüllülük esasına dayalı, çok para temin edilebileceği iması taşıyordu. Fakat Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) üyeleri, Smyrna'ya ilişkin klişeyi paylaşıyor, bu algıdan çok pratik sonuçlar çıkarırlardı. Kaynak sağlamak için varlıklı Ermenilere yönelik fidye ve şantaj, radikal örgüt için gönüllülüğe dayalı cömert yardımlar beklemekten daha etkili bir yoldu. Fransız diplomatik arşivleri (Hınçak ile Taşnak partilerini karıştırırsa da) kapsamlı olarak bunu belgeliyor.¹⁶

Böylesi tek tip resimler, köklü yerel aileler ile yeni gelen Ermeniler arasındaki toplumsal statü eşitsizliğini tarafsızca yansıtmıyor. Söz konusu yeni Ermeniler, Anadolu'nun içlerinden başta mevsimlik iş için geliyorlardı ve çoğunlukla bekârlardı. Ve bu, Türkçede *gurbet*, Ermenicede *bandukht* olarak anılan bir olguydu.¹⁷ Maalesef, Smyrna'da düşük

15 Eprikyan, *Badgerazart pnaşkarhig pararan*, s. 797.

16 Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Yeni Seri, Türkiye 67, folyo No: 164, 7 Ağustos 1902 çıkışlı, Smyrna'daki Fransız Başkonsolosu'ndan, Pierre Blanc, Fransa Cumhuriyeti Konstantinopolis Büyükelçisi'ne, H.E. M. Constants.

17 Hervé Georgelin, "Armenians in Late Ottoman Rural Cappadocia" Richard G. Hovannisian, ed., *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia*

gelirli göçmen Ermeni nüfusun varlığı, dönemin Ermenice yayınları için pek ilgi çekici bir konu değildi. Smyrna'daki Ermeni varlığının dikkat çekmeyen bu yönleri hakkında çok fazla bilgi mevcut değil.

Rum Ortodokslarla Ermeniler arasındaki ruhsal mesafe, tıpkı 1894-1895 katliamlarında olduğu gibi, imtiyazlı Smyrna dışında imparatorluğun her yerinde Ermenilerin tehlikede olduğu dönemlerde, Rumların Ermeni komşularının duygularını paylaşmasını engelleyebiliyordu. Geriye doğru bakıldığında, Ermeni ulusal davası hiç sempati kazanmadı. Diğer grupların ulusal hareketleri, toplumsal düzen için, Osmanlı statükosu için potansiyel karışıklık olarak görülüyordu. İzleyen satırları okuyanlar, Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeninin, sultanın Hristiyan tebaası arasında sahip olduğu meşruiyeti sezebilir. Hristiyan mücadelesini eşzamanlı ve devletin parçalanmasına yönelik bir dayanışma olarak düşünmek büyük bir hata olacaktır. Örneğin, Pınarbaşı'nın eski bir Rum Ortodoks sakininin sözleri, farklı bir tablo ortaya koyuyor:

Ermeni katliamları bizi üzmedi. Korkmadık. Bizi destekleyen bir konsolosluğumuz vardı. Onlar örgütsüz insanlardı. Kuzu gibi boğazlandılar, fakat onlar da sorumluydu. Zaman zaman isyan ettiler. Yabancı bir ülkedeydiler. Başlarına ne geleceğini bilmiyorlar mıydı?¹⁸

Toplumlar arasında oluşan manevi engelin hem nedeni hem de sonucu olan Ermeni dili, Smyrna'da Ermeni olmayanlarca çok nadiren konuşuluyordu.¹⁹ Bazı Ermeni

(Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2013), s. 231-264.

18 CAMS, Ionia 27, Pınarbaşı, röportör: Chara Lioudaki; tanık: Kostis Lamprinoudis; konu: Tarih, önemli olayların yankıları, 22 Mart 1965.

19 Ermenicenin hâkim olduğu Merzifon gibi iç şehirlerde durum tersiydi.

olmayan komşu çocukları, Ermeni arkadaşlarıyla oyun oynamak için biraz Ermenice öğrenebiliyordu. Ölümünden kısa bir süre önce Paris'te görüştüğüm Smyrnalı Yahudi bir kadın, 1922 öncesi öğrendiği Ermeniceyi biraz hatırlamış, 10'a kadar saymıştı. Ancak şehrin hem toplumsal hem de ekonomik hayatında, Smyrna'da azınlık olarak görülen ve pratikte kullanılmayan bir dil öğrenmeyi teşvik eden başkaca bir şey yoktu. Benzer konumlarda bulunan birçok cemaat de benzer bir durumu yaşıyordu.²⁰ Bu son argümanla, kozmopolitliğin anarşiye neden olan toplumsal bir süreç olmadığı ve çoklu toplumların tüm bileşenlerinin ortaya çıkan dengede aynı görevi üstlenmediği görülebilir.

SEMBOLİK OLARAK BATI'NIN BİR PARÇASI OLMAK

Smyrna kozmopolitliğinin öteki yüzü, aslında Smyrna halkının gurur duyduğu tek tarafıydı. Bu, liman şehrinin ekonomisi ve bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Batı etkisinden ileri geliyordu. Çoğu gayrimüslim, az sayıdaki Müslüman'la birlikte, hayalini kurdukları, şüphesiz ki mükemmel addettikleri ve parçası olmak istedikleri Batı dünyasını, bilhassa Fransa'yı taklit etmek için büyük çaba gösteriyordu. Üst sınıfların arasındaki resmi iletişimde geçerli dil Fransızcadı. Ermeni olsun, Rum olsun, daha ilkokul çağında öğrenilmeye başlanan ilk sözde yabancı dildi. Fransız diline hâkimiyet, bilhassa Osmanlı yönetimindeki nüfuzlu çevreler ya da iş dünyasında, kişinin eğitim seviyesi için bir kalite ölçütüydü. 19. yüzyılda Tatigyan Yayınevi tarafından basılan *Le Courier de Smyrne* ve İsdepan Vosganyan'ın yönetimindeki *La Réforme* gibi

20 Gilbert Dalgalian, *Enfances multilingues: Témoignage pour une éducation bilingue et multilingue* (Paris, L'Harmattan, 2000).

gazetelerle Fransızca yayın yapan basının gelişimi, Fransızcanın önemine ilişkin bir başka kanıt olarak görülebilir.

Şehrin her tarafında, dükkânlarda ve binalarda Fransızca yazılar peyda olmaya başladı. Frenk ya da Avrupa mahallesi, Smyrna'nın kent kimliğinde referans noktası olarak kullanıldı. Tüm bu işaretler, şehrin arzulan görsel Batılılaşmasını açığa vuruyordu. Etnik-dinsel *millet* sınırlarının bir ölçüde ötesine geçen kent toplumu, modernitenin dili olarak görülen Fransızcanın yaygın kullanımıyla biçimlendi. Fransızcanın önemi Smyrnalıların toplumsal ve gündelik hayat biçimlerinde de kendini belli ediyordu. Örneğin, Fransızca filmler I. Dünya Savaşı'ndan önce dünya çapındaki üretimin yüzde 70'ini oluşturuyordu. Smyrna'da bu filmlere rıhtımdaki Pathé gibi sinema salonlarında ulaşabiliyordu. Smyrna'daki Alliance Française'in üye listesi, bu kültür kurumunun hemen hemen tamamen Ermeni-Rum ve Levanten kulübü olduğunu gösteriyor. Kayıtlarda Müslüman isimleri nadir olarak görülüyor.²¹ Fransızca, en azından gayrimüslim çevrelerde yerel kültürün bir parçası haline gelmişti ve Ermeniler Ege'nin "Küçük Paris" sahnesinde aktif bir rol oynuyordu.

TEPKİSEL MERKEZ GÜÇLER

Kozmopolitliğin cazibesine rağmen, Ermeni toplumsal yaşamına ait özel zamanlar, yerler ve kurumlar, Smyrna Ermenilerinin Ermeni olmayan kentte bütünüyle özüm-senmesini engelliyordu. 19. yüzyılda yaşanan ideolojik değişimle, yani Ermeni milliyetçiliğinin dönüşümüyle birlikte, toplumsal yapıların bilhassa Smyrna'nın sözde Ermeni

21 Dünya ölçeğinde Fransız kültür merkezleri ağı Alliance Française hâlâ varlığını sürdürüyor.

mahallesi *Haynots*'ta yasallaşması ve gelişimi şehrin kozmopolitliğine karşı hareket etti. İzmir'de Ermeni âlimler ve gazeteler, örneğin *Arevelyan mamul* ve de Konstantinopolis'teki diğerleri, Smyrnalı hayat tarzını sert bir biçimde eleştiriyordu. Dış dünyayla ilişkiler, 'doğuştan' bozuktı ve Smyrna'nın Ermeni cemaati, her zaman tehdit altında gösteriliyordu.²²

Ermenice basın ve edebiyat, kozmopolitanizmin tehlikeli tezahürlerine –bölgede yaşayan Ermeni gençlerin yaygın olarak dışevlilik yapmalarında örneklandığı gibi– karşı verilen savaşta cephe hattındaydı. Basın, Ermeni cemaatinin, daha iyi bir ifadeyle *azk*'ın²³ merkezde konumlanması gereken bir dünya sunuyordu. Gazeteler ve monograflar, Ermeni toplumsal hayatına dair başarılı bir şablon sunuyordu. Bu şablon, güya Ermeni milleti içinde doğumdan, vaftizden itibaren kabul gören –en azından ilköğretim, evlilik, kulüplere ve muhtelif örgütlerin divanlarına üyelik gibi– toplumsal hayata katılımdan oluşuyordu. *Azkayin* hayatı, Konstantinopolis'te ilan edilen *Azkayin sahmanatrutyun*²⁴ ya da Ermeni milletin yapısını ve işleyişini düzenleyen kanunname nedeniyle, 1863'ten itibaren bil-

22 Hervé Georgelin, "Être arménien dans une société plurielle: Le cas de la Smyrne ottomane tardive," Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanesian ve Claire Mouradian (ed.), *Arméniens et Grecs en diaspora, approches comparatives: Actes du colloque*, CNRS-EFA, *Diasporas*, 4-7 Ekim 2001 (Atina: EFA, 2007), s. 123-132.

23 Tercümesi zor bir ifade. En yakın sözcük "millet". *Azk* kelimesinde, "millet"i bir devlete ait olan işleyen bağ olarak gören Batılı siyasal anlayıştan ziyade, akrabalık kavramı var. Aynı anlamsal köken, "ak-raba" sözcüğü için kullanılan *azkagan*'da var. Rum Ortodoks milleti, kendini *syngenis*'e yakın *genos*, ki çağdaş kullanımda *ethnos*'la değişmiştir, olarak tanımlandığı sürece, benzer durumu tecrübe etti.

24 Osmanlı Türkçesinde Nizamname-i Millet-i Ermeniyen.

hassa Smyrna'da resmen şekillenmeye başladı. Toplum, 1908 Jöntürk devrimini takiben, örgütlenme özgürlüğü gibi temel insan hakları garanti altına alınır alınmaz, güçlü bir ilerleme yaşadı. En azından kısa bir süre için yerel dernekler, imparatorluk çapındaki gruplara katılabiliyordu.²⁵

Katolikliğe dönme ve Fransızca ya da Yunancanın yaygın olarak kullanılması yoluyla Batı'ya benzeme, her tarafa nüfuz eden bir süreçti. Bu, yersiz bir korkudan öte bir durumdu. Nahçıvan göçmenlerinin soyundan gelen Katolik Ermeniler, dillerine sahip çıkmadı ve Latin cemaati olarak anılan nüfusla karıştılar. Mikhitarist keşişlik Smyrna'ya ancak 1840'ta ulaştı. 1883'te, aslında çok geç bir tarihte, Ermeni Katolik cemaati kuruldu. Yeni gelen Katolik Ermeniler, Mikhitaristlere ve diğerlerine ait kurumlardan faydalandılar fakat eski Katolik nüfus, onlara çok az ilgi gösterdi. Mikhitarist Mektebi'ne esasen Ermeni Apostolik cemaatinin çocukları gidiyordu.

Smyrna'da Ermeniler arasında Ermeni dili, her zaman tehlikede olarak görüldü. Hagop Kosyan, Smyrna tarihini yazarken bu durumdan şöyle dert yanımtı:

Fransızca ve İngilizce yazıp da anadilinde tek kelime edemeyen genç Ermenilerle karşılaşanlar olabilir. Hatta bu süreci ilerleme ve medeniyet olarak tanımlayanlara bile rastlanabilir.²⁶

Smyrna Ermenilerinin akıbetlerine yönelik kıyas yapmak yerinde olur. Kentteki diğer gruplar arasında eşzamanlı olarak, hafif fakat kati bir farklılıkla aynı olay yaşanı-

25 S. Amadyan, "İzmiri hay kağutı" [İzmir Ermeni Kolonisi], Teotig'in *Amenun daretsuytsı* [Herkesin Yıllığı] içinde, (Konstantinopolis: Nersesyan, 1913), s. 166-81.

26 Kosyan, *Hayk i Zmürnia yev i ırçagays*, c. 1, s. 36.

yordu. *Alliance Israélite Universelle*, ihtiyaç halinde Ermeni öğretmen çalıştırıyordu, fakat Ermeni öğretmenin mesleki kabiliyetleri ne olursa olsun, yerine mümkün olan en kısa sürede uygun bir Yahudi öğretmen bulmaya çalışıyordu.²⁷ Üstelik, bu ayırım, Avrupa'da bilhassa İtalyan ve Alman ulus devletlerinin kurulmasından bu yana keskinleşen milliyetçilikle eşzamanlıydı. Bu gelişmeler Osmanlı ideolojik iklimini etkiledi. Smyrna gibi kozmopolit bir şehirde bu, iki arada kalmış dünyanın aşınmış bir özgörünümünü yaratmak gibi önemli sonuçlar doğurdu.

Kozmopolit Ermeniler, arzu edilen milliyetçi kalıplara sığmadı. Bu varsayım, Smyrna'da (*Vosgehank*)²⁸ faaliyetler yürüten ve 1905'te Osmanlı'nın yanı sıra Avrupa binalarına yönelik şiddet eylemleri planlayarak Smyrna'daki Ermeni cemaatini tehlikeye sokan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yayımlanmış belgelerine dayanıyor. Bu saldırılar, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak etkili reformlar için Avrupalı güçleri müdahaleye zorlayan daha büyük bir planın parçasıydı.²⁹ Oysa operasyon, gizli tertibin kötü planlama ve hazırlık yüzünden fark edilmesi nedeniyle, gerçekleşmedi.³⁰ Ermeni cemaati yetkilileri –ile-

27 *Alliance Israélite Universelle Arşivleri*, dosya LXXXIV - E, İzmir, Smyrna'daki *Alliance Israélite Universelle* Müdürü M. Nabon'dan Paris'teki *Alliance Israélite* Müdürü'ne mektup, No: 1478/3, 18 Ocak 1919: "Bayan Nabon, boşalan kadroya uygun bir Yahudi olmadığından, Blois'da [Fransa] eğitim görmüş olan Ermeni bir kadını işe aldı."

28 Hraç Dasnabedyan, ed., *Nüter H. H. Taşnaksutyun Badmutyan hamar* [Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihi için Materyaller], c. 1 (Beyrut, ARF, 1984), s. 7.

29 Mıgırdiç Tokacian, "Tsutsagan kordzuneutyun (verhişumner antsialen)" [Gösteri Eylemleri (Geçmişten Hatıralar)], *Hayrenik amsagır* 38 (Eylül 1960): 72-84.

30 Hervé Georgelin, *La fin de Smyrne: Du cosmopolitisme aux nationalismes* (Paris: CNRS Éditions, 2005), s. 157-167.

ri gelenler, mahalle encümeni, piskoposa (*araçnort*) yakın isimler, yani ulusal kanunlar ya da *Nizamname* ile yetkilendirilmiş ve Fransız konsolosunun iletişim kurma ihtimali bulunan kişiler– yaşananlardan ötürü üzüntülerini bildirdiler ve Ermeni kardeşlerini kurban etmeye eğilimli görünen o insanların ihanetine uğramış gibi göründüler:

Şehrimizin barışçıl Ermeni nüfusu kargaşa içinde. Onlara misilleme yapacak çok sayıda Türk bulunmasa da, çoğunlukta olan barışçıl Rumlardan korkacak hiçbir şeyleri olmasa da, polisin onlara karşı sergileyeceği tarafgir aşırılıklardan korkuyor gibi görünüyordular. Halihazırda gerçekleşen tutuklamaların sayısı ve hızı görünüşe göre bu korkuların haklı olduğunu ortaya koyuyor.³¹

SMYRNA'DAKİ ERMENİ HAYATININ

DAĞILMA ÖNCESİ BOYUTLARI

Smyrna'nın Ermeni cemaati dikkate değerdi, zira tarihi Ermeni topraklarının dışında yer almasına karşın, ekonomik ve kültürel çevrelerde dört başı mamur icraatlar ortaya koydu. Bu cemaat, halihazırda Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşanan Ermeni hayatının dağılımının en iyi örneklerinden biriydi. Mesafeye rağmen cemaat, hiçbir şekilde tecrit olmuş değildi. Yerel Ermeni eğitim ya da başkaca kültür kurumlarının iş ilanları, Konstantinopolis'teki Ermenilerin bile ilgisini çekiyordu. Bir makale, İstanbullu iki entelektüel Hayganuş Mark ile eşi Vahan Toşigyan'ın, ikisi de Ermeni edebiyatçı Madteos Mamuryan³² tarafın-

31 Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Yeni Seriler, Türkiye, 68, folyo No 3, 14 Ağustos 1904 çıkışlı, No 12, "Smyrna'daki Ermeni Tertibinin Fark Edilmesi", Smyrna'daki Fransız Konsolosu'ndan, Pierre Blanc, Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'na.

32 Bedros Simonyan, *Huşamadyan Haygagan Zmürniain* [Ermeni Smyrna'sı

dan kurulan İzmir merkezli *Arşaluys* (Şafak) ve *Artzakank* (Yankı) gazetelerinden aldıkları ve bir süre için kabul ettikleri iş teklifinden bahsediyor.³³ Cemaat, düzenli olarak imparatorluğun iç bölgelerinden, bilhassa Abdülhamit katliamlarının ardından, şahsi güvenliğin yanı sıra ekonomik imkânlar için gelenleri ağırlıyordu. Ermeni nüfusun iç vilayetlerde çektiği ıstırap, kaygı verici bir sorundu ve yetimleri kurtarmak ve onların Smyrna'ya gelip uygun eğitim almalarını sağlamak için ortak eyleme yol açtı.

Ermeni yazar ve gazetecilerin Smyrna Ermenilerinin süratli Batılılaşma ya da Yunanlaşma nedeniyle yaşadığı kimlik kaybına ilişkin o dönemki söylemine rağmen, yerel cemaat 1922'ye kadar hâlâ hatırı sayılır ölçüde edebiyat üretebiliyor, son derece saygın gazete ve dergiler çıkarabiliyordu.³⁴ Smyrna Ermenileri 19. yüzyılın ilk yarısında, çoğunlukla fakat yalnızca Fransızcadan değil, Batılı edebiyat metinlerinin çevirmenleri olarak öne çıktılar. Bu bakımdan yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Konstantinopolis merkezli kültür patlamasının habercileriydiler.³⁵ Bu bağ-

Anı Kitabı] (Paris: Union des compatriotes arméniens de Smyrne et des environs, 1936). Ayrıca bkz. aynı, kısa biyografi, "Madteos Mamuryan, 1830-1901", s. 37. Claire Mouradian bu kitabın bir fotokopisini lütfetti.

33 Rober Haddecıyan, "Badger mı 1907 tvagani İzmir" [1907 İzmir'in-den Bir Resim], *Haraç*, Paris (19 Mayıs 2006), ilk olarak *Marmara*'da yayımlandı (İstanbul, 2006).

34 Asbed Mancikyan, *Zmürnahay mamulı XIX taru geseren minçev hamaynkin anşgatsımı* [19. Yüzyıl Ortalarından Cemaatin Karanlığa Gömülmesine Kadar İzmir Ermeni Basını], *Haraç*, Paris (6-7 Temmuz 2006), ilk olarak *Aztag*'da yayımlandı. Büyük ölçüde bu metinde daha önce alıntılanan monografilerde bulunan bilgilerin derlemesidir.

35 Vahé Oshagan, "L'École des traducteurs Arméniens des Smyrna au XIXe siècle, *Haygazian Armenological Review* 4 (Beyrut: Haigazian College, 1973): 199-216.

lamda Dedeyan Yayinevi'nden en önemli kurumlardan biri olarak bahsedilmeli. Peki bu Ermeni kültür verimliliği Ermeni olmayanlar açısından ne denli anlaşılabilirdi? Dil engeli Ermeni gerçekliğini Ermeni olmayanlar nezdinde kısmen görünmez kılıyordu. Ermeniceden Smyrna'da konuşulan diğer dillere yapılan tercümeler muhtemelen çok nadirdi. Ermeniler bir ölçüye kadar, hâkim Fransız ve Yunan kültür şablonlarına başarılı bir şekilde uyum sağlamaları nedeniyle, yabancılar için zaten görünmezdi. Fakat yalnızca Ermenice dışındaki dillerde yayın yaptıkları sürece, faal kültürel değer olarak işlev görebiliyorlardı.

Kozmopolit şehrin ideolojik şemaları ile toplumsal gerçekliği arasındaki çatışma, hayatta kalan ve mülteci Ermenilerin 1915 ve özellikle 1922 sonrası yabancı ülkelerde karşılaştıkları durumlara karşı ilk tecrübelerini sağlamıştı. Ağırıklı olarak Ermeni olmayan çevreye uyum, İzmir'de yaşayan herkes için, fakat bilhassa erkekler için olmazsa olmazdı. Smyrna, Batı Ermenileri için hem kültürel etkileşim hem de modernleşmenin yeri idi.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Smyrna'daki Ermeniler, giderek artan bir şekilde Batı Ermeni dünyasının kökten imhası hakkında bilgi sahibi oluyordu. Yeni kurulan Kafkas Ermeni Cumhuriyeti, Egeli Ermenileri cezbedememişti, fakat Smyrna'daki Ermeniler, yeni gelişen devlete yakınlık duyuyordu. Cumhuriyet'in üç renkli bayrağı, Ermeni katedrali üzerinde dalgalanıyordu ve Başbakan Aleksandr Khadisyen, Eylül 1920'de, Ermeni devletine kaynak bulmak için diaspora Ermeni cemaatlerine yaptığı ziyaretler kapsamında Smyrna'ya gelmişti. "Orada da Ermenistan'a duygusal yakınlık besleyen Ermeni topluluğu

olduğuna kani oldu.”³⁶ Belki de Khadisyan bu sözlerle, Suriye çöllerinden Küçük Asya’ya dönen hayatta kalmış sürgünler için insani yardım çalışmaları yürüten Smyrna cemaatinin kendi devasa sorunlarına rağmen, mücadele içindeki Cumhuriyet’e hatırı sayılır bir para yardımı yaptığını kastetmiştir.

Smyrna Ermeni cemaati, şehri 1922’de ele geçiren Kemalist ordunun “özel muamelesine” maruz kaldı.³⁷ Yahudilere ve büyük ölçüde Avrupalılara ve Müslümanlara dokunulmadı. Osmanlı İmparatorluğu’nun, Konstantinopolis’tekileri bir kenara bırakırsak, hayatta kalan tek Ermeni cemaati, o sıralarda sistematik olarak imha edildi. Konstantinopolis’ten Paris’e taşınan *Amenun daretsuyti* [Herkesin Yıllığı], Ermenilerin ikinci kültürel başkentinin sonu için müteessirdi.³⁸ Rumlara yakın yazarlar bile, Smyrna’nın Ermeni halkının tanıklıklarını teyit ediyor.³⁹ Şehrin milliyetçi Türk güçleri tarafından fethi, I. Dünya Savaşı sırasında ileri görüşlü ve sağduyulu vali Rahmi Bey tarafından muallakta bırakılan soykırım planının tamamlanışına delalet ediyordu.

Sonuç olarak, Smyrna’daki Ermeni cemaatinin, çağdaş Diaspora’ninkine çok benzer, muğlak bir durumdan geçtiği belirtilebilir. Ermeniler hem yerel hâkim kültürle

36 Alexandre Khatissian, *Naissance et développement de la République d’Arménie* (Atina: Publications arméniennes, 1989), s. 213.

37 Hervé Georgelin, “Smyrne 1922: Le nationalisme turc met fin à la présence arménienne et grecque en Asie mineure occidentale,” *Aventures et Dossiers secrets de l’histoire*, No 61 (Kasım 2005): 20-33.

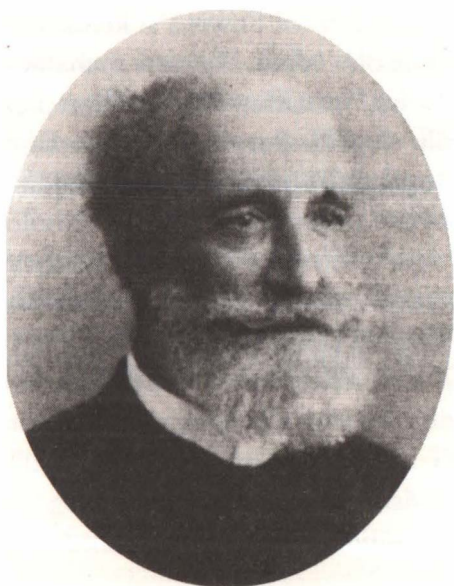
38 Teotig, *Amenun daretsuyti*, c. 17 (Paris: Turabian, 1924), s. 148.

39 René Puaux, *Les derniers jours de Smyrne* (Paris: y.y., 1922), s. 10; Krş. Hovakim Uregian ve Krikor Baghdjian, “Two Unpublished Accounts of the Holocaust of Smyrna 1922,” *Armenian Review* 35:4 (1982): 362-389.

aşına olarak hem de şehrin yoğun Batılılaşmasında aktif bir rol oynayarak, Smyrna hayatına uyum sağladılar. Diğer taraftan, özenle hazırlanmış Ermeni kurumlarını ve *azk*'ı yücelten, diğer etnik ve dini gruplarla daha az karışmayı teşvik eden bir söylem geliştirdiler. Fakat 1915 Soykırımı'ndan kurtulan Ermeni Smyrna'sı kendisine biçilen bedeli gecikmeli de olsa ödedi. Haynots mahallesi ve Ermeni komşuların varlığı, muzaffer Türk milliyetçileri için artık kabul edilebilir değildi. Smyrna'nın canlı Ermeni hayatı, Eylül 1922'de planlı bir şekilde ortadan kaldırıldı.

İngilizceden çeviren: Serdarhan Aksoy

Kaynak: *Armenian Smyrna / İzmir - The Aegean Communities*, Richard G. Hovannisian (ed.), Kaliforniya: Mazda Publishers, 2012, 177-190.

Madteos Mamuryan

Madteos Mamuryan: Batı Ermeni Rönesansına Katkıda Bulunan Bir İzmirli

Robert H. Hewsen

*Tutsak bir halkın ilk ve tek kurtarıcısı kendisi, kendi eseri,
kendi manevi gücü, kendi aydınlanması, kendi birliği ve azmidir.*

Madteos Mamuryan

İzmir, sonradan yalnızca İstanbul'a yayılan Batı Ermeni Rönesansı'nın ilk yurdu olarak görülebilir. Şehir 1922 Büyük Yangını'nda tahrip olmadan evvel, onlarca yıl boyunca zengin bir kültür hayatına sahipti. Tüm bu hareketliliğin merkezindeki en önemli isimlerden biri de, topluma mâl olmuş İzmirli gazeteci, eğitimci ve entelektüel Madteos Mamuryan'dı (1830-1901).¹ Madteos Mamuryan'ın mirası, sadece modern Ermeni düşüncesine sunduğu katkılar ve Batı edebiyatından yaptığı çok sayıda tercümeyle değil, aynı zamanda, belki de tüm bunlardan çok, önde gelen mimarlarından, destekçilerinden ve uygulayıcılarından biri olduğu modern Batı Ermeni halk dilinin oluşumundaki rolüyle bugüne kaldı.

Madteos Mamuryan, 19. yüzyılın son birkaç onyılını biçimlendiren Ermeni Rönesansı'nın en parlak figürlerin-

1 Bu makalenin yazarının büyük büyükannesi Mamuryan ailesinin bir ferdiydi. Büyükbabası İzmir'de Mamuryanların okullarından birinde eğitim gördü. Babası ve amcaları, Alexandre Dumas'nın (baba) eserlerinin Mamuryan tarafından yapılan tercümeleriyle yetişti.

den biriydi. Özverili bir entelektüel olarak; yazar, çevirmen, politika yazarı, tarihçi, gazeteci, dilbilimci, denemeci, eleştirmen, öğretmen ve iktisatçıydı.² Seçkin ve varlıklı bir aileden geliyordu. Ailesi önemli bir başka İzmirli aile olan Nubaryanlarla (Mısırlı ünlü devlet adamı Nubar Paşa da bu aileye mensup) ve onlar üzerinden, 1720'lerde Doğu Ermenistan'da Müslümanlara karşı girişilen Tavit Peg isyanına iştirak edenlerden biri olan Prens Nubar'la yakın akrabaydı.³

17 Ekim 1830'da Hovhannes Mamuryan'ın oğlu olarak İzmir'de dünyaya gelen Madteos, ilk eğitimini doğduğu şehirdeki Mesrobyan Mektebi'nde aldı, 1845 yılında okulu bitirdi⁴ ve sonra Paris'teki Muradyan Mektebi'ne devam etti, 1851'de Fransız yazar Lamartine'in elinden ilk ödülünü almış olarak buradan mezun oldu.⁵ Aynı yıl İzmir'e dönen Mamuryan, sadece 20 yaşında olmasına rağmen, Ağabekyan Mektebi'nin kuruluşunda Margos Ağabekyan'la birlikte çalıştı.⁶ 1853 yılında İstanbul'daki Nersesyan Mektebi'nde öğretmen olarak görev yaptı,

2 Vahé Oshagan, *The English Influence on the West Armenian Literature in the Nineteenth Century* (Cleveland OH: Cleveland State University/Caravan Books, 1982), s. 17.

3 Nubar Paşa Nubaryan (1825-1899), 18. yüzyıl özgürlük savaşçısı Prens Nubar'ın torunuydu. Soyadı, meşhur *Tavit Peg ındır badmutyun*'da [Tavit Peg'in Seçkin Tarihi], ed. Levon G. Khaçeryan (Glendale: Alco Printing, 1988) hiç yer almamasına rağmen, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin güneyinde bulunan Sünikli Melik-Parsadanyan ailesinin bir üyesi olması muhtemel görünüyor.

4 *Haygagan sovedagan hanrakidaran* [Ermeni Sovyet Ansiklopedisi], c. 7 (Erivan, Ermenistan Bilimler Akademisi, 1982), s. 198.

5 A. J. Hacikyan vd., *The Heritage of Armenian Literature*, c. 3: *From the Eighteenth Century to Modern Times* (Detroit: Wayne State University Press, 2005), s. 305.

6 a.g.e.

sonrasında Kırım Savaşı sırasında tercüman olarak çalıştı. 1856-1857 yıllarında Cambridge Üniversitesi'nde dersleri izledi ve akabinde büyük Avrupa turuna çıktı, aralarında St. Petersburg'un da bulunduğu kültürel merkezlere gitti. 1860'tan 1865'e kadar İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'nde hizmet verdi ve bir süre idari işler müdürlüğünde bulundu.⁷

1865 yılında İzmir'e yerleşen Mamuryan, yazar oldu; gazetecilik, edebiyat, eğitim ve yabancı eserlerin Ermeniceye tercümesiyle ilgileniyordu. Bu iş, halkının kültürünü onu dünyanın diğer gelişmiş halklarının düşüncesiyle tanıştırmaya çalışan Ermeniler arasında nesillerdir saygı duyulan bir gelenektir.⁸ Mamuryan çevirmenlik uğraşına 18. yüzyıl Fransız filozofu Voltaire'in (*Jean-Paul Marat*, *Micromégas* ve *Zadig ya da Yazgı*) seçme eser-

7 Oshagan, *English Influence*, s. 17, onu "Cambridge tahsilli" olarak tanımlıyor. Bu terim Mamuryan'ın söz konusu üniversiteden mezun olduğu izlenimi uyandırıyor. Gerçek şu ki orada burslu öğrenci olarak sadece bazı derslere katıldı. Hacikyan, *Heritage of Armenian Literature*, s. 305.

8 Oshagan, *English Influence*, s. 10. Yabancı dillerden yapılan önceki tercümeler, Yunanca ve Süryanice eserleri Ermeniceye kazandırmıştı. Bu eserlerden bazılarının günümüze kalan yegâne nüshaları bu çevirilerdir (örneğin; Lyonlu Aziz İrenyus tarafından yazılan bir ilmi eser, Sahte Kallisthenes'in İskender'i ve İskenderiyeli Pappus'un *Coğrafya* adlı eseri). Sonraki tercümeler arasında ise Homeros, Platon, Sofokles, Vergilius ve Milton'un eserleri bulunuyordu. Ancak tüm bu tercümeler, Klasik Ermeniceye (*Krapar*) yapıldı, oysa ki Mamuryan ve dönemin başkaca çevirmenleri, Avrupa eserlerini modern halk diline (*Aşkarhapar*) aktardı. Bu süre zarfında, onlar başarılı eserler verdikçe, yeni Ermenice inceldi, parladı ve dilin kapsamı genişledi. Sözdizimi istikrarlı hale geldi, modern kavramlar için yeni sözcükler türetildi ve klasik terimler modernleştirildi (örneğin; klasik dilde "baba mirası" anlamına gelen *hayrenik*, başkaca dillerde "memleket" ifadesi için kullanılan muhtelif tabirleri tercüme etmek için kullanıldı.)

lerini çevirerek başladı. Külliyyatına yavaş yavaş Alexandre Dumas'ın *Üç Silahşörler: 20 Yıl Sonra*, Pierre-Augustin Beaumarchais'nin oyunu *Sevil Berberi*, Stendhal'ın romanını *Kırmızı ve Siyah*, Eugène Sue'nun *Paris'in Gizemleri* ile Jules Verne'in *Esrarlı Ada* ve 80 *Günde Devriâlem* gibi Fransız edebiyatı tercümeleri girmeye başladı.⁹ Mamuryan'ın çeviri faaliyetleri Fransızcayla sınırlı değildi; Johann von Goethe'nin *Genç Werther'in Acıları* ve Gotthold Lessing'in eserleri de dahil Almanca edebiyattan Ermeniceye tercüme yaptı. İngilizceden Sir Walter Scott'ın *Ivanhoe*¹⁰ romanını, Rusçadan Tolstoy'un bazı eserlerini tercüme etti. Mamuryan bu şekilde, Fransızca ve İngilizceden yaptığı yaklaşık 50 ciltlik roman ve tiyatro oyunu çevirisiyle, belki de en üretken modern Ermeni yazarı haline geldi.¹¹

Mamuryan'ın Ermenice özgün yapıtları arasında, *Kısa Dünya Tarihi*, *Günümüze Kadar Ermenilerin Kısa Tarihi*, *Ermenice Kompozisyonun Püf Noktası* (Ermeni okullarında kullanılmak üzere pedagojik eserler) ve (Vruyr müstear ismiyle kaleme aldığı) çocuk kitaplarının yanı sıra, *Ermenice Mektuplaşmalar* bulunuyor.¹² Mamuryan ayrıca kendini ti-

9 Hacıkyan, *Heritage of Armenian Literature*, s. 307. Avrupa edebiyatından yapılan bu çeviriler, okuryazarlar arasında son derece meşhurdur; birçokları (yazarın büyükbabası gibi) evlerde yapılan akşam toplantılarında eserleri yüksek sesle okurdu. Böylece hizmetindeki okumamış gençler, geldikleri köylerde bilinmeyen yeni fikirlerle tanıştırdı.

10 *Ivanhoe*, İngilizce okuyucu Ermeniler arasında zaten oldukça meşhurdur ve Mamuryan'ın kendi eseri *Sevlerin Martı* [Kara Dağın Adamı] için örnek teşkil etti. bkz. Oshagan, *English Influence*, s. 19-20.

11 Oshagan, *English Literature*, s. 17. Mamuryan'ın eseri için bkz. Kevork Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920* (Detroit: Wayne State University Press, 2000.), s. 407-409; Hacıkyan; *Heritage of Armenian Literature*, s. 305-307.

12 Mamuryan M. M. Ahrsam ve V. Şahnur müstear isimleriyle de yazdı. bkz. Bardakjian, *A Reference Guide*, s. 407. Bahsi geçen eserlerin

yatro oyunları yazmaya adadı fakat sahnelenen tek oyunu *Sefilets dunı* (Sefiller Evi, 1882), sahip olduğu yeteneklerin bu alanı kapsamadığını gösteriyordu.¹³ Madteos Mamuryan, tüm bu edebiyat faaliyetleriyle uğraşırken, Mesrobyan Erkek Mektebi ve Hripsimyan Kız Mektebi olmak üzere İzmir'deki iki Ermeni okulunun müdürlüğünü de başarıyla yürütecek zamanı buluyordu.¹⁴

Mamuryan bir gazeteci olarak en çok, 1871 yılında kurduğu ve 30 yıl boyunca hem yayıncılığını hem de editörlüğünü üstlendiği nüfuzlu gazetesi *Arevelyan mamul*'la (Doğu Basını) hatırlanıyor. Gazete, kısa süre içinde vatanseverlik, aydınlanma ve eğitim ile birlikte siyasi, kültürel ve toplumsal meselelere verdiği ağırlıkla Ermeni kültür rönesansının en etkili araçlarından biri oldu. Aslında, "Uyanış Hareketi'nin en ileri görüşlü, dengeli süreli yayınlarından biri" olarak anılageldi.¹⁵

Gazetenin yayımlanması, Mamuryan'ın standart modern Ermeni diliyle verdiği eserler için bir laboratuvar işlevi gördü. Nahabed Rusinyan (1819-1886), Ğevont (Levon) Alişan (1820-1901), Mıgırdiç Khirimyan "Hayrig" (1820-1907), Garabed Ütüciyan (1823-1904), Arsen Aydınyan (1825-1902), Krikor Odyan (1834-1887) ve Krikor Çilingiryan'ın (1839-1923) önceki eserlerinden

Ermenice isimleri şöyle: *Hamarod inthanur badmutyun tibrotsats hamar; Hamarod badmutyun hayots mınçev mer oreñn; Panalı hayeren şaratrutyany; Haygagan namaganı; Manr veber u taser manr dğots hamar; Kidelik u bardik dğayots.*

13 H. Thorossian, *Historie de la littérature arménienne* (Paris, H. Thorossian, 1951), s. 283.

14 Hacikyan, *Heritage of Armenian Literature*, s.306.

15 a.g.e., s. 307. *Arevelyan mamul* öylesine değerliydi ki 20. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul'daki sahaflarda ciltlenmiş nüshalarını bulmak hâlâ mümkündü.

yararlanan Mamuryan, İstanbul'da konuşulan Ermeniceden etkilendi.¹⁶ Rus Ermenisi yazarlar arasında, büyük ölçüde Erivan lehçesine dayanan Doğu Ermeni halk dilinin eşzamanlı gelişimi yaşanmasaydı, modern Almanca ya da modern Yunanca gibi tek bir modern Ermeni halk dilinin yaratılması mümkün olabilirdi diye düşünülebilir. Fakat bu, her ne kadar modern Ermenicenin Doğu ve Batı lehçeleri çoğunlukla karşılıklı olarak anlaşılabilir olsa da, mümkün olamadı.

Kendi gazetesi için makaleler ve denemeler kaleme alan üretken bir yazar olarak Mamuryan, aralarında *Meğu* (Arı), *Giligya* (Kilikya), *Varaga* (Varak), *Jamanak* (Zaman), *Medzmua* (Mecmua), *Arşaluys* (Şafak) ve *Koyutyun* (Varlık) ile birlikte Krikor Çilingiryan tarafından kurulan *Dzağig*'in (Çiçek) de (Mamuryan bir süre eş yayın müdürüydü) bulunduğu çeşitli süreli yayınlar için makaleler yazdı. Böylelikle, kalemini İzmir'in ötesine, İstanbul ve başkaca yerlere ulaştırdı. Dönemin şiddetli "Ermeni Sorunu" bağlamında politik olarak, Rahip Karekin Srvantzdyants (1840-1892) ve Ermeni halkının özgürleşmesi için Batılı güçlerin yardımına bel bağlanmasına karşı çıkan diğer entelektüellerle aynı fikirdeydi. Onlar böylesi sahte umutları tanımlamak için "zırva" ifadesini kullanıyorlardı. Mamuryan, "Tutsak bir halkın ilk ve tek kurtarıcısı kendisi, kendi eseri, kendi manevi gücü, kendi aydınlanması, kendi birliği ve azmidir" iddiasını sürdürmeye devam etti. Ermeni gençliğinin eğitimi ona göre, ulusal uyanışa giden doğru yoldu. Batı'nın sunduğu ve yararlı bulduğu her şeye kucak açmasına karşın, Mamuryan, döneminin Ermeni düşünürleri arasında, "Batı'dan gelen her şey kendiliğinden

16 a.g.e., s. 62.

kıymetli değildir ve Doğu'ya özgü her şey reddedilmemelidir" iddiasıyla öne çıktı. Tüccar ve sarraflardan oluşan muhafazakâr İstanbul elitinin aksine, Mamuryan ve onunla benzer fikre sahip düşünürler, çabalarını ve kaynaklarını kadim Ermeni anavatanı içinde toplamak istedi. Karekin Srvantzdyants, Krikor Ardzruni, Mıgırdiç Portakalyan ve Khirimyan "Hayrig" (1892-1907, İstanbul Patriği ve sonradan Tüm Ermeniler Gatoğigosu) gibi isimler için İzmir ve hatta İstanbul'da yaşananlar daha az önemi haizdi. Osmanlı Ermenistanı'nın yetki sınırları içinde Ermenilerin hâlâ çoğunluğu oluşturduğu tek yer olan Vasburagan vilayeti (Van), Ermenistan'ın kalbiydi ve burası Ermenilerin, ulusal kültür uyanışı için çabalarını bir araya getirmeleri gereken noktaydı.¹⁷ Mamuryan'ın siyasi ve toplumsal fikirlerine en iyi örnek, Dumas tarzında ve Scott'ın *Ivanhoe*'sundan¹⁸ ciddi ölçüde etkiler taşıyan uzun, vasat tarihi romanı *Sev lerin martı*'dır (Kara Dağın Adamı). Gazetesi *Arevelyan mamul*'da 10 yılı (1871-1881) aşkın bir dönem boyunca tefrika edilen roman, maalesef, bir türlü nihayete ermedi. Fakat felsefi ve yurtsever fikirleri, *Ankliagan namagani* (İngiltere Mektupları) romanında en iyi şekilde ifade buldu. 1872 yılında yayımlanan kitap, dikkate değer bir maharet ürünüdür.¹⁹ Önceki yüzyılın İngilizce ve Fransızca mektup romanlarından örnek alındığı anlaşılan bu kitap, romandan ziyade, okurları bilgilendirmeyi amaçlayan didaktik bir eserdir. Cambridge'de bulunduğu için İngiliz

17 bkz. Arnavourdian'ın A. E. Şaruryan değerlendirmesi içinde, *Sırpuhi Düsap, gianka yev kordzi* [Sırpuhi Düsap, Hayatı ve Eserleri] (Erivan, Erivan Devlet Üniversitesi, 1963), Ermeni Haber Ağı/Groong, 2003.

18 Oshagan, *English Influence*, s. 20, iki eser arasındaki benzerliklerde ısrar ediyor.

19 a.g.e., s. 18; Thorossian, *Histoire de la littérature arménienne*, s. 283.

kültürüne hâkim bir İngiliz hayranı olarak Mamuryan, *İngiltere Mektupları*'nda, İngiliz kurumlarına ve kültürüne dair derin bir hayranlık ifade eder ve bu durum onların Ermeni emsallerinin eksiklikleriyle sık sık zıtlık gösterir.

Ona şöhret getiren bu eseri sayesinde Mamuryan, daha önce Fransız nüfuzu altındaki Ermeni Rönesansı'na ilk kez ciddi anlamda İngiliz etkisini soktu.²⁰ 19. yüzyıl düşüncesi- nin birçok alanında ileri fikirlere sahip bir birey olan Ma- muryan, öncü Ermeni kadın yazar Sırpuhi Düsap'ın (kızlık soyadı Vahanyan, 1841-1901) ilk romanı *Mayda*'nın bü- tün içeriğinden olmasa bile manasından etkilendi. Kadın- ların meslek sahibi olma hakkına odaklanan *Mayda*, her- hangi bir alanda kadınların haklarını savunan ilk Ermenice eser oldu ve böylece Avrupa'da yeni fakat gelişmekte olan feminist hareketi Ermenice edebiyata tanıttı. Romanın cid- di kusurlarını (örneğin, eserde "özgün" milli bir bağlamın olmayışını ve yazarın Ermeni toplumsal hayatı konusunda- ki somut bilgi eksikliğini belirtir) kabul eden Mamuryan, bununla beraber, Krikor Çilingiryan'ın "romanın kadın haklarını 'cesurca savunması'nın Ermeni edebiyatında bir dönüm noktası olduğu" yönündeki düşüncesini tekrarla- dı.²¹ Düsap dışında, Mamuryan ve İzmirli meslektaşı Çi- lingiryan (ve Ardzruni ve Nalbandyan gibi Doğu Ermenis- tan'daki başkacaları) gibi entelektüeller, kadın hakları ve kadının toplumdaki yeri konularında hatırı sayılır ölçüde düşünce ve tartışma ortaya koydu ve bu önemli doğrultu- da, statükonun müdafaasındaki muhafazakâr iddialara rağ- men, gelecekteki mücadeleye zemin hazırladı.

20 Oshagan, *English Influence*, s. 3, 18.

21 Bkz. Arnavourdian'ın değerlendirmesi, Üstteki 17'nci dipnot.

Üretken bir kitap ve makale yazarı olan Mamuryan, ortaya çıkmakta olan Batı Ermeni edebiyat dilinin gelişiminde derin bir etkiye sahipti ve yayınlarında konuyla ilgili ortaya koyduğu yoğun tartışmalar ve sağladığı örnekler sayesinde, dil üzerindeki etkisi günümüze kadar varlığını sürdürdü. 19. yüzyılda uzun bir süre boyunca, Klasik *Krapar*'ı canlandırmak gibi basit bir yöntemle birleşik bir Ermeni dili yaratmak isteyenler ile bunun pratik olmadığını görerek açık, basit, standart hale getirilmiş ve yabancı sözcüklerden arındırılmış yeni bir Ermenice için uğraşanlar arasında mücadele vardı.²² Mamuryan ikinci grupla birliktiydi. Batı Ermeni halk dilini oluştururken yalnız değildi. Hem aynı fikirde olduğu yazarlardan etkileniyor hem de onları etkiliyordu. 1890'lı yıllarda, yaklaşık 60 yıldır kızışan savaş kazanılmış ve yine de hâlâ güzel ve hâlâ değerli olan Klasik Ermenice (Latince İtalyancadan ne kadar farklı bir dilsen, o da o kadar farklıydı), Ermeni Kilisesi ve bilim insanlarının himayesine bırakılmıştı.

Mamuryan, parlak düşünürler ve yeni fikirlerle dolu, Ermeni kültürünün yeniden canlanmasına dair böylesi heyecan verici beklentiler taşıyan bir dönemde yıldızı parladığı için şanslıydı. Gerçekten de hemen hemen bütünüyle Batı Ermeni Rönesansı'nın bir ürünü ve temsilcisiydi ve Rusya İmparatorluğu'ndaki Ermeni kültür merkezi konumunda bulunan Tiflis'teki Doğu Ermeni entelektüelleri arasında yaşanan gelişmelerle yakın bağlantıları yoktu.

Madteos Mamuryan 2 Ocak 1901 yılında 70 yaşındayken İzmir'de hayatını kaybetti. Öncü *Arevelyan mamul* gazetesi birkaç yıl daha devam etti, fakat 1909'da kapandı. 1919'da yeniden çıkan gazete, 1922 olaylarıyla sonsuza

22 Hacıkyan, *Heritage of Armenian Literature*, s. 54-55, 61-63.

dek sustu. Özel hayatına gelince, yedi kardeşten biri olan Mamuryan, evli ve bir çocuk babasıydı. Oğlu Hrant, Paris'te 1937'deki ölümüne dek babasının izinden gitti.²³

Madteos Mamuryan, uzun yaşamı süresince, Batı Ermeni Rönesansı'nın en saygın ve etkin üyelerinden biri oldu, sesi 40 yıl boyunca milli önemi haiz her meselede duyuldu.²⁴ Ölümünün üzerinden yüzyılı aşkın bir süre geçmesine ve Ermeni düşünce tarihi açısından önemine karşın, hakkında ne yazık ki, herhangi bir Batı dilinde çok az şey yazıldı.²⁵ Bu kısa makalenin, Madteos Mamuryan'ın Ermeni edebiyatı ve kültürüne yaptığı katkılara bir saygı duruşu niteliği taşıması umuduyula...

İngilizceden çeviren: Serdarhan Aksoy

Kaynak: *Armenian Smyrna / İzmir - The Aegean Communities*, Richard G. Hovannisian (ed.), Kaliforniya: Mazda Publishers, 2012, 167-175.

23 Mamuryan'ın en küçük kardeşinin en küçük oğlu, 1970'li yılların başlarında ailesiyle birlikte Philadelphia'da yaşamını sürdürüyordu.

24 Hagop Oşagan, *Hamabadger arevmudahay kraganutyen* [Batı Ermeni Edebiyatı Panoraması], c. 4 (Kudüs: S. Hagopyants, 1956), s. 448.

25 Vahé Oshagan'ın *The English Influence on the West Armenian Literature* eseri bir istisna sayılabilir. Ermenicede bile özel olarak Madteos Mamuryan'a yönelik eserlerin sayısı çok değil. Bu eserler arasında şunlar bulunuyor: Hayk M. Ğazaryan, *Madteos Mamuryan* (Erivan: Haybedhrad, 1961); ve A.B. Garinyan, *M. Mamuryanı mşaguyti badmutyan masin* [Madteos Mamuryan, Kültür Tarihi Hakkında] (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1973). Ermeni Sovyet Ansiklopedisi'nde, c. 7, s. 198, maddenin görece kısalığı, en azından Sovyet döneminde, Ermenistan'da Batı Ermeni Rönesansı edebiyatını keşfe yönelik görünür ilgisizliği ya da özgürlük yoksunluğunu ortaya koyuyor. Bununla birlikte, Mamuryan'ın eserlerinden oluşan *Yerger* [Eserler] başlığını taşıyan bir cilt, H. Ğazaryan ve H. Boğosyan editörlüğünde, 1966 yılında Erivan'da yayımlandı. Lübnan, Antilyas'taki Kilikya Gatoğigosluğu, yakın geçmişte Mamuryan'ın eserleri ve hakkındaki yayınların sponsorluğunu üstlendi.

İzmir'in Ermeni Yapıları ve Dokumacılık Sanatı

Christina Maranci

İzmir'deki Ermeni nüfusun sanat tarihine bıraktığı izleri ele alacak olan bu makale,¹ şehirdeki Ermeni varlığı en azından 14. yüzyıla kadar uzanıyor olmasına rağmen modern dönemle ilgileniyor.² Bununla beraber, aşağıda ele alınan iki maddi kültür alanı, Ermeni İzmir'in Soykırım ve 1922'deki Büyük Yangın öncesinde sahip olduğu zenginliğe ve kozmopolit karakterine ışık tutuyor.³ İlk sırada, katedrali, diğer kiliseleri ve eğitim kurumlarıyla Ermeni mahallesindeki yapılar bulunuyor. Yapılar günümüze ulaşmamış olsa da, çok sayıda eski fotoğraf sayesinde Ermeni

-
- 1 Armenian Library and Museum of America'ya, kaynaklarını bana açtıkları için teşekkür etmek istiyorum. Bu makaleyi hazırlarken cömert ve iyi niyetli yardımını esirgemeyen, dokumacılık küratörü Susan-Lind Sinanian'a bilhassa minnettarım. Hataların tümü bana aittir.
 - 2 Özellikle bkz. Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide* (Paris: Les Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 1992) [Türkçesi: 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler içinde, İstanbul: Aras, 2011]. İzmir (Aydın) vilayeti üzerine olan bölüm İzmir Ermenileri ve onların tarihi hakkında çok kıymetli bilgiler sunar. Bu cilt Ermeni mahallesinin ve oradaki eserlerin eski fotoğraflarından oluşan bir koleksiyonu içermesi bakımından ayrıca önemlidir.
 - 3 İzmir'deki kiliselerin eksiksiz listesine ve Latin Katolik, Yunan, Ermeni (Apostolik ve Protestan), Anglikan ve Protestan kurumlarının fotoğraflarıyla birlikte onlara dair temel bilgilere Kévorkian ve Paboudjian'ın çalışmasının yanı sıra şu internet sitesinden ulaşılabilir: www.levantineheritage.com/data10.htm.

mahallesinin mimari karakterine dair fikir edinebiliyoruz. Bahsettiğimiz izlerin ikinci grubunda bir dizi dokumacılık ürünü yer alıyor. İzmirli bir Ermeni aileye ait olup Wattertown, Massachussets'teki Armenian Library and Museum of America'ya (ALMA) bağışlanan kıyafetler, keten kumaşlar ve nakışlar bunlara dahildir. İzleyen sayfalarda okuyucu eserlerin ve nesnelerin kısa, kısmi dökümünü bulacak. Bu ve diğer çalışmaların gelecekte akademisyenler tarafından yapılacak daha titiz ve bireysel araştırmaların konusu olmasını ümit ediyoruz.

Cemaatin katedrali şehrin doğu kısmında bulunan Ermeni mahallesindeydi. Aziz Stefan'a (Surp Isdepanos) adanmış katedral 17. yüzyılda inşa edilmişti ve dönemin Ermeni toplumunun büyüklüğünün ve zenginliğinin bir kanıtıydı. 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında İzmir'deki Ermeni nüfusta ciddi bir artış yaşandı; tarihsel kayıtlar o dönemde, şehirde 8.000 Ermeni'nin yaşadığını gösteriyor.⁴ Bu dönemde de İzmir Ermenileri uluslararası ticarete oldukça faaldi ve İran, Hindistan ve Çin'le yapılan ipek ticaretinin bir parçasıydı. Katedral ilk inşasının ardından üç kez restore edildi: ilk olarak bir depremin ardından 1688'de, akabinde 1743'te ve son olarak büyük çaplı bir yangının ardından 1845'te.⁵

Ermeni mahallesinin en batısında ve piskoposlara ait tesisteki binaların bitişiğinde yer alan yapı, etraftaki binalara adeta tepeden bakıyordu ve açık renkli kubbesi ve tamburu her yerden açıkça görülüyordu (Görsel 1). Bilindiği kadarıyla kilisenin herhangi bir zemin planı olmasa da, iç ve dış görüntüsü yakından incelendiği takdirde

4 Kévorkian ve Paboudjian, *Ermeniler*, 165.

5 a.g.e.

tertibi anlaşılabilir. Kilise, içinden haç şeklinde dört kol uzanan kubbenin hacminin damga vurduğu bir merkezi plana sahipti (Görsel 2). Kubbeli bazilika biçimine işaret eden ve batıdan doğuya giden ana apsis daha uzun görünüyor. Nefe ve ibadethaneye ait fotoğraflar binanın devasallığını gösteriyor; haç şeklini almış kolların üzerini kaplayan tonozlar, biçimiyle yüksekliğini iyice gözler önüne seren, ziyadesiyle uzun desteklerden yukarı tırmanıyor (Görsel 3). Bunlar üç ayrı kademeden oluşuyor: Yere en yakın olan ana kademe, tepesinde kompozit başlıklar yer alan silindirik bir sütun gövdesi biçimini alıyor. Bu sütunların üzerinde dikdörtgen plana sahip, boyanmış olan daha kalın bir payanda bulunuyor. Kısa bir başlığın tepesinde, yine dikdörtgen bir payanda biçimini alan son bir kademe yükseliyor. Bu kat kat destekten yukarı ise çok düz, parçalı tonozlar. Destek tepede aşağı kısımdakine göre çok daha devasa görüldüğünden, baş döndürücü bir yükseklik hissi doğuruyor. Aynı zamanda, destek seçimi kuvvetli bir uzaysal bağdaşım algısı yaratmış olmalı, zira dar gövdeleri iç kısmın bütünlüklü görüntüsünü pek rahatsız etmiyor. Dahası, fotoğrafa dayalı kanıtlar alanın müsrif bir şekilde kullanıldığını gösteriyor. Farklı renklerle daha vurgulu hale gelen tonozlardan asılı birçok avize bulunuyor. Fotoğraflara bakıldığında nefin her bir sütun bağlantı noktasında bir avize olduğu anlaşılıyor. Nefin içinde bulunan yarım daire şeklindeki alçak, oyma bir set mihrabı kilise ziyaretçilerinin bulunduğu alandan ayırıyor (Görsel 4). Bu alanın ötesinde, sütunlar, başlıklar ve ihtişamlı bir saçaklıktan oluşan detaylı bir mimari yapısı olan, nefin en az beş adım yukarısındaki sunak yer alıyor. Bu alanın abartılı süslemeleri İzmir'deki Ermeni toplumunun bir zamanlar

sahip olduğu kudretin göstergesi niteliğinde. Sunağı dayayıp döşeyenler, muhtemelen cemaatin varlıklı üyeleri idi.

Dış mimari de aynı ölçüde etkileyici. Eski bir fotoğrafta katedrali bir iç avluya bağlayan iki katlı bir giriş kapısı görünüyor (Görsel 5). Bu kapının kenarlarında, kompozit başlıkları olan sütunlara dayanan çift parçalı tonozlarla kaplı bir revak uzanıyor. Katedralin bitişiğinde uzun bir çan kulesi bulunuyor (Bkz. Görsel 2). Üç ayrı kat halinde yükselen çan kulesi, yapının dört bir yanında hissedilen aynı neoklasik tarzda süslenmiş. Üç kademeyi birbirine bağlayan köşe pilasterlerinin tepesinde fazlasıyla ayrıntılı süslemelere sahip başlıklar bulunuyor. Ancak katedrale ve mahalleye damgayı devasa kubbe vuruyor. Yapı Osmanlı ve Yunanistan'da iyi bilinen neoklasik mimari geleneğine göre inşa edilmiş. Oymalı çevreye sahip düz, çıkıntılı kubbe, yarım dairesel kemerlerle bezenmiş ve pilasterlerle çevrelenmiş pencerelerin bulunduğu dairesel tamburdan yukarı yükseliyor.

Katedralin eski fotoğrafları toplumun kudretini başka açılardan gösteriyor. Hem iç hem de dış kısmın öne çıkan özelliklerinden biri, mükemmel yapısal özelliklerini koruyabilmesi. Bu bakımdan katedralin üst yapısının eski görüntüleri yol gösterici olabilir. Görüntüye yakından baktığında çapraz kolların çatılarını kaplayan seramik tuğlaların ve revakların yepyeni olduğu anlaşıyor. Bunu kilisenin restore edilmiş olmasına bağlayabiliriz. (Bkz. Görsel 2)

İzmir'in Rum Ortodoks toplumunun kiliseleri birçok açıdan Surp İsdepanos'la benzeşiyor. Alçak, silindirik biçimli kademeye sahip yığılı destekler ve uzatılmış payandayı andıran kare kemer ayağı 1818'den önce inşa edilip 1856-57'de sıfırdan yapılan ve 1922'deki yangında neredeyse ta-

mamen yok olan Agios Ioannis Prodromos Kilisesi'nde de bulunuyor.⁶ 1898'de inşa edilen (aynı zamanda yıkılan) Aya Ekaterini Kilisesi, çok kısa bir kuzey-güney koluna ve uzun doğu-batı apsisinin birleşme noktasında yarımküre bir kubbeye sahipti.⁷ Bu biçimin Bizans mimarisindeki önemi düşünüldüğünde İzmir'deki Rum Ortodoks toplumunun birçok kilisesinde yarımküre kubbe kullanılmış olması pek şaşırtıcı gelmiyor. Ancak, bu noktada aynısının Ermeni katedralinde de kullanıldığını özellikle belirtmek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı yerlerindeki, erken modern döneme ait Ermeni kiliselerinde uzun silindirik biçimli tambur ve Ortaçağ Kafkasyası geleneğinde bulunan konik çatı mevcuttu.⁸ İzmir'de mimarının ve inşaatların finansmanı hakkında çok şey bilinmiyor olsa da, Rum Ortodoks ve Ermeni Apostolik kiliselelerinin mimari açıdan ortak noktaları bir Osmanlı şehrinde paylaşılmış bir Hristiyanlık algısı olduğunu gösteriyor.

Eski fotoğraflar İzmir Ermenilerinin eğitim kurumlarına dair ipuçları da barındırıyor. Erkek çocukların gittiği Mesrobyan Okulu tıpkı kilise gibi neoklasik tarzda inşa edilmiştir (Görsel 7). Binanın düz ve pürüzsüz cephesine belli aralıklarla açılmış çok sayıda pencerenin kenarlarında duvar ayakları bulunur. Yapının köşeleri uzunlu kısalı köşe taşlarıyla daha dikkat çekici hale getirilmiştir. Kız çocukların eğitim aldığı Aziz Hripsime'ye ithaf edilmiş okul da benzer tarzdadır (Görsel 7). Bu okulun cephe yüzleri, dikey duvar ayakları ve yatay kirişlerden oluşacak şekilde tasar-

6 www.levantineheritage.com/data10.htm. Web 23 Eylül 2011.

7 a.g.e.

8 Örneğin Arapkir'de Meryem Ana Kilisesi'nin yerine yükselen kümbet için bkz. Kévorkian ve Paboudjian, *Ermeniler*, 379.

lanmıştır, her parça büyük bir pencereyi çevreler. İki katlı bu yapının zemin katında bir dizi kemerli pencere bulunur, ikinci katta ise kare pencereler yer alır. Görünüşe bakılırsa iki okul da büyüktür; klasik ve gösterişsiz dış kısımlarından anlaşılabilir resmî tarzları, ortada müreffeh ve kendine güvenen bir cemaat olduğunu gösterir. Öğrencilerin fotoğrafları da bizi bu düşünceye götürebilir (Görsel 9).⁹

İzmir'in katedrali ve eğitim kurumları Ermeni cemaatinin kamusal niteliklerine ışık tutar ama hane içi nesneleri de öğreticidir. The Armenian Library and Museum of America'da, evlenmemiş beş kız kardeşten oluşan İzmirli bir ailenin en uzun ömürlü üyesi olan Ruhama Yeranyan'a (1900-2003) ait bir dizi dokuma ürünü bulunuyor. Kendisi Anadolu boyunca birçok yere seyahat etmiş Ermeni bir tüccarın kızıydı. Bir Rum olan annesi aslen İzmirliydi. ALMA koleksiyonunda yer alan aileye ait eşya ve kıyafetler, toplumun üyelerinin nasıl giyindiğine ve evlerini nasıl döşediklerine dair fikir sahibi olmamızı sağlarken şehirdeki Ermenilerin günlük yaşamına dair ipuçları sunuyor.

Koleksiyondaki nesnelerden biri, İran tarzı dokunmuş, parlak renklere ve geometrik şekillere sahip büyük, el yapımı kilim yastık (Görsel 9). Bu örnekte olduğu gibi, bu tarz yastıklar genelde sedirlerin arkasına konuluyordu. Oturulan kısmın üstü de sıklıkla örtülüyordu. Yeranyan koleksiyonunda da sedir örtüsü ya da çarşaf olarak kullanılan iki dokuma ürünü bulunuyor. İlki, parlak kırmızı renkte ve yarım metreden biraz daha uzun ve sarı renkli sık dokunmuş Maraş nakışına sahip (Görsel 10). Bir çarşaf olarak kullanılan ikincisi de girift Maraş dikişi ve yine Maraş nakışlarının vazgeçilmezi olan zincir dikişi barındırıyor. Bu dokumacı-

9 a.g.e., 165, görsel 262.

lık ürünlerinin Maraş'ta üretilmiş olması ilginç; bunların Yeranyan'ın bir tüccar olarak yolculuk eden babası tarafından İzmir'e getirildiği düşüncesi son derece makul.

Ruhama Yeranyan ALMA'ya gayet iyi durumda olan bir dizi havlu ve dantel altlık da bağışlamış. Bunlar arasında dört küçük dantel altlık (Görsel 11) ve 35 santimetrelik çapı olan, birçok klasik dikişle yapılmış, krem rengi, iğneyle dokunmuş büyük bir dantel altlık bulunuyor (Görsel 12). Yeranyan ailesinin aynı zamanda bir dizi nakışlı havlusu da var. Havlulardan biri çift taraflı; üstüne biçimli ağaçlar, narlar ve ekinlerle dolu kazanlar işlenmiş (Görsel 13). Yine çift taraflı olan bir diğer havluda bir dizi renkli iplik kullanılmış; bunun üstüne ise çiçekler ve geometrik şekiller işlenmiş.

Bu havlular aslında Yeranyan kardeşlerin biri tarafından yapılmış olabilir. Nakış işi modern öncesi dönemde zaman geçirmek için sıklıkla tercih ediliyordu; ayrıca Yeranyan ailesinin annesinin kızlarına hem Yunan hem Ermeni oya sanatını öğrettiği biliniyor. Böyle ürünler kadın işçiler tarafından da üretiliyor ve pazarda satılıyordu. Her halükarda, bu parçalar İzmir Ermenilerinin hangi dokuma sanatlarını kullandıklarına ve takdir ettiklerine dair bize bazı fikirler veriyor.

ALMA koleksiyonunda Yeranyan ailesine ait birçok giysi ve aksesuar da bulunuyor. Bunlar arasında kadifeden, ipli mavi bir para kesesi dikkat çekiyor (Görsel 14). Kesenin yüzeyine *dival* adıyla bilinen ve bilhassa İstanbul civarında olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yaygın şekilde kullanılan tarzda sırma işlemler yapılmış. Bu, kesilmiş mukavva ya da kozanın kumaşa yapıştırılmasını ve nakışın bunun üzerine işlenmesini gerektiren karmaşık bir tek-

nik.¹⁰ Yeranyan'ın kesesinde ise çeşitli türde altın iplikler, küçük payetler bir araya getirilmiş ve koyu mavi yüzey üzerinde güzel, şatafatlı, biçimli bir kabartma oluşmuş. Payetler, kesenin kenarında yer alan metalik püsküllerin üzerinde de mevcut.

Koleksiyonda Antep usulüne uygun olarak yapılmış, delikli işlenmiş, nakışlı ipek başörtüsü de yer alıyor (Görsel 15). Başörtüsünün kenarına dair bir detay enfes zanaat işçiliğini ortaya koyuyor. Bu başörtüsüne bir kuşak eşlik ediyor; yine nakışlı olan bu kuşakta, krem rengi arka planın üstünde, koyu paletlerle dikkat çekilmiş, üç sıra halinde biçimli desenler (gemi deseni olabilir) bulunuyor (Görsel 17). Ana motifler turuncu ve sarı ipliklerle uygulanmış ve *muşabak* olarak bilinen Türk tekniğiyle işlenmiş. Başörtüsüne yakından bakınca, muşabak dikiş tekniğinin, büyük kumaş parçalarını yatay ve renkli hatlarla doldurmak için ipliğin sayılmasını içerdiği anlaşılıyor (Resim 18).¹¹

Bu tür başörtüleri ve kuşaklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesinde olduğu gibi İzmir'de de sık kadınlar tarafından kullanılıyordu. B. Tatigyan da 19. yüzyıl taşbaskılarında buna atıfta bulunur; İzmir'in genç kızlarını başlarına parlak renkli örtüler sarmış ve bellerine kuşaklar bağlamış olarak resmeder. Camille Rogier'nin eserlerinde görüldüğü üzere, benzer kıyafetler 19. yüzyılda İzmir'de yaşayan kadınlar tarafından giyilmiştir.¹²

10 Osmanlı dünyasında nakış işini anlatan giriş niteliğinde, oldukça faydalı bir kaynak için bkz. Sumru Belger Krody, *Flowers of Silk and Gold: Four Centuries of Ottoman Embroidery* (Washington, DC: Textile Museum, 2000). Dival tekniği için özellikle bkz. s. 40-45.

11 Gülseren Ramazanoglu, *Turkish Embroidery* (New York: Van Nostrand Reinhold Co., 1976), s. 32.

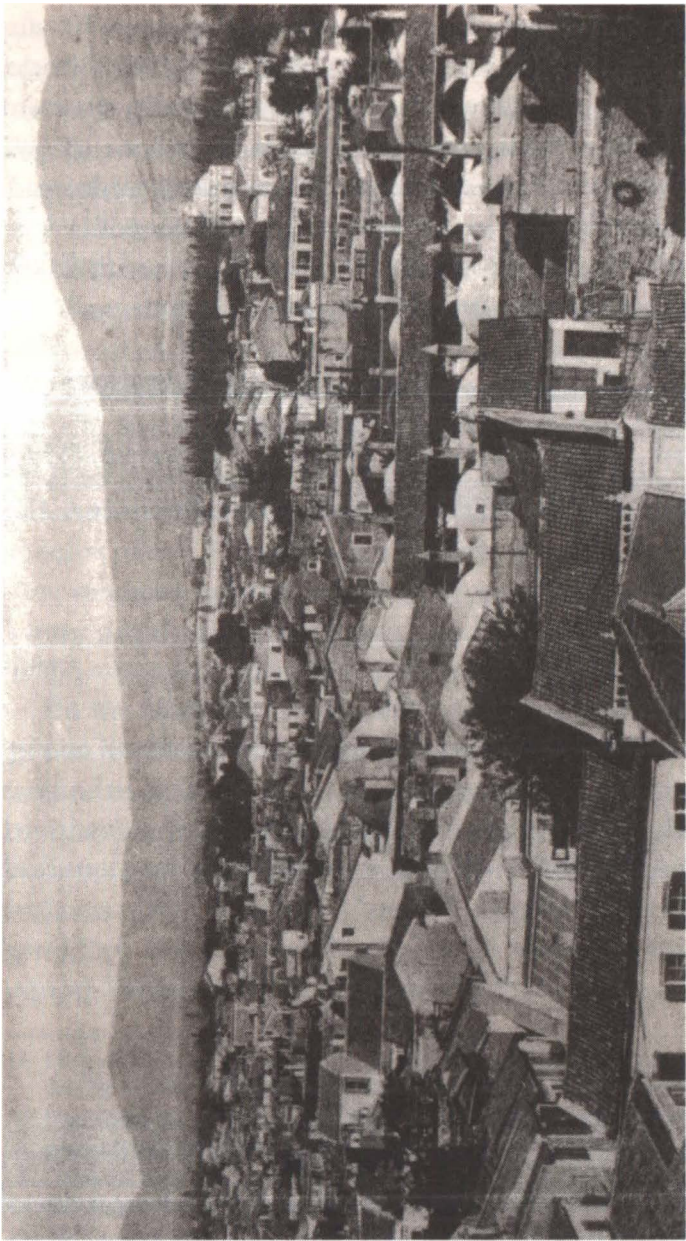
12 1843 tarihli, Rogier'ye ait bir suluboya İzmir'in bir sakinini tam olarak

Bu kısa çalışmanın İzmir Ermeni toplumunun 20. yüzyıldaki trajediler öncesindeki refah düzeyine dair bir izlenim oluşturmuş olmasını umuyoruz. Katedralin muazzam büyüklüğüne ve iç mimarisine, geriye kalan hane içi eşya ve kıyafetlerin kalitesine ve güzelliğine baktığımızda, maddi kanıtlar bize toplumun özgüvenini ve kozmopolit yapıyı göstermekle kalmıyor, tarihi kayıtların görsel anlamda kıymetli bir doğrulamasını da yapıyor.

İngilizceden çeviren: Artun Gebenlioğlu

Kaynak: *Armenian Smyrna / İzmir - The Aegean Communities*, Richard G. Hovannisian (ed.), Kaliforniya: Mazda Publishers, 2012, 91-110.

bu kıyafetler içinde tasvir eder, boynuna bir şal, beline ise kırmızı bir kuşak dolamıştır.

Görsel 1. Ermeni mahallesi Haynots ve Surp İsdepanos Katedrali, İzmir.

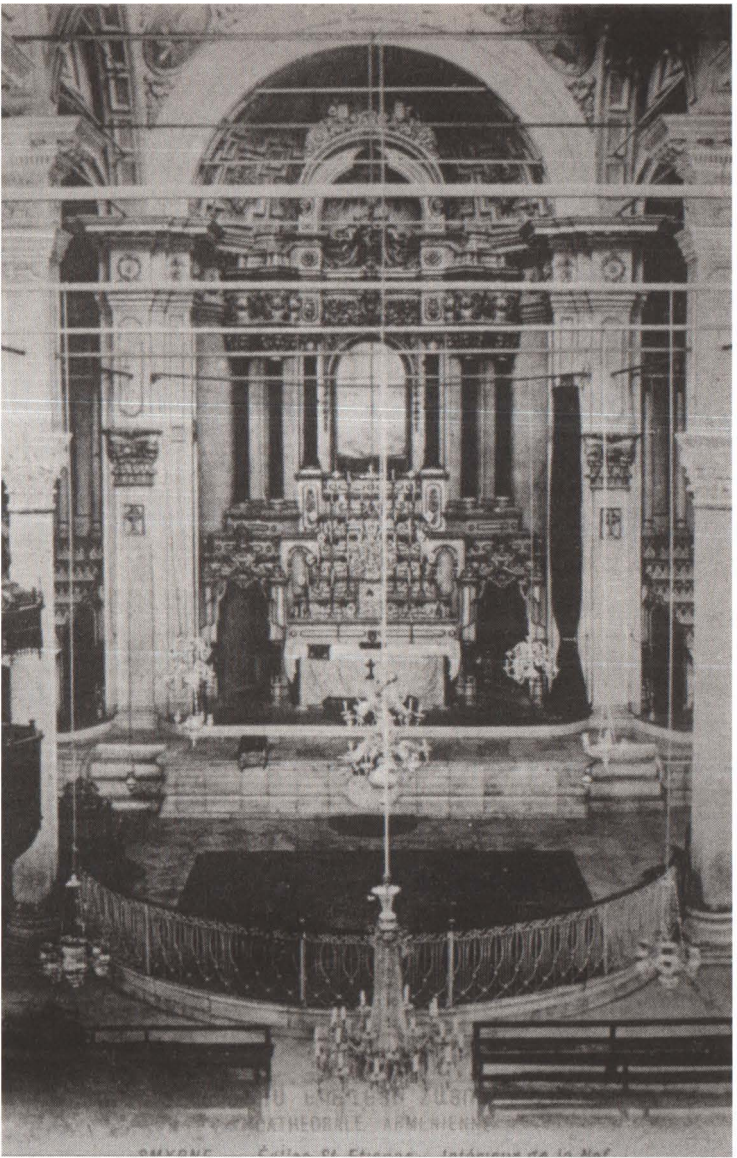

Smyrne – Eglise Arménienne Saint-Étienne

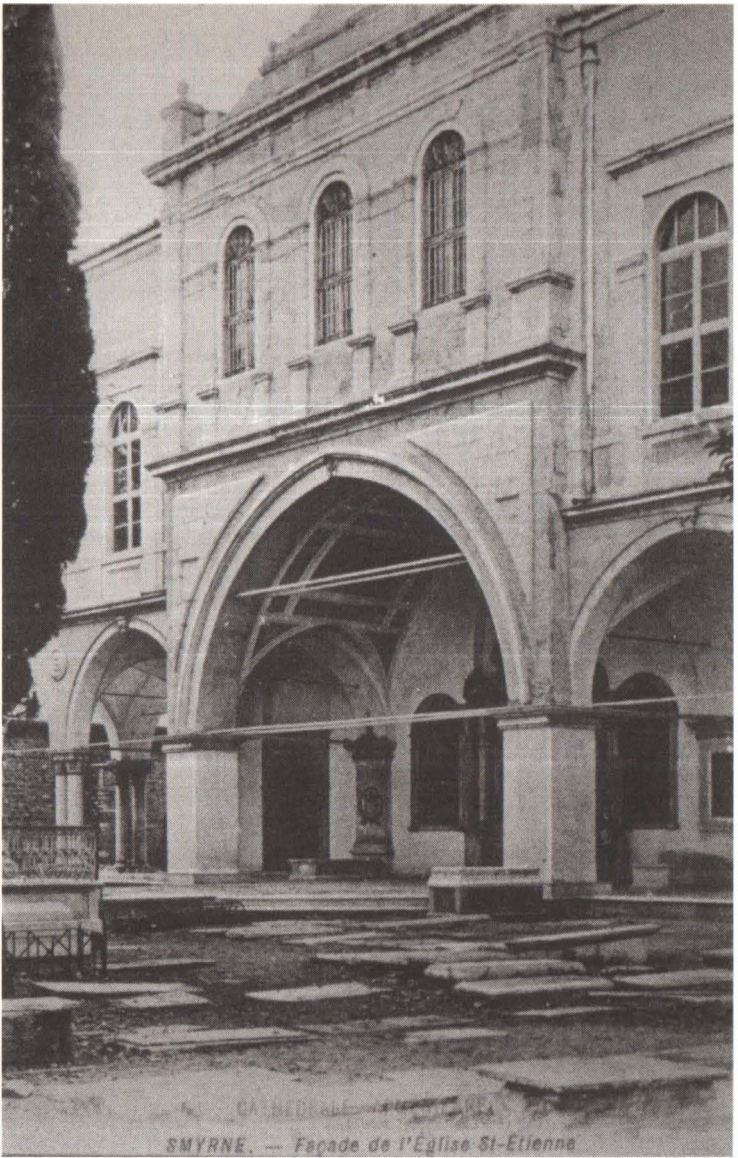
Görsel 2. Surp İsdepanos Katedrali, İzmir.

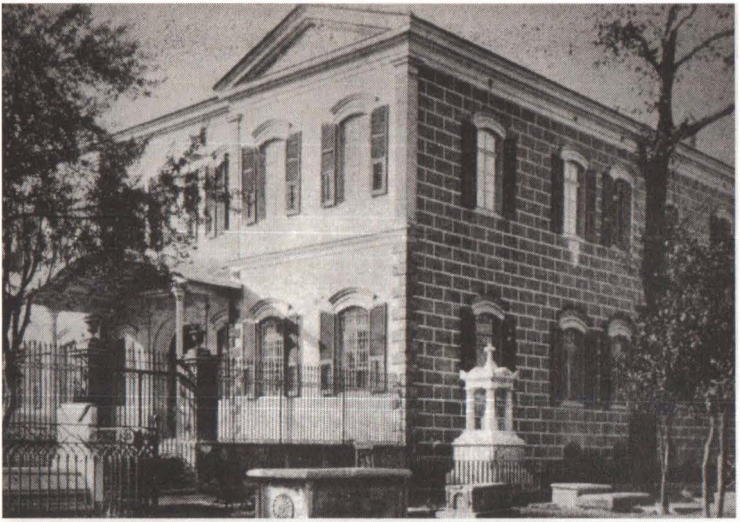
Görsel 3. Surp Isdepanos Katedrali'nin içi, İzmir.

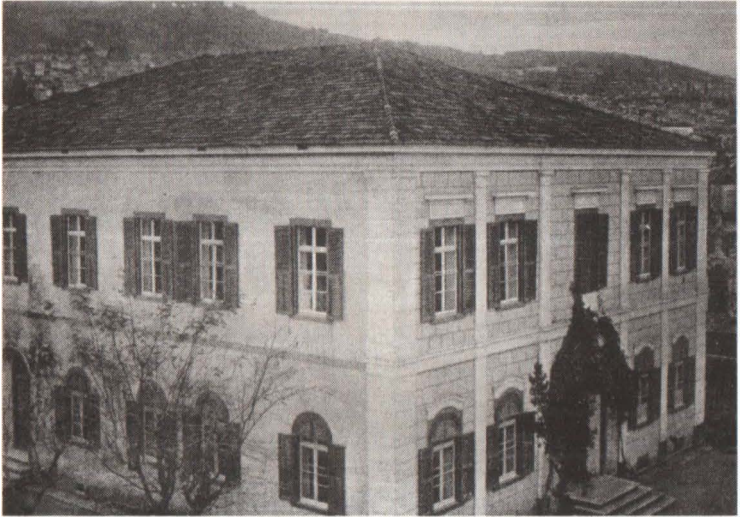
Görsel 4. Surp Isdepanos Katedrali'nin içi, İzmir.

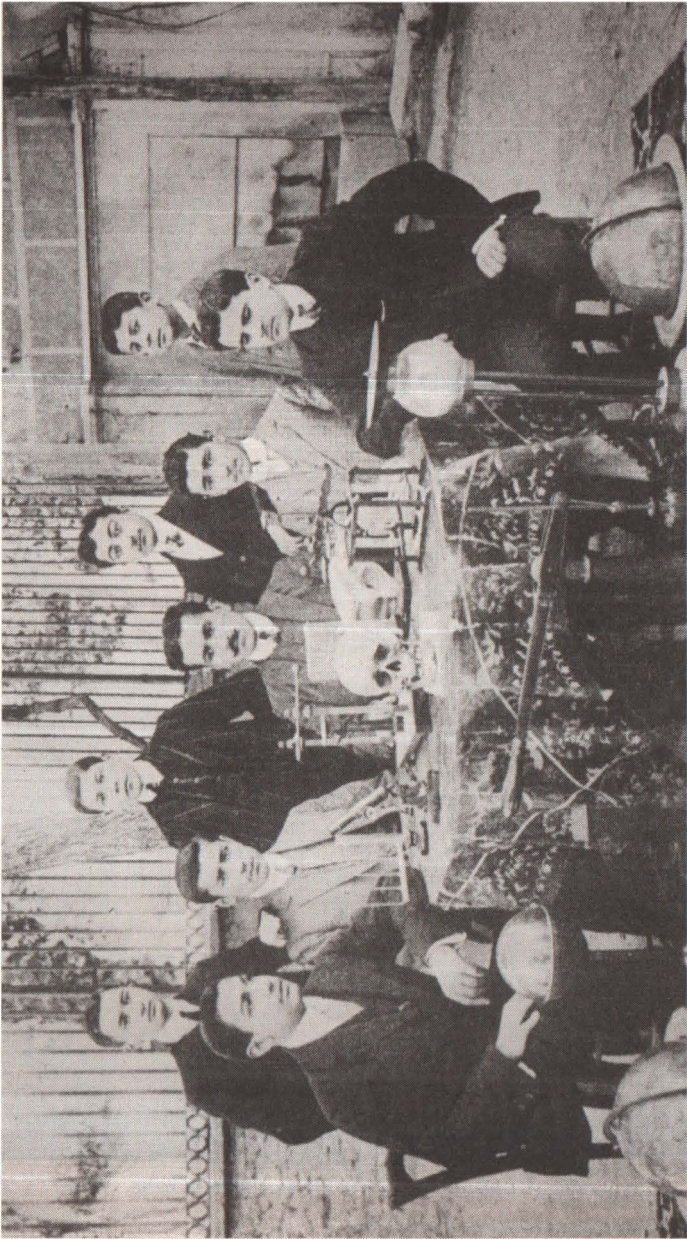
Görsel 5. Surp İsdepanos Katedrali'nin girişi ve avlusundaki mezarlık, İzmir.

Görsel 6. Surp Mesrobyan Erkek Koleji, Haynots, İzmir.

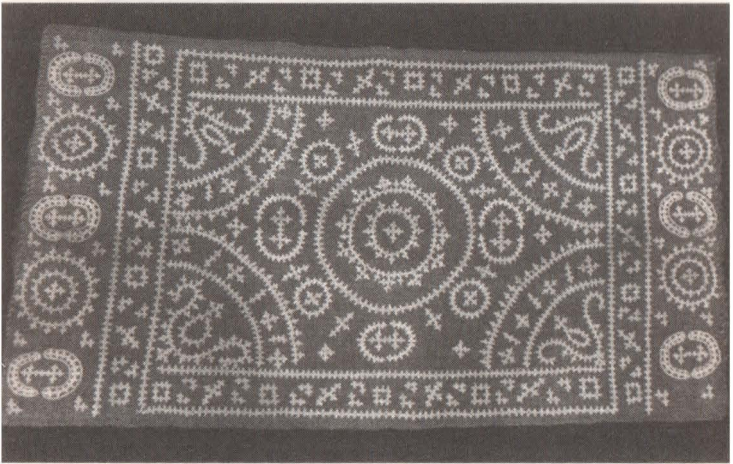
Görsel 7. Surp Hripsime Kız Koleji, Haynots, İzmir.

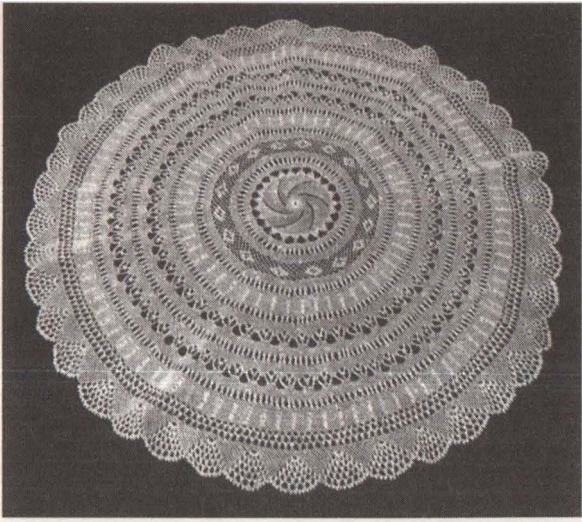
Görsel 8. Surp Mesrob Koleyj'nin son sınıf öğrencileri, öğretmenleriyle.

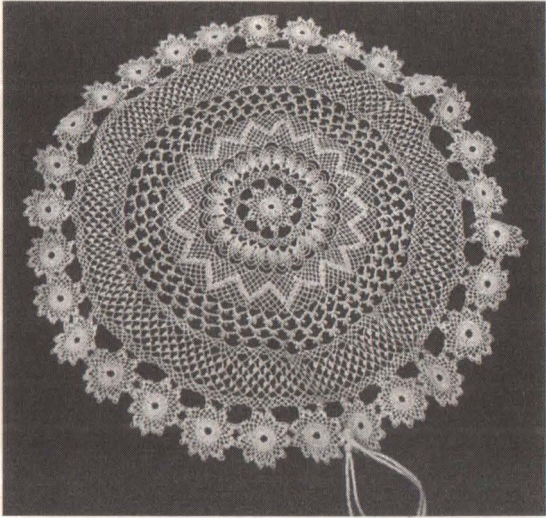
Görsel 9. Kilim yastık (Armenian Library and Museum of America)

Görsel 10. Sedir örtüsü ya da çarşaf.

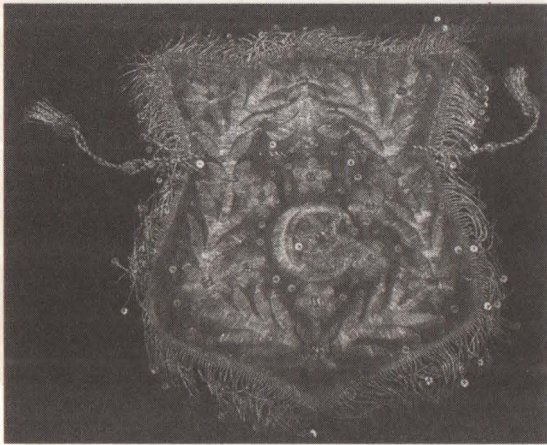
Görsel 11. Dantel altlık.

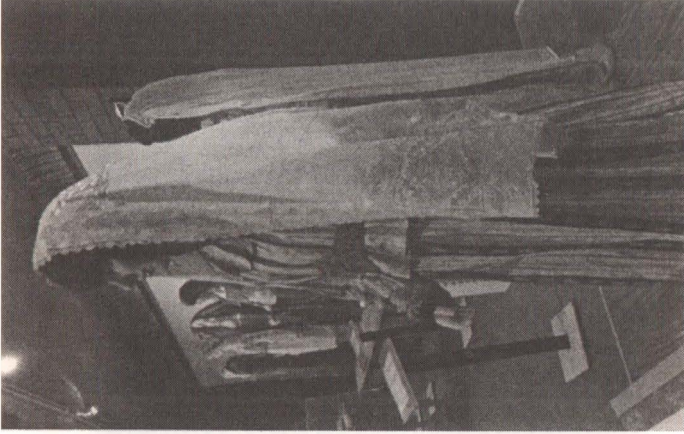
Görsel 12. Dantel altlık.

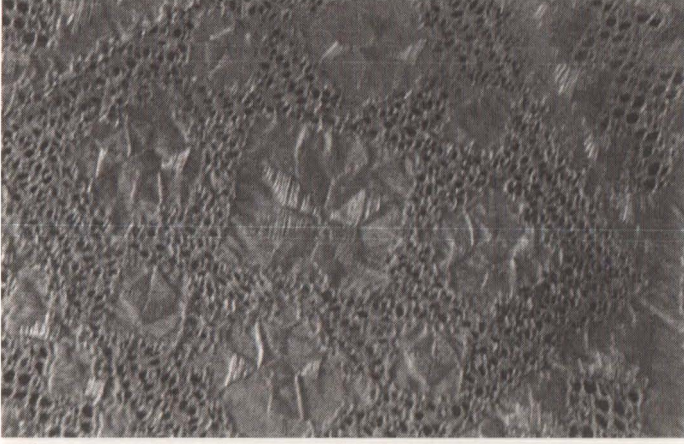
Görsel 13. İşlemeli havlu.

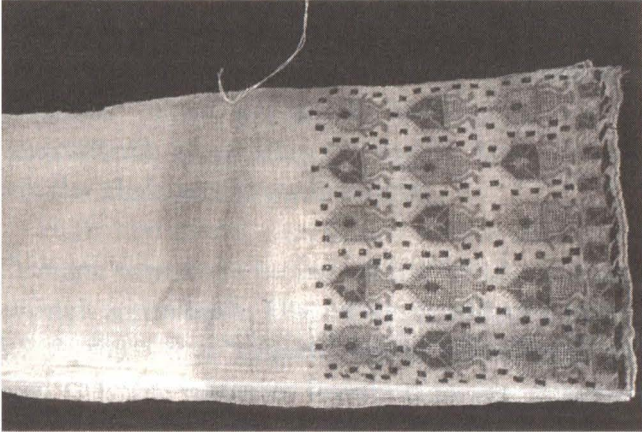
Görsel 14. Kadife para kesesi.

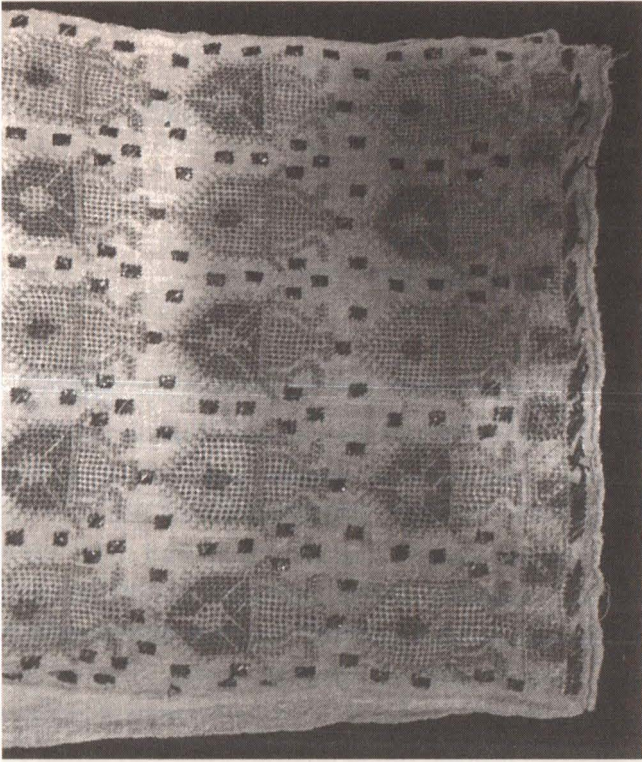
Görsel 15. İpek başörtüsü.

Görsel 16. İpek başörtüsü, detay.

Görsel 17. İpek kuşak.

Görsel 18. İpek kuşak, detay.

İzmir Ermeni Hastanesi'nin Tarihine Bakış (Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi) 1801-1922

Barkev Balımyan

GİRİŞ

Uzun tarihi boyunca Osmanlı ülkesi ve onun kentleri üç büyük afetle başa çıkmak zorunda kaldı. Deprem, yangın ve salgın hastalıklar kentleri yerle bir, kentlerdeki hayatı da altüst ediyordu çoğu kez. Plansız kentleşme ve buna eklenen altyapı yetersizlikleri bu zararların katlanarak artmasına neden olurken, Osmanlı merkez ve taşra yönetimleri halka el uzatan ve onun yardımına koşan donanımlı yardım kurumlarından yoksundu. Halk afet dönemlerinde kendi yaralarını sarmak, kendi başının çaresine bakmak zorundaydı. Devlet yardım etmekten çok yapılacakları belirleyen ve emreden bir konumdaydı. “Sosyal devlet” kavramı henüz ortaya çıkmamıştı. Halkın ihtiyaç duyduğu yardımlar “hayır” adı altında, saray çevresinin, etkili üst yöneticilerin ve yardımsever varlıklı kişilerin aracılığıyla, vakıflar eliyle geçiriliyordu hayata.

Hukuken zımmi, yani ikincil statüde olan gayrimüslim Osmanlı tebaası da benzer şekilde kendi sorununu kendi çözmek zorundaydı. Dini ve etnik aidiyet temelinde ayrı-
şan “millet” veya “cemaat” olarak adlandırılan ve Müslüman Osmanlı tebaasına kıyasla daha ağır yükümlülüklerle

tabi bu kesimlerin böylesi ciddi sorunlarla başa çıkması çok daha zordu. Devletin işlevsel yardımından ve etkin bir örgütlenmeden yoksun bu kesimler yine de yardımlaşmak ve dayanışmak adına kendi yardım örgütlerini kurdular. Bu örgütlerin yaşamak için direnen bazı uzantılarını bugün bile görmek mümkün.

Yukarıda çok sınırlı hatlarla betimlenen bu azınlıklardan biri de devletin “Ermeni Milleti” olarak nitelediği Ermeni halkı ve onun imparatorluğun her tarafına yayılmış olan yerel cemaatleridir. Bu cemaatlerin önemlilerinden biri ise bu kitabın da konusu olan İzmir Ermeni cemaati. Bu cemaatin kökenleri çok eskilere dayanıyor olsa da İzmir kenti Ermeni halkının tarihsel yaşam alanlarında değildi. Göçler sonunda oluşan ve örgütlenen bu cemaat kent nüfusunun en çok onda birini oluştursa da kentin sosyal, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yaşamında daha ağırlıklı bir etki yaratmayı bilmişti. Bu etkilerin önemli bir halkasını da cemaatin yardımlaşma ve dayanışma konusunda göstermiş olduğu çabalar oluşturur. Bu çabaların odağında ise İzmir Ermeni Hastanesi yer alır. Bu bölümün de ana konusu olan hastane bugün artık yok. 1922’de İzmir’in Yunan işgalinden kurtarıldığı günlerde çıkarılan büyük İzmir yangınında benzeri pek çok tarihi yapı gibi o da yok oldu ya da yok edildi ne yazık ki. Bu nedenle, kuruluşundan bu yana iki yüz yılı aşkın bir sürenin çoktan aşıldığı bu tarihi kurumla ilgili elimizde birincil kaynaklı veriler, belgeler, kayıtlar ve nesneler yok. Ancak yine de İzmir hakkında yazılmış kitaplar, gezginlerin anıları, süreli yayınlar ve evvelce kayıt altına alınmış belgeler gibi ikincil kaynaklardan yararlanarak hastanenin ayrıntılı bir tasvirini yapmaya çalışacağız.

HASTANENİN KURULUŞUNDAN ÖNCEKİ DÖNEME AİT BAZI KURUMLAR

a. Misafirhane ya da Odalar

17. yüzyıl başlarında Osmanlı ülkesinde ve özellikle de Anadolu'nun geniş bir bölümünde önemli gelişmeler yaşandı. Celali isyanları olarak bilinen uzun soluklu kalkışma, bunu izleyen ağır bir kuraklık dönemi ve İran Devleti'nin Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeni nüfusu zorla İran'a göç ettirme politikası. Bu gelişmelerden büyük zarar gören ve anayurtlarında artık yaşayamaz hale gelen Ermeniler kitlesel olarak batıya doğru göç etmek zorunda kaldılar.

Bu göçmenlerin bir bölümü de Batı Anadolu'ya, özellikle İzmir ve çevresine göçtüler. Ancak yeni göçmenleri bir dizi zorluk bekliyordu. İş, aş ve barınak bulabilme güçlüğü, dil ve iletişim sorunu, alışık olmadıkları yeni bir ortama uyum sağlamak, altından kalkmak zorunda oldukları sorunların başlıcalarıydı. Bu yükün altından tek başlarına kalkamayacakları açıktı. Bu nedenle, sayıları az olsa da, kendileri de göçmen nesillerin çocukları olan yerleşik İzmirli Ermeniler, aç ve açıkta kalan, sefil ve perişan olan soydaşlarına yardım için harekete geçtiler. Öncelikli kaygıları onları barındırmak, bir çatı altında toplamak, sonra da en azından karınlarını doyurmaktı.

1762'de kadı tarafından verilen bir müraselede¹ 1650 tarihli bir hüccete² atıfta bulunmaktadır. Bu belge ile o tarihte "İranlı Ermeni göçmenler" için (Eramine-i Acem)

1 Mürasele: Kadı tarafından verilen resmi belge. Tezkere.

2 Hüccet ya da höccet: İdari bir karara dayanak olarak kabul edilen eski belge ya da kayıt.

“misafirhane” yapımına izin verilmektedir. Bu belge İzmir Ermeni cemaatinin muhtaç soydaşlarına yönelik yukarıda vurgulanan yardım çabalarının somut bir kanıtıdır. Resmi kayıtlarda misafirhane, halk arasında ise “Odalar” olarak anılan bu yapı muhtaçlara ve kimsesizlere yüz yıl kadar hizmet ettikten sonra 1752’de yıkıldı.

Yıkılan bu yapının yerine “Göçmenler Vekili” olarak anılan “Çelik” lakaplı bir cemaat mensubunun girişimi ve kadıdan alınan izinle daha sağlam yeni bir barınak inşa edilir. 1762’de cemaatin de geniş çaplı yardımı ve katılımı ile gerçekleştirilen iki katlı bu binanın alt katında yedi, üst katında ise üç olmak üzere toplam on oda vardı. Binanın yapımı için verilen izinde yapının hastane olarak kullanılması, burada ayin yapılması ve kandil yakılması kesinlikle yasaklanmaktadır. Bu binanın nerede bulunduğu dair bir bilgi mevcut değil. Halk tarafından yine yaygın olarak “Odalar” olarak anılan bu kimsesizler yurdu, İzmir cemaati tarafından yaşama geçirilen ilk yardım kuruluşu olarak tarihi bir öneme sahip.

b. Mortakya

Eskiden beri doğu ile batı arasında sıkı ilişkilerin yaşandığı hareketli bir liman kenti olan İzmir bu konumu nedeniyle salgın hastalıklar için açık bir hedef olmuştur. Bu nedenle kentte sık sık ölümcül salgınlar görülür. Veba, kolera ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar kente ve kent halkına büyük zararlar verir, büyük acılar yaşanmasına neden olur. Bunlardan özellikle veba kente en büyük zararı yaşatan salgın hastalık olacaktır.

1765’te İzmir’de yine böyle şiddetli bir veba salgını başlar. Kent yöneticileri hastalığı kontrol altına alabilmek için

veba hastaneleri kurulmasına karar verirler. Her cemaat kendi veba hastanesini kurmakla yükümlüdür. Bu kurumların adı hastane olsa da buraları aslında hastaneden çok hastaların izole edildikleri karantina alanlarıdır. O dönemde hastalığın etkin bir tedavisi yoktur ve bu merkezlerde ölüm oranı çok yüksektir. Halk bu kuruluşlara “Mortakya” adını verir. Rumca kökenli bu sözcük “Ölümevi” anlamına gelmektedir. Ermeni cemaati de kendi mortakyasını kurar.

Mortakyaalar önceleri kentin dışında, yerleşim bulunmayan ıssız alanlarda kurulur, ancak kentin hızla genişlemesi sonucu bu yapılar zamanla yerleşim alanları içinde kalırlar. Bu nedenle de kentin doğu sınırında yeni mortakya alanları belirlenir ve buralara taşınırlar. Ermeni cemaati için de yeni bir mortakya tahsis edilir. Bu alan sonraları İzmir Ermeni Hastanesi’nin kurulacağı alandır.

Karantina idaresinin kurulması ve alınan diğer önlemlerle zaman içinde veba ve diğer salgınlar önlenir. 1837’den sonra artık kentte veba salgını görülmez ve eski mortakyaalar başka amaçlarla kullanılır.

c. Yoksullar Yurdu

Kentin giderek gelişmesine paralel olarak yardıma muhtaç bireylerin sayısı da hızla artar. Veba salgınlarının sona ermesi ile asıl işlevlerini yitiren mortakyaaların başka amaçlarla kullanılmaya başlandığından az önce söz etmiştik. Ermeni cemaati de kendisine tahsis edilen bu alanı bir “Yoksullar Yurdu”na çevirir. Bu kurum hastanenin kuruluşuna dek işlevini sürdürür.

Bu bölümde elden geldigince tanıtılmaya çalışılan ve hastanenin kuruluşundan önce var olan, muhtaç ve has-

ta insanlara yardım etmeye çabalamış bu kurumlar İzmir Ermeni Hastanesi'ne giden yolun kilometre taşlarını oluştururlar.

HASTANEYE DOĞRU

Değişen dünya, değişen koşullar ve değişen sosyal yardım anlayışına paralel olarak ve yaşanan olaylardan çıkarılan dersler sonucu cemaatin yaklaşımı da değişir. Resmi makamların algısında da değişimler yaşanır. Yukarıda zikrettiğimiz üzere, 1762 ve öncesinde yoksullar için kurulmasına izin verilen misafirhane ve benzeri kurumların hastane gibi amaçlarla kullanılmaları yasaklanmıştır. 1765'te yaşanan veba salgını sağlık kurumları ve yardım kuruluşlarına olan acil gerekliliği gözler önüne serer. Yasaklar tavsar, misafirhanenin bir bölümünün hastane olarak kullanılmasına izin verilir. Nitekim 1790 tarihli bir "Temessük"³¹ Ermeni cemaatine ait bir "Hastalar Odası Evkafı" ve onun mütevellisinden bahsedilmektedir. 1920'de hastaneyi ziyaret eden araştırmacı ve tıp tarihçisi Dr. Vahram Tor-komyan burada hastaneye ait eski bir bakır tepsiye rastlar. Tepsinin üzerinde "İzmir Ermeni Hastanesi'ne hediye. 1787" ibaresi bulunmaktadır. Bu bilgilerin ışığında, hastanenin kuruluşundan önce eski mortakyanın yerine kurulan misafirhanenin bir bölümünde bir "nüve hastane" olduğu söylenebilir.

Yaşanan olaylar bu tür kurumların ne denli yararlı olduğunu kanıtlamıştır. Cemaat yöneticileri buradan hareketle bu kurumları geliştirmeye yönelir. Bu amaçla önce mevcut misafirhane-hastanenin etrafında bulunan bazı araziler satın alınarak kurum genişletilmeye çalışılır. Bir

3 Temessük: Taşınmazlara ait mülkiyet belgesi. Tapu.

zamanlar hastane arşivinde bulunan iki eski belge bu söylenenleri kanıtlamaktadır. Bunlardan biri, Isdepan Şahveki-lof'un müteveli olduğu döneme ait Haziran 1772 tarihli, diğeri ise Hagop İsaahakyan'ın mütevelliliği dönemine ait 16 Mayıs 1790 tarihli iki temessük senedidir.

HASTANE KURULUYOR

Bu hazırlık döneminden sonra, 1801'de cemaatin önde gelen mensuplarından Damgacı Amuca Isdepan, cemaatin vekili sıfatı ile kadıya başvurur ve eski misafirhanenin baştan başa onarımı, ilaveten hastalar için odalar ve ek bölümler yapılması için izin ister. Kadıdan alınan izinle çalışmalar başlar ve kısa sürede inşaat işleri tamamlanır. Misafirhaneye hasta odalarına ek olarak mutfak, kiler ve benzeri yapılar da eklenmiştir. Konu ile ilgili olarak düşünülen bir kayıтта binanın aydınlık ve güzel görünümlü bir hale geldiğİ ifade edilmektedir. Bu yenileme ve yeniden yapım çalışmaları bir yıl kadar sürer. Daha sonra toplanan cemaat önderleri cemaata ait sekiz evin gelirinin hastanenin giderleri için tahsis edilmesine karar verirler. Bu girişim hastaneye köklü bir kurumsal kimlik kazandırır. Bu nedenle, evvelce kurulmuş hastane benzeri kurumlar olsa da kadı izninin alındığı 1801 yılı hastanenin kuruluş yılı olarak kabul edilir.

Kuruluştan sonraki kırk yıllık sürede yaşananlar hakkında ne yazık ki fazla bilgimiz yok. Sadece 1820 ile 1835 yılları arasında hastanenin bir bölümünün kızlar okuluna ev sahipliğİ yaptığİ biliniyor.

1842 yılına gelindiğinde dönemin mütevellisi olan Avedis Ekizyan'ın öncülüğünde hastaneye on yeni hasta odası, bir hamam, bir okuma salonu ve bir ihtiyarhane ek-

lenir. Bu çalışmalar sırasında hastaneye küçük bir de ibadethane inşa edilir.

Bu son yenilemeden kısa bir süre sonra, 1845'te çıkan bir yangında İzmir'in büyük bir kısmı ile birlikte Ermeni mahallesi de neredeyse tümüyle kül olur. Cemaate ait yalnızca iki yapı yakasını bu felaketten kurtarabilir ve bunlardan biri hastane binasıdır. Bu buhran döneminde hastane cemaat yaşamının merkezi haline gelir. Yangın mağdurlarının bir kısmı burada barınır, episkoposluk binası da yandığı için cemaatin dini önderi de çalışmalarını buradan sürdürür. Öte yanda, başta ana katedral olmak üzere İzmir merkezde bulunan tüm kiliseler yandığı için kilise şapeli de kentteki tek ibadet merkezi olarak hizmet eder.

Bu gelişmeleri takip eden otuz yıllık süre ile ilgili olarak da elle tutulur bilgiye sahip değiliz. Ancak bu sürede hastane binalarının ciddi olarak yıprandığı ve beklentilere cevap veremediği biliniyor.

1878 yılına gelindiğinde, bu kez cemaatin önde gelen üyelerinden, ticaretle uğraşan Hagop ve Hovhannes Ispartalıyan kardeşler genç yaşta yitirdikleri bir evlatları ve yeğenlerinin anısına hastaneyi yeniden inşa etmeye karar verirler. Yapılan en köklü çalışma olan bu yenileme sırasında hastane tümü ile baştan inşa edilir ve son halini alır. Bu yenileme sırasında hastane kompleksine eski hastane şapeli yerine küçük bir kilise eklenir.

Bir sonraki aşamada hastaneye katkıda bulunmak için bu kez Esayan kardeşler sahneye çıkar. 1899'da Yesayi E. Yesayan hastane binasından ayrı bir ihtiyarhanenin, kardeşi Ğugas E. Yesayan da 1911'de akıl hastaları için yeni bir binanın yapımını üstlenir.

Daha sonra hastanede bilinen başlıca bir yapım ve ye-

nileme çalışması olmaz. Bu son yenilemeden on yıl sonra İzmir Ermeni Hastanesi büyük İzmir yangını sırasında yanarak yok olacak ve tarih sahnesinden silinecektir.

HASTANENİN YERİ VE KONUMU

İzmir Ermeni Hastanesi de cemaate ait diğer pek çok kurum ve kuruluş gibi kentin Ermeni mahallesi olarak bilinen bölümünde yer alıyordu. Burası günümüzde İzmir’de Kültürpark ve Fuar alanı olarak bilinen kesime denk düşüyor. Ermeni mahallesine ait elimizde bulunan eski bir çizimde hastanenin yeri mahallenin kuzey doğusunda geniş bir alan olarak gösterilmiş. Bu krokinin ekinde bir ölçek eşeli bulunmadığından hastane alanının boyutları ve genişliği hakkında tutarlı bir tahminde bulunmak güç. Ancak yine de bu alanın en az on dönüm veya çok daha geniş bir alanı kapsadığı rahatça söylenebilir.

Ermeni mahallesinin panoramik görünümünü yansıtan eldeki çok az resim ve kartpostalda hastanenin bulunduğu yer ağaçlarla kaplı bir bölge olarak görünmekte. Yaşam alanlarının biraz dışındaki bu alan bir hastane için günümüz kentlerinde bile ideal sayılabilecek bir konum. Ayrıca hastane çevresinin sık ağaçlarla çevrili olması ve bunun yarattığı ferahlık İzmir gibi yazları sıcak bir kentte hastalar ve burada barınanlar için ayrı bir rahatlık sağlıyordu.

Günümüzde hastanenin yerini yaklaşık olarak belirleyebilmek için elimizde bulunan güvenilir tek nirengi noktası Basmahane Garı. Garın önünden geçen Kemer Caddesi’nden batıya ya da Pasaport İskelesi yönünde devam edildiğinde kısa bir süre sonra bu caddenin Basmahane Caddesi ile kesiştiği noktaya varılır. Bu noktadan sağa ya da kuzeye yöneldiğinizde bu kez bir meydan çıkar karşı-

nıza. Burası günümüzde 9 Eylül Meydanı olarak bilinen alandır. Bu alan eskiden Basmahane Caddesi ile Ermeni mahallesinin ana ulaşım arteri olan Reşidiye (ya da Reşadiye) Caddesi'nin kesiştiği noktadır. Bu noktadan sola batıya, yani yeniden iskele yönüne dönüldüğünde sağdaki ilk sokak Elmasyan Sokağı'dır. Ondan sonra gelen sokak ise diğerlerine kıyasla daha kısa ve تنها bir sokak olan Derder⁴ Sokağı'dır. Bu sokağın sonunda görkemli bir taç kapı çıkar karşınıza. Bu kapı İzmir Ermeni Hastanesi'nin giriş kapısıdır.

Şimdi bu kapıdan girerek eldeki veriler ışığında hastane binalarını tanıtmaya ve okurun gözleri önünde canlandırmaya çalışacağız.

HASTANE BİNALARI

İzmir Ermeni Hastanesi sık ağaçlarla kaplı geniş bir alanda yerleşik iki katlı bir ana yapı ve onu çevreleyen genelde tek katlı bir dizi hizmet binası ve servisten oluşan bir kompleksti.

Hastanenin ana girişi Derder Sokağı'na açılıyordu. Döneme ait tanıklıklara göre çift demir kanatlı bir taç kapı olan bu girişin üzerinde bulunan büyük bir mermer kitabe "Surp Lusavoriç Milli Hastanesi 1879"⁵ ibaresi bulunuyordu. Bu görkemli kapı, küçük sayılabilecek, zemini taş kaplı bir avluya açılırdı. Giriş kapısının solunda küçük bir kapıcı odası ve eczane yer alıyordu. Kapının sağında ise bir çeşme ve yan yana duran üç oda vardı. Odaların kapısında bulunan ibarelerden anlaşıldığına göre, bu odaların

4 Derder: Erm. Halk dilinde "Papaz".

5 Surp Lusavoriç: "Aziz Aydınlatıcı". Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmesinde önemli katkısı olan ilk başpatrik Krikor'a verilen bir unvan.

biri Mütevellî Odası, biri Rahip Odası diğeri de hastaneye gelen misafirler için yapılmış olan Misafir Odası'ydı. Kapıcı odası, eczane ve diğeri odalar evvelce tek katlı iken muhtemelen 1879'daki yeniden yapımda üzerlerine birer oda daha eklenerek iki katlı hale getirilmişlerdi. Mütevellî Odası zamanla hastaneye ait kullanılmayan eşyaların saklandığı bir odaya dönüştürülmüştü. Bu alanda bulunan çeşmenin üzerinde, 1879'da Ispartalıyan kardeşler tarafından yenilendiğini belirten bir de kitabe vardı.

Girişteki avlunun sağında ve hastanenin doğı duvarının n bölümünde ayrı bir bahçe içinde Aziz Krikor Lusavoriç'e ithaf edilen hastane kilisesi bulunmaktadır. Adı geçen bu aziz hastanenin koruyucusu kabul edildiğinden hastane onun adı ile anılıyordu. 1879'da hastane binalarına eklenen bu yapı birkaç basamakla çıkılan bir platform üzerinde inşa edilmişti. Kilisenin eni 7.5 m, derinliğı ise 12 m idi. Kilisenin büyük olasılık demirden yapılmış olan an kulesi ise kilisenin sağında ayrı bir bahçe içinde yer alıyordu.

Kilisenin ana kapısının karşısında ise hastanenin 1879 tarihindeki yeniden yapımını üstlenen Ispartalıyan kardeşlerin mezarları ve bu hayırseverlerin insan boyundaki heykelleri bulunuyordu. Hastane girişinin solunda hastane yönetim kuruluna ait bir Mütevellî Heyeti Toplantı Odası vardı. zerindeki kitabede buranın da 1879'da yapıldığı yazılıydı.

Toplantı odasına bitişik olan yapı ise İhtiyarhane'ydi. Bu bina, üzerindeki kitabeye göre, 1 Mayıs 1899'da Yesayı H. Yesayan tarafından yaptırılmıştı. Geniş ve aydınlık bir salon ve özel bir yemekhaneden oluşan bu bölüm on beş yatak kapasiteliydi ve yaşlı kadınlara tahsis edilmişti.

İhtiyarhaneden birkaç adım ötede de çamaşırhane ve eklentileri yer alıyordu. Çamaşırhaneden daha uzak bir bölgede ve muhtemelen hastanenin batı duvarına bitişik tek bir sıra üzerinde yapılmış tek katlı düzayak altı ahşap oda Kadın Akliye Servisi olarak kullanılıyordu. Bu odaların Erkek Akliye Servisi'ndeki odalara göre daha temiz ve daha düzenli olduğu söyleniyor. Bu odalarda toplam sekiz hasta yatağı vardı.

Hastane ana binasının tam arkasına düşen ve ana binadan oldukça uzak bir yerde ve bahçenin kuzey bölümünde yer alan yapı ise Erkek İhtiyarhanesi ve Bulaşıcı Hastalıklar bölümüydü. Bu bölüm on kişilik bir koğuş ve iki ayrı odadan oluşuyordu. Koğuş bakıma muhtaç yaşlı erkek hastalara, beş-altı yataklı müstakil odalar ise tüberküloz gibi bulaşıcı hastalığı olan hastalara ayrılmıştı.

Erkek ihtiyarhanesi ve enfeksiyon bölümünün hemen yakınında ayrı bir bahçe içinde bulunan ve sekiz-on odadan oluşan bölüm ise Erkek Akliye Servisi'ydi. Hastane yönetimince hazırlanan 1901 tarihli bir broşürde bu bölümün iç açıcı bir halde olmadığı belirtiliyor. Bu bölüm daha sonra 1911'de Ğugas E. Yesayan tarafından yeniden yaptırılacaktı.

HASTANE ANA BİNASI

Hastane bahçesinin etrafına dağılmış olan bu yapıların merkezinde ise hastane kompleksinin en önemli yapısı olan hastane ana binası yer almaktaydı. Hastane yapıları arasında hakkında en ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz bölüm burası. İzmir ve çevre illerdeki Ermeni cemaatleri ile ilgili değerli bir çalışma yayımlamış olan Peder Hagop Kosyan'ın bu kitabında hastane ana binasının ayrıntılı

bir anlatımı ve detaylı krokiler bulunmakta. Bu bölümde anlatılanlar ağırlıklı olarak bu kitaptan alınan bilgilere dayanıyor.

Ana girişin tam karşısında yer alan yarı ahşap kargir bu yapı iki katlı bir binaydı. Yapının mimarı ya da kalfası bilinmiyor. Binanın ön cepheden çekilmiş olan eski bir resminde yapının yerel mimariden çok Avrupai çizgiler taşıdığı görülüyor. Mimari açıdan diğer hastane binalarına göre daha estetik görünümüldü, hastaneden çok sevimli bir ev havasındaydı.

Güney-kuzey doğrultusunda inşa edilen haç planlı bu yapının eni 14, uzunluğu ise 65 metre. Fotoğraflarda ana girişin önünde olup girişin üzerini örten, dört mermer sütun üzerine oturan ve üç kemerli bir görüntü oluşturan bir sundurma görünüyor. Bu sundurmanın üzerinde ise cephe boyunca uzanan mermer bir kitabe var. İzmir Ermeni cemaati adına hastanenin yeniden yapımını sağlayan yardımsever iki kardeşe karşı cemaatin duyduğu minneti ifade etmek ve onların anısını ölümsüz kılmak amacı ile yerleştirilen bu kitabe Osmanlıca, Ermenice ve Fransızca olarak yazılmıştı.

Hastaneye üç basamaklı mermer bir merdivenle giriliyordu. Girişte yerleri çini kaplı bir koridorun iki kolunda yer alan sekiz adet oda vardı. Bu bölüm daha çok idari amaçlarla kullanılıyordu. Soldaki ilk oda hastane müdürünün, karşısındaki oda da hastane yazmanının çalışma odalarıydı. Diğer odalardan biri yönetim kuruluna, diğeri de hastane yardım koluna aitti. Kalan odalardan ikisi erkek hastabakıcıların, biri de hemşirenin kullanımına ayrılmıştı. Son oda ise depo olarak kullanılıyordu. Bu bölümde girişin karşısında bulunan duvarda altlı üstlü

yerleştirilen iki kitabe bulunuyordu. Üstteki kitabe hastanenin 1801'deki inşasına ait olan kitabeydi. Bu kitabe 1879 yapımında temel kazıları sırasında eski hamamın altında bulunmuş ve özel bir çerçeve içine alınarak bu duvara yerleştirilmişti; onun altında ise 1879 yapımına ait bir başka kitabe vardı.

Giriş holünün sonunda kapısının üzerinde “Yemekhane” yazılı bir tabela ve bir kitabe bulunan büyük bir odaya geçiliyordu. Başlangıçta yemekhane olarak tasarlanan ve kullanılan bu oda daha sonra ihtiyaçlar doğrultusunda on yataklı bir koğuşa çevrildi. Bu odanın arka çıkışında bulunan bir başka holün etrafında ise bazı hizmet birimleri ile bazı hasta odaları bulunuyordu. Bu hole açılan hizmet birimleri, çamaşır odası, mutfak, kiler su deposu ve hamamdı. Koridorun sonuna ve sol tarafına ayrıca altı adet hasta odası yerleştirilmişti. Kadın hastalara ayrılan bu bölümde yer alan dört odada üçer, daha küçük olan diğer iki odada ise ikişer hasta yatağı vardı. Holün sonuna doğru sol taraftan bahçeye açılan bir de servis kapısı vardı. Binanın ön bölümü iki katlı olmasına rağmen arka bölümün yarısından sonraki kısmın üzerinde ikinci bir kat yoktu. Bu tek katlı uzantının tavanında gün ışığından daha çok yararlanmak amacıyla geniş bir tavan penceresi açılmıştı.

Giriş katın orta bölümünde odun ve kömür depoları vardı. Ön holün bitiminde bahçeye doğru çıkan iki karnat boşluğuna üst kata çıkan merdivenler yerleştirilmişti. Merdiven altında ise hizmetlilerin kullanımına ayrılan iki küçük oda yer alıyordu. Her iki merdiven boşluğunun üzerinde ise her bir tarafta ikişer olmak üzere toplam dört oda yapılmıştı. Bu odalardan biri eczacı kalfasının, diğeri has-

tabakıcıların yatak odası olarak kullanılmıştı, diğer iki oda ise çamaşır odasıydı.

İki sahanlıklı tahta merdivenlerle ve camlı bir kapıdan girilen ikinci kat tümü ile hasta odalarına ayrılmıştı. Girişte bulunan geniş bir sofanın üzerinde kubbeimsi dörtgen bir çatı ve kubbenin etrafında sıralanan pencereler ortamın aydınlanmasını sağlıyordu. Öne ve arkaya uzanan her iki koridora açılan altışar hasta odası vardı. Odalarda üçer hasta yatağı, bir masa ve birkaç da sandalye bulunuyordu. Bu katın ön ve arka cephesinde bulunan dört odadan ön cephede bulunanlar cerrahi operasyonlar, arka cephedekiler ise muayene ve tedaviler için kullanılıyordu.

Binanın pencerelerinden dışarı uzatılan soba borularından da anlaşıldığı üzere binanın ısıtılması soba ve mangallarla sağlanıyordu.

Binanın alt ve üst katında belli yerlere yerleştirilen tuvaletlerin temizliği ve hijyeni buralara borular aracılığı ile getirilen sular ve dezenfektanlarla sağlanıyordu. Hastane bahçesinde özenli bir çevre düzenlemesi, oturma ve dinlenme alanları yoktu.

HASTANE YÖNETİMİ

Hastanenin yönetim şekli Osmanlı idaresinin yönetim anlayışı ve siyasal yaklaşımına bağlı olarak şekilleniyordu. Önceleri bir vakıf çatısı altında örgütlenen ibadethane, okul ve yardım kurumları gibi sosyal kuruluşların yönetimi tek bir yöneticiye, yani mütevellie emanet edilmişti. Daha sonra gelişen toplumsal yapı doğrultusunda bu sistem geliştirilmeye çalışıldı. Bir sonraki evrede ise yasal zeminde gelişen çözümler devreye girdi. Bu çözümlerin en bildik olanı ünlü Ermeni Nizamnamesi'ydi. Toplumsal ya-

pının daha etkin ve düzgün yönetilmesine imkân sağlayan bu kurallar dizini ile hastane yönetimi de daha sağlam bir zemine oturmuş oldu.

İzmir Ermeni Hastanesi yönetiminin geçmişini üç döneme ayırarak inceleyeceğiz.

- a. Mütevelliler Dönemi 1801-1847
- b. Islahat Dönemi 1847-1860
- c. Nizamname Dönemi 1860-1922

a. Mütevelliler Dönemi 1801-1847

İslam Hukuku'na dayanan Osmanlı idari anlayışında vakıfların yönetimi tüm yetkileri elinde bulunduran bir mütevellie bırakılmaktadır. Benzer bir anlayışla, azınlık cemaatlerinin tüm idari sorumluluğu da “milletbaşı” sayılan patriklere ve eşdeğerlerine emanet edilmiştir. Bu nedenle patrik Ermeni vakıflarının da “umumi mütevellisi”dir. Patrik şeklen sahip olduğu bu yetkiyi vakıfların özel mütevellilerine devretmiş sayılıyordu. Dönemin hukuk anlayışında mütevelliler kurumu cemaat adına yöneten her türlü yetkiye sahip ve kimseye karşı sorumlu olmayan tek yöneticidir. Bu mütevelliler cemaatin tanınmış, bilinen ve varlıklı kişilerinden seçiliyor ve atanıyordu.

Ermeni cemaatinin vekili sıfatı ile hastanenin yapım iznini almış olan Damgacı Amuca İsdepan hastanenin ilk mütevellisi olarak kabul edilir. 1801’de mütevellî olarak görünen kişi Khaçadur oğlu Hacı Hayrabad Ağa’dır. Cemaatin tanınmış kişilerinden olan Hayrabad Ağa resmi belgelerde “Mütevellî-i İspitaliya⁶² ve Vekil-i Millet-i Ermeniyân” olarak anılmakta imiş.

6 İspitaliya: Hastane anlamında Rumca sözcük. Geleneksel hastanelere darüşşifa ya da şifahane denmektedir. 18. yüzyıldan sonra kurulmaya başlanan batı tarzı hastanelere ise bu isim verilmiştir.

Daha sonra, sırası ile, 1815'te Mardiros Kalfa, 1818'de Mısıryan Baron Zakar, 1820'de Garabed Hovhannesian, 1827'de Asar Garabedian ve Mıgırdıç Garabedian, 1842'de Ananya İsdepanyan ve Kalust Manukyan, 1845'te Hacı Avedik Ekizyan bu hizmette bulunmuştur. Adı geçen Avedik Efendi hastanenin 1842'deki yenileme çalışmalarını gerçekleştiren kişidir. Yine 1845'te "Veba Hastanesinin Yöneticisi" olarak İsdepan Bardizbanyan'ın adı geçiyor. 1846'da ise bu kez Hacı Garabed Sivrihisarlıyan ve Hovhannes Kuşadalıyan müteveli olarak görevlendirildi.

b. İslahat Dönemi

Osmanlı Devleti Fransız İhtilali ile Avrupa'da başlamış olan siyasal gelişmelere büyük ölçüde kayıtsız kalmıştı. Uzun süredir egemenliği altında bulunan halkların hak ve özgürlüklerinde önemli bir iyileşme yapmamıştı. Artan huzursuzluklar daha ziyade Avrupa devletlerinin baskısı ile 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile gayrimüslim azınlıklara bazı haklar tanınması sonucunu doğurmuş olsa da özde değişen bir şey olmamıştı. Tanzimat öncesi dönemin hukuku icabı cemaatlerin sosyal yaşamında yetki ruhban sınıfında iken iş ve sorumluluk sivil kesimlerin omuzlarına yüklenmişti. Sosyal bilincin gelişmesi sonucu bu iki kesimin karşı karşıya gelmesi ve sürtüşmesi kaçınılmazdı. Nitekim bu mücadele devletin müdahalesini gerektiren boyutlara ulaştı. Kaldı ki bu ve benzeri sorunlar yalnız Ermenilere özgü de değildi.

Sonuçta Osmanlı sarayı 1847 ve 1856'da yayımladığı ıslahat fermanlarıyla sorunlara çare bulmaya çalıştı. Bu konuda hastane yönetimleri açısından değişen tek şey mütevelliler yerine müteveli heyetlerinin getirilmiş olmasıdır.

Ancak uygulamada değişen bir şey olmadı. Eski sistem ve eski alışkanlıklar sürecekti.

1860 yılına kadar süren bu kısa dönemde hastane yönetiminde görev alanlar şunlardır: 1847'de Isdepan şahvekilof, 1848'de Sarkis Sukiasyan ve demirci Hacı Takvor Ağa, 1860'da Sarkis Demircibaşyan. Dönemin başında Sarkis Demircibaşyan hakkında övgü dolu yazılar yayımlanmıştır.

c. Nizamname Dönemi

1847 ve 1856 ıslahat fermanları gibi düzeltme çabalarının beklenen sonuçları vermeyeceği açıktı. Nitekim diğer Osmanlı halkları gibi Ermenilerin sorunları da çözümsüz kalmıştır. Sonuçta Ermeni halkının değişim yanlısı kesimleri ruhbanlar ve onlarla işbirliği içinde davranan varlıklı sınıfın temsilcileri olan Amira sınıfına karşı başkaldırır. Bu başkaldırı etkili olur, ruhbanlar ve amiralar geri adım atmak zorunda kalırlar.

1857'de Ermeni aydınları ve değişim yanlısı grubun temsilcileri bir taslak anayasa (*Aşkayin Sahmanatrutyun Hayots* - Ermeni Milleti Anayasası) hazırlar. Bu taslak önce 1860'da patrikhanede toplanan Ermeni Milli Meclisi'nde kabul edilir. Daha sonra ise bazı değişikliklere uğrayarak 1863'te sultan tarafından onaylanarak yürürlüğe girer. Devlet bu belgeye Nizamname-i Millet-i Ermeniyen adını uygun görmüştür. Dönem artık Nizamname dönemidir. Gelişmeler Ermeniler arasında büyük umutlar ve büyük heyecanlar yaşanmasına neden olur. Ancak yenilikçilerle muhafazakârları temsil eden Amiralar arasındaki siyasi kavga ve çekişmeler bu dönemde de devam edecektir.

Başkentte yaşanan bu gelişmelerin İzmir’de de yankı bulması doğaldı. İzmir Ermeni Hastanesi’nin yönetiminde yaşanan ilginç bir gelişme bize bu konuda ilginç ipuçları veriyor: 1 Mayıs 1862’de İzmir Ermeni cemaatinin heyecanlı, genç ve yenilikçi kesimi “Yoksullara Yardım Birliği” adında bir dernek kurarlar. Birliğin amacı hastane dışında yaşayan ve toplumun himayesinden yoksun muhtaç kesimlere yardım ulaştırmaktır. *Miutyun* (Birlik) adlı mecmuanın 1862 yılına ait 16. sayısında derneğin kurucuları olarak şu isimler sayılmış: Isdepan Çelik, Kalust Vemyan, Krikor M. H. Yesayan, Sarkis Çelikyan, Boğos Bergamalyan (Veznedar), Sarkis Vanantetsi (Yazman), B. Harutyun Papazyan, Boğos G. Dilberyan, S. Avedikyan, Hagop Margosyan.

İsimlerden anlaşıldığı kadarı ile kurucular İzmir Ermeni cemaatinin önde gelen varlıklı ailelerinin genç kuşak temsilcilerinden oluşuyordu. Dönemin İzmir dini önderi olan Boğos Episkopos Tahtalıyan da birliğin destekçileri arasında yer alıyordu. Yardımsever Birlik kuruluşundan üç yıl sonra hastanenin içinde bulunduğu ağır şartları tespit eden, yetersizlikleri vurgulayan eleştirel bir raporla Ermeni Milli Meclisi’ne başvurur ve hastane yönetimine talip olur. Öneri kabul edilir ve 1 Nisan 1865 tarihinde yapılan bir sözleşme ile hastane yönetimi resmen Yoksullara Yardım Birliği’ne devredilir.

Başlangıçta herkesi umutlandıran çarpıcı başarılar elde edilir. İşler yoluna girer, halk da bu durumdan çok hoşnuttur. Ancak daha sonra talih Birlik’ten yana yüz çevirir. Patlak veren bir kolera salgını her şeyi tersyüz eder. Şartlar baş edilebilir gibi değildir. Birlik direnir ancak cemaat yönetimi onlara el vermez, varlıklı kesim ise kendilerine kafa tutma cesareti gösteren bu yeniyetmelere haddini bil-

dirmek için katı bir acımasızlıkla yardım etmeyi reddeder ve iki yıl süren bir maceranın ardından Birlik pes ederek yönetimden çekilir. İşler bildik şekilde yürümeye ya da yürütölmeye devam edilir.

Bu ilginç ancak başarısız başkaldırı girişiminden sonra iş başına gelen yönetim kurullarından belirleyebildiklerimiz şunlar:

1884

Garabed İspartalıyan
İsdepan Ef. Panosyan
Giragos Ekizyan
Vağarşag Vosganyan
Nışan Harents
Krikor Papazyan

1896-98

Takvor Ef. İspartalıyan
Dr. Arakel Celebyan
Ohancan Hovhannes Kalusdyan
Kevork Keşişyan
Yeprem Kasparyan

1898-1900

Vağarşag Vosganyan (Başkan)
Hovhannes K. Papazyan (Yazman)
Nazaret Zambakçıyan (Veznedar)
Dr. Dikran İspartalıyan (Başhekim)
Sarkis Keşişyan
Armanag Minasyan
Maksud Boğosyan

1900-1901

Nişan Harents (Başkan)

Hovhannes Papazyan (Yazman)

Vağarşag Vosganyan (Veznedar)

Hovhannes Kazdağlıyan (Salname sorumlusu)

Dr. Dikran İspartalıyan (Başhekim)

Maksud Kalusdyan

1905

Garabed Aznavuryan

Krikor Parseğyan

Hagop Varyemezyan

Manug Kalpakçıyan

Dr. Dikran İspartalıyan

HASTANE KADINLAR KOLU

1860'ta başkent İstanbul'da bulunan Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nde Asbed Çunt'un yönetim kurulu başkanı olduğu dönemde bir kadınlar kolu kurulur. Kadınların etkin bir rol üstlenemediği katı ataerkil bir toplumda bu çarpıcı ve sarsıcı bir atılımdır. O günlerde bu ilginç haber basın aracılığıyla farklı yörelerdeki Ermeni cemaatlerine yayılır ve böylece cemaatler arasında tatlı bir rekabet başlar.

Bu rekabette geride kalmak istemeyen İzmirli Ermeni kadınlar da bir evde toplanır ve aralarından bu işe gönüllü olan otuz kadının ismini cemaat yönetimine bildirir. Yetkili kılınan İktisat Komisyonu bu isimler arasından kura ile bir kadınlar kolu belirler. Ne yazık ki bu girişime öna-yak olan ve ilk Kadınlar Kolu üyeliğine seçilen bu öncü kadınların isimlerini bilmiyoruz. Hastanenin 1879'daki

yeniden yapımından sonra oluşan olumlu ortamda kadınlar kolunun büyük katkısı olduğu biliniyor.

1884'te bir mecmuada kadınlar kolunda görevli kadınların isimlerine ilk kez rastlıyoruz. Bu isimler, Sırpuhi Avakyan, İsguhi Ağazakyan, Dudu Melikyan ve Yeğisapet Kazdağlıyan olarak belirtilmiş.

İsimleri hastane yönetim kurulu tarafından belirlenerek atanan kadınlar kolu üyeleri cemaat meclisince onanıyor ve iki yıllık süreyle hizmet veriyordu. Grup dönemin ihtiyaçlarına göre beş, yedi ya da daha fazla üyeden oluşuyordu. Kadınlar Kolu üyeleri genelde hastanenin bakımından ve temizliğinden sorumluydu. Bu üyelerden biri nöbetleşe bir hafta süre ile hastanede bulunuyor ve çamaşırlardan, hastanenin temizliğinden ve hastaların gözetiminden sorumlu oluyordu. Bu sayede 1898'e gelindiğinde hastane, bakım hizmet ve temizlik açısından kıskanılacak kadar parlak günler yaşadı.

Kadınlar Kolu, bu hizmetlere ek olarak hastane gelirlerine katkıda bulunmak için kapı kapı dolaşarak yardım toplama çalışması yürüttü ve bunu kalıcı bir sistem haline getirdi.

Kadınlar Kolu'nun bu fedakâr kadın üyelerinin çoğunun isimlerini bilmiyoruz ne yazık ki. Elimizde iki döneme ait üye listesi var.

1899-1900

Lusi Saburof

Bercuhi D. H Dilsizyan

Maryam M. Celebyan

Yeğisapet Kazdağlıyan

Sırpuhi Avakyan

Kayane E. Basmacıyan
Şamiram M. İskenderyan
Arusyag Sarafyan
Mari Simonyan
Evkaris Ayvazlıyan
Mersedes Zmürnagetsyan
Ebruhi Avakyan

1900-1901

Vorvore S. İplikçıyan
Takuhi H. Balıkçıyan
Şoğagar M. Kalusdyan
Zabel Sivaslıyan
Meri Simonyan

HASTANE'NİN MALİ YÖNETİMİ

İzmir Ermeni cemaati dönem dönem gözlenen değişimlerle kent nüfusunun bazen yüzde 5'ini, en çok da yüzde 10'unu oluşturan bir azınlıktır. Bu denli küçük bir azınlığın 100-130 yatak kapasiteli bir hastane kurabilmiş olması hem zor hem de önemli bir başarı. Ancak daha da güç olan, kurumun bir devlet desteği olmadan ayakta kalabilmesi. Bu nedenle hastane yöneticileri çoğu kez ciddi zorluklar ve ciddi mali sorunlarla başa çıkmak zorunda kalıyorlardı. Bazen akılcı ve sistemli çözümlerle hastane rahat dönemler yaşıyor, bazen de ağır sorunlar altında eziliyordu.

- a. Taşınmaz gelirleri
- b. Yıllık ödentiler
- c. Tabak gelirleri
- d. Kumbara gelirleri
- e. Fener kirası

f. Miraslardan gelen bağışlar

g. Çeşitli bağış ve gelirler

Bu listeden de kolayca görülebildiği gibi hastanenin taşınmaz gelirleri dışında kalıcı ve sağlam kaynakları yoktu. Bu durum hastanenin sürekli olarak yaşadığı mali sorunların da ana nedeniydi.

a. *Taşınmaz gelirleri*

Hastanenin kuruluş dönemi anlatılırken, o günlerde cemaat önderlerinin sekiz mülkün gelirini hastaneye bıraktıklarından bahsetmiştik. Bu taşınmazların sayısı yeterli olmasa da daha sonra on ikiye yükseldi ve hastane için en önemli ve kalıcı gelir kalemini sağladı.

b. *Yıllık ödentiler*

Benzerlerini başka cemaatlerde de gördüğümüz ve adına “milli vergi” “cemaat vergisi” ya da “abone sistemi” denen bir uygulama İzmir Ermeni Hastanesi’nin finansmanı için de uygulanıyordu. Bu uygulamada kentte yerleşik Ermeni ailelerden istekli olanlar güçleri oranında bir aidat ödüyorlardı hastane için. Ancak zorlu dönemlerde bu yardımlar toplanamıyordu.

c. *Tabak gelirleri*

Karın doyurmanın simgesi olan tabak eski dönemlerde yardımlaşmanın ve yardım toplamanın da sembolüydü. Kiliselerde ayinler sırasında ve düğün evlerinde dolaştırılan tabaklarla yardım toplanırdı. İbadethanelerde belirli yerlerde bulunan tabaklar aracılığı ile halk yardım kuruluşlarına kesesinin ve gönlünün elverdiği ölçüde bağışta bulunurdu. Hastane de bu tabaklar aracılığı ile belli bir gelir elde ediyordu.

d. Kumbara gelirleri

Tabak sisteminin bir benzeri de kumbara sistemiydi. Cemaat mensuplarının topluca yaşadığı ve çalıştığı bazı bölgelere hastane için bazı yardım toplama kumbaraları bırakılarak gelir elde edilmeye çalışılıyordu. Bu yardım kumbaralarının bulunduğu yerler şunlardı: Bakır Bedesteni, Eski Bedestan, Kuyumcu Çarşısı, Şahin Han, Basmahane. Bu mekânlar kentte Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ve ticarette bulunduğu yerler olarak da okunabilir. Kötü kullanıma ve hırsızlıklara açık bu sistemden yeterli verim alınamadı. Bu nedenle Kadınlar Kolu bu sistemi kaldırdı ve onun yerine üyelerinin Ermeni evlerini tek tek dolaşarak yardım topladığı bir çalışma başlattı. Bu sistemin değişik bir uygulaması da çevrede bulunan Ermeni köyleri ve kırsal yerleşimleri ziyaret edilerek gerçekleştirildi. Köylüler nakit paraları olmasa da, elde ettikleri ürünlerin bir kısmını hastaneye bağışlayarak destek oluyorlardı hastaneye.

e. Fener kirası

Hastane gelirleri arasında önemli bir yer tutmasa da ilginç bir kalem de fener kirasıydı. Düzenli bir sokak aydınlatmasının olmadığı o dönemlerde kişiler ve gruplar kendi fenerleri ile dolaşmak zorundaydı. Düğün alayı ve düğüne katılan konvoyların önünde büyük ve süslü bir fenerin öncülük etmesi bu ihtiyacın sonucu oluşan bir gelenektir. Hastanede bulunan böyle görkemli bir fener düğün sahiplerine bir günlüğüne kiraya veriliyordu.

f. Miras yolu ile intikal eden bağışlar

Mirasçısı olmayan bazı cemaat mensupları sahip oldukları servetin tümünü ya da bir bölümünü hastaneye bağışlıyordu.

g. *Tesadüfî bağışlar ve diğer gelirler*

Hastaneyi ziyaret eden yerli ve yabancı konuklar bazen hastanenin gözlemledikleri ihtiyaçları için, bazen de gördükleri hizmeti teşvik etmek için hastaneye bağışta bulunuyorlardı.

İzmir’de çokça bulunan Avrupa kökenlilerin bazı gelenekleri zamanla yerli Hristiyan topluluklarca da benimsendi. Bunlardan biri de düğünler ve cenazelerde çiçek çelenkleri kullanılması geleneğidir. Giderek yaygınlaşan bu gelenek yerine bazı cemaat mensupları çelenk karşılığı olarak hastaneye bağışta bulunma yoluna gittiler.

Zaman zaman hastane yararına düzenlenen balolar, konserler ve tiyatro gösterileri yolu ile de hastaneye gelir elde edilmesine çalışılıyordu.

Hastane gelirleri arasında ilginç bir başka kalem de “pompa” geliri. Hastanenin sahip olduğu ve derin kuyulardan su çekmekte kullanılan bir pompa kiraya veriliyordu.

Başlangıçta yalnızca yoksul ve orta halli kesimlere hizmet eden hastane zamanla ücretli özel hastalara da hizmet verir oldu.

Hastanenin önemli bir gelir kapısı da demiryolu işçileri ve demiryolu çalışanlarıydı. İzmir-Aydın Demiryolu’nu işleten İngiliz Şirketi, işçilerinin ve hizmetlilerinin ve onların ailelerinin tedavisi için Ermeni Hastanesi ile özel bir sözleşme imzalamıştı. Sözleşme gereği Ermeni Hastanesi şirket çalışanlarını kişi başına günlük 2 Frank karşılığı tedavi etmeyi kabul etmişti.

Hastanenin sahip olduğu taşınmazlardan elde ettiği gelir 130 kuruş ile 300 kuruş arasında değişiyordu. Ancak bu ödemelerin aylık mı yıllık mı olduğunu bilmiyoruz. Gönüllü bağışçı sistemine dahil ailelerden yıllık 1 kuruş

ile 50 kuruş arasında değişen bir bağış toplanıyormuş. Su pompasının yıllık kirası 10 Osmanlı lirası imiş. Fener kirasının ne kadar olduğunu da belirleyemedik, ancak bunun belirli bir kiradan çok gönüllü bir bağış olması daha büyük olasılık. Tabaklar ve kumbaralardan yıllık 70 Osmanlı lirası gelir elde ediliyormuş. Tesadüfi gelirler başlığı altında toplanan gelir kalemlerinden de yıllık 200-250 Osmanlı lirası kadar bir gelir elde edildiği tahmin ediliyor.

Son olarak, hastane bütçesi hakkında bir fikir verebilmek için, hastane yönetiminin nisbeten düzenli olduğu 1900-1901 dönemine bakalım. Bu dönemde hastane bütçesi 1.200 Osmanlı Lirası olarak belirlenmişti. Bu bütçenin sadece üçte birlik bölümünü oluşturan 400 lira cemaat sandığından karşılanıyordu. Kalan kısmını hastane yönetimi tamamlamak zorundaydı. Ancak tüm çabalara rağmen bu açık genelde kapatılamıyor ve hastane sürekli olarak bir borç yükü altında eziliyordu. Örneğin 1899'da bu borç tam 500 Osmanlı altını boyutundaydı.

HASTANE ÇALIŞANLARI

Zaman içinde yatak sayısı 70 ile 130 arasında değişen bir sağlık kurumunun kendisinden beklenen hizmetleri karşılayabilmek için belirli bir personel kadrosuna gerek duyacağı açıktır. Bu başlık altında eldeki kırık dökük bilgilere dayanarak İzmir Ermeni Hastanesi çalışanlarını nitelik ve nicelik açısından mercek altına alacağız. Mesleki eğitimin bulunmadığı bir dönemde bu personelin pek de nitelikli olması beklenemezdi. Çoğunlukla işbaşı eğitimi ve zamanla elde edilen deneyimler belirliyordu personelin niteliğini. Zaman içinde eğitilmiş ve nitelikli bazı çalışanların da kadroya katıldığı anlaşıyor. Nitekim 1905'te has-

tanede bir hemşirenin çalışıyor olması bunun bir kanıtı. Hastanede bazı hemşirelik kursları açılmış olduğuna dair eldeki bazı dolaylı bilgiler de bunun bir başka göstergesi.

Çalışan sayısı ve bu sayının yeterli olup olmadığına gelince, bu konuda inandırıcı ve doyurucu bir değerlendirme yapabilmek için o dönemlerde İzmir’de bulunan diğer hastanelerin bu konudaki verilerine sahip olmak gerek, ancak bu tür veriler mevcut değil. İzmir Ermeni Hastanesi’nde hekimler dışında genelde beş ile on üç arasında değişen sayıda hizmetlinin görev yapmış olduğunu biliyoruz. Eldeki bilgiler doğrultusunda hastane çalışanlarını üç kategoride değerlendirebiliriz: İdari görevliler, hizmetliler, sağlık çalışanları.

İdari görevliler “Hastane Müdürü” ve “Yazman”dan oluşuyor. 1879 yenilenmesine kadar hastanede bu tür görevlilerin varlığı bilinmiyor. Evvelce bu görevler mütevellilerin kendileri ya da onların özel yardımcıları tarafından yürütülüyordu büyük olasılıkla. 1879’dan sonra hastane müdürü olarak görev üstlenen isimlerden belirleyebildiğimiz şunlar:

Peder Ğevont Pirkalemyan

Peder Magar Parhutaryan

Peder Aleksan.Uncuyan

Kıdemli Diyakoz Sarkis Bardizbanyan

Sarkis Miricanyan

Papaz Ğevont Dzağikyan

Ğazaros Halacyan

Kayıtlarda hizmetli olarak çalışanlardan görevleri açık olarak belirtilen iki görevli var. Biri kapıcı, diğeri ise ahçı. Maaşlı hizmetlilerin sayısının bu denli az olmasının bir ne-

deni bazı hizmetlerin hastanede barınan ve çalışabilir durumda olanlar tarafından görülmüş olması, bir başka neden ise bazı hizmetlerin ücret karşılığı gördürülmüş olması. Nitekim elde bulunan bazı belgelerde temizlik, çamaşır yıkama, berberlik, kalaycılık gibi hizmetler için yapılmış olan ödemelere rastlıyoruz.

1820-21 döneminde görev yapmış olan bir mütevellinin kayıtlarında altı çalışan için yapılmış toplam 507.38 kuruşluk bir harcama kaydına rastlıyoruz. Çalışanların ikisi kadın, dördü ise erkek, ancak görevleri belirtilmemiş.

1883-84 döneminde hastanede on görevlinin çalıştığını biliyoruz. 1901'de ise hastanenin biri müdür, biri eczacı, biri cerrah yardımcısı, biri kapıcı, biri aşçı, dört kadın, dört de erkek hastabakıcı olmak üzere toplam on üç çalışanı vardı.

Hastanenin sağlık çalışanları ise hekim ya da hekimler, eczacı ve değişen sayıda hastabakıcı ve hemşirelerden oluşuyordu. 1801'deki ilk kuruluş yıllarından başlayarak hastanede en az bir hekimin görev yaptığını biliyoruz. Buna ait ilk kayıt 1819-20 dönemine ait yukarıda da bahsetmiş olduğumuz belgede çıkıyor karşımıza. Bu yıllık gider tablosunda, adı belirtilmemiş olan bir hekime yıllık 425 kuruş ödeme yapıldığı kayıtlı. Ne yazık ki daha sonra uzun bir süre hastanede çalışmış olan hekimlerle ilgili herhangi bir kayıt yok elimizde. Ancak hastanede çalışan Ermeni hekimlerin çoğunlukla gönüllü olarak ve ücret almadan çalıştıkları biliniyor. Ermeni olmayan hekimlere ise ödeme yapılmış. Hastanede bir eczane olduğu biliniyor ancak eczacılar hakkında hiç bilgi yok.

HASTANENİN TIBBİ ÇEHRESİ

Bir hastanenin tıbbi çehresinin, bir başka deyişle tıbbi olanaklarının değerlendirilmesi geniş bir perspektiftir ve ancak zengin verilerle yapılabilir. Eldeki kısıtlı verilerle derinliği olan bir değerlendirme yapmak olanaksız. Bu nedenle bu bölümde eldeki verileri okurun bilgisine sunmakla yetineceğiz.

Sahip olduğu aktif yatak kapasitesi bir hastanenin önde gelen olanaklarından biridir. Evvelce de söylendiği gibi, hastanenin yatak kapasitesi zaman içinde 70 ile 130 arasında değişiyor. Bu kapasiteyi kent ortalaması ile kıyasladığınızda şöyle bir tablo çıkıyor karşımıza: Bilinen istatistiklere göre 1905'te kentte ancak on hastane varken 1920'de bu sayı on altıya çıkmış. 1920'de 400.000 olan kent nüfusuna karşılık İzmir'de sadece 1.000 hasta yatağı varmış. Bu verilere göre kentte her 400 kişiye bir hasta yatağı düşüyormuş. Ermeni cemaatinde ise bu oran yüzde bir. Hastanenin üstlendiği misyon gereği bu yatakların yarısının yaşlı ve bakıma muhtaç kimselere ayrıldığı dikkate alınsa bile bu oran 200 kişiye bir hasta yatağını ifade eder ki yine de kent ortalamasının hayli üzerinde.

İlk dönemlerde nispeten az olan hasta yatağı sayısı zamanla kademeli olarak artmış. Nitekim 1861 yılında yerel basında yayımlanan bir makalede hastanede toplam 80 kişinin barındığı, ancak bunlardan sadece 14'ünün hasta olduğu belirtiliyor. 1887 yılı Haziran 30'u itibarı ile hazırlanmış olan bir raporda hastanede o tarihte 48 hasta bulunduğu yazılı. Aynı raporda, her hafta yatarak tedavi amacı ile hastaneye 50-60 hastanın başvurduğu, ancak hastanenin olanaklarının buna elvermediği belirtilmiş. Bu nedenle hastane yönetimi hekimle de danışarak haftada

40'tan fazla başvurunun kabul edilmemesine karar verdi, ancak bu karar uygulanamadı. 1899'da hasta yatağı kapasitesi 70-75'e ulaştı.

Yatarak yapılan bu tedavilerin yanında hastanede ciddi bir poliklinik hizmeti de sunuluyordu. 1887'de aylık ortalama 1.300 kişiye poliklinik hizmeti verildiği ve bu hastaların ortalama yarısının ilaçlarının da hastane yönetimince karşılandığını biliyoruz.

Tıpta uzmanlaşmanın pek gelişmediği o dönemlerde yine de hastanede belirli kliniklerin şekillendiğini görmek mümkün. Akıl hastalıkları ve geriatri hizmetleri belirgin olarak ayrılmıştı. Özelleşen bir başka servis de Enfeksiyon bölümü. Bu bölüm özellikle Tüberküloz hastalarına ayrılmıştı. 1901 raporunda Enfeksiyon hastalıkları bölümünün yetersizliği vurgulanarak bu bölümün geliştirilmesi gereği dile getirildi.

Hastanenin en aktif servisleri İç Hastalıkları ve Cerrahi Tedavi birimleriydi. 1887'de Cerrahi bölümünde ünlü cerrah Dr. Arakel Celebyan ve cerrah yardımcısı olarak da Dr. Argiropulos'un çalıştığı biliniyor. Bu dönemde hastanenin içinde bulunduğu ciddi mali darboğaza rağmen Berlin'den getirilen araç ve gereçle hastane ameliyathanesi modernize edilmeye çalışıldı. Aynı dönemde hastanenin diğer servislerinde Dr. Pol Emirze ve Dr. Simeon Efstratidi görev yapıyordu.

1901'de ise Cerrahi servisinde cerrah olarak Dr. Dikran İspartalıyan ve Dr. Macar'ı, yardımcı cerrah olarak da Dr. Maluriti'yi görüyoruz. Dahiliye servislerinde ise Dr. R. Uncuyan ve Dr. Petridi muayene ve tedavi hizmetlerini dönüşümlü olarak üstleniyordu.

Hastanenin son yirmi yılında hizmet veren hekimler

arasında Dr. Dikran Ispartalyan'a ek olarak Dr. Simon Ispartalyan, Dr. Gosdantyan, Dr. Topalyan, Dr. Peştemalcıyan ve Dr. Haçaduryan'ın adları anılır.

Hastaneye yatan hastaların hastalık profili ve bu hastalara ne gibi tedaviler uygulandığı konusunda ne yazık ki bilgimiz yok. Hastane arşivi yanmamış olsa kim bilir tıp tarihi açısından ne değerli bilgiler elde edilirdi.

Hastaneye kadın hastalar kabul edildiğini bildiğimiz halde hastanede doğum yapıp yapılmadığını bilmiyoruz. Bir başka bilinmeyen de çocuk hastalar. Hastanede çocuk hasta kabul ve tedavi edildiğine dair herhangi bir kayıt ve bilgi neden yok acaba?

Bu bilinmeyenlere karşılık elimizde hasta giriş çıkışları ile ilgili bazı ilginç istatistikler var. Birinci istatistik 1 Temmuz 1895 ile 30 Nisan 1897 tarihleri arasındaki dönemi kapsıyor. Yaklaşık iki yıllık bu dönem süresince hastaneye kabul edilen toplam hasta sayısı 1.341. Bunlardan 1.136'sı Ermeni erkek, 120'si Ermeni kadın, 39'u Rum erkek, 4'ü Rum kadın 6'sı Protestan, 5'i Alman, 28'i Müslüman ve 3'ü de Musevi. Bu hastalardan 1.214'ü tedavi sonucu taburcu edilmişler. Hastaneye yatırılanlardan 74 Ermeni erkek, 12 Ermeni kadın, 6 Rum erkek ve 1 Müslüman erkek hasta olmak üzere toplam 93 kişi hayatını yitirmiş. Dönem sonunda 34 hastanın tedavisi halen devam ediyormuş.

1 Mayıs 1897 ile 1 Mart 1898 döneminde ise yatan hasta sayısı 764, taburcu edilen hasta sayısı 707, yaşamını yitirenlerin sayısı ise 57 kişi.

1899 yılında kabul edilen hasta sayısı 860, ölüm oranı yüzde 5 olarak hesaplanmış. Yine bu dönemde hastaneye yatırılan hastaların hastanede ortalama yatış süresi 15-20 gün olarak belirlenmiş.

Son olarak, istatistiklerden de görüldüğü üzere, farklı cemaatlerden insanların İzmir Ermeni Hastanesi'ne başvurmuş olması ve yabancı demiryolu şirketinin, çalışanlarının tedavisini bu hastaneye emanet etmiş olması, İzmir Ermeni Hastanesi'ne karşı gösterilen güvenin göstergesi olarak kabul edilebilir.

HASTANENİN SON GÜNLERİ SAVAŞ-ACILAR-YANGIN VE YOK OLUŞ

Yunanlıların İzmir'i işgali ile başlayan ve 1919-1922 yılları arasında Batı Anadolu'da süren Türk-Yunan savaşının doğrudan tarafı olmadıkları halde, bölgede yaşayan Ermeniler bu savaşın en büyük mağduru, İzmir Ermenileri de en büyük yıkımı yaşayan kesimi olurlar. Yüzyıllar boyu savaşlardan, baskılardan talan ve eziyetlerden kaçarak gelip sığındıkları, kök salıp yerleştikleri ve yazgılarını birleştirdikleri bu güzel kent şimdi bir başka savaşın sonunda onların cehennemi olmak üzeredir.

Bu ağır yazgıyı paylaşanlardan biri de İzmir Ermeni Hastanesi olur. Yüzyılı aşkın bir süre bir yanda kendi insanına, diğer yanda kentin diğer sakinlerine yardım için çabalayan bu tarihi kurum, olacakları bilircesine sessiz bir teslimiyet içinde bekler kendisine biçilen kaderi. Hastane-nin son günleri aşağıdaki şekilde not edilebilir:

30 Ağustos 1922 Çarşamba

Dört yıl süren savaşın sonunda Yunan ordusu kesin bir yenilgiye uğramıştır ve geri çekilmektedir. Kent halkının olan bitenden haberi yoktur. Olası bir panik haline engel olmak için gelişmeler halktan gizlenmektedir. Ancak kaçarak kente sığınan yığınlar nedeniyle gerçeğin anlaşılması fazla sürmez.

O günlerde İzmir’de yaşamakta olan Dr. Garabed Haçeryan, daha sonra yayımlanan anılarında, o gün hastane polikliniğinde Dumlupınar kırsalından kaçarak İzmir’e sığınan, saldırıya uğramış ve yaralanmış çok sayıda kadın ve erkek gördüğünü anlatır.

4 Eylül 1922 Pazartesi

Halk gerçeği öğrenmiştir. Özellikle Rum, Levanten ve Ermeni cemaatlerine korku ve karmaşa egemendir. Kente doluşan binlerce Ermeni dini önderlik binasına, ana katedrale, Mesrobyan erkek okuluna ve özellikle de Ermeni Hastanesi’ne sığınmaya çalışır, sayı her saat artar.

7 Eylül 1922 Perşembe

Şartlar giderek ağırlaşır. Aç, susuz ve çaresiz sığınmacılar kendilerine uzanacak bir yardım eli beklemektedir. Ancak böyle bir el yoktur ortalıkta. Herkes başının çaresine bakmak zorundadır. Kentin varlıklı Ermeni aileleri ve Ermeni doktorların bir bölümü kentten uzaklaşırlar.

8 Eylül 1922 Cuma

Akşam saatlerinde son Yunan askerleri de kenti terk eder. Ermeni cemaati belirsiz, karamsar ve korku dolu bir bekleyiş içindedir. O gün hastanede bin beş yüzü aşkın sığınmacının olduğu söyleniyor.

9 Eylül 1922 Cumartesi

Türk ordusunun öncü kuvvetleri sabah saatlerinde kente varırlar.

10 Eylül 1922 Pazar

Kentte adeta kıyamet kopmuştur. Yabancı konsolosluklarda dolaşan söylentilere göre kente giren askerler hastaneye sığınan insanları katletmiş ve hastaneyi ateşe

vermişlerdir. Benzer şekilde, Dr. G. Haçeryan anılarında, kendisine büyük kışlanın yolunu soran bir askerden Ermeni mahallesinin ana caddesi Reşidiye'nin kan ve ateş içinde olduğunu öğrendiğini kaydeder. Dr. G. Haçeryan aynı günün akşamında, gecenin karanlığından yararlanarak giriş çıkışın yasak olduğu Ermeni mahallesindeki evine gitmeye çalışırken, önünden geçtiği Ermeni Hastanesi sokağının sessiz ve karanlık olduğunu kaydeder.

Sonraki günlerin öyküsünü, o günlerde İzmir'de bulunan Amerikan Yardımı Örgütü gönüllülerinden Mark Prentis'in konu ile ilgili hazırladığı 11 Ocak 1923 tarihli rapordan yararlanarak takip edebiliriz.

12 Eylül 1922 Salı

Öğleden sonra Amerikalı Yardım gönüllüleri Mark Prentis, Dr. Prosi ve iki hemşire acil bir çağrı ile Ermeni Hastanesi'ne koşarlar. Çağrının nedeni belirtilmemiş, ancak bu olaydan hastane çalışanlarının kendi başının çaresine bakmak zorunda kaldığı ve hastaneye sığınanlara yardım edecek kimse kalmadığı anlaşılıyor.

Aynı saatlerde bir yüzbaşı, komutasındaki on beş yirmi askerle hastaneye gelir ve askeri sebeplerle hastaneye el konulduğunu söyleyerek binanın en kısa sürede boşaltılmasını ister. Yapılacak bir şey yoktur. Amerikalıların gözetiminde hastane birkaç saat içinde hızla ve sessizce boşaltılır ve akşam saat altıda askerlere teslim edilir.

Hastanede barınan yatalak yaşlılara, felçlilere, görme özürlülere ve akıl hastalarına ne olduğunu bilmiyoruz. Raporunda bu konuya değinilmemiş. Aynı gece hastanenin yeni konukları –herhalde yaralı askerler– binaya yerleşirler.

13 Eylül 1922 Çarşamba

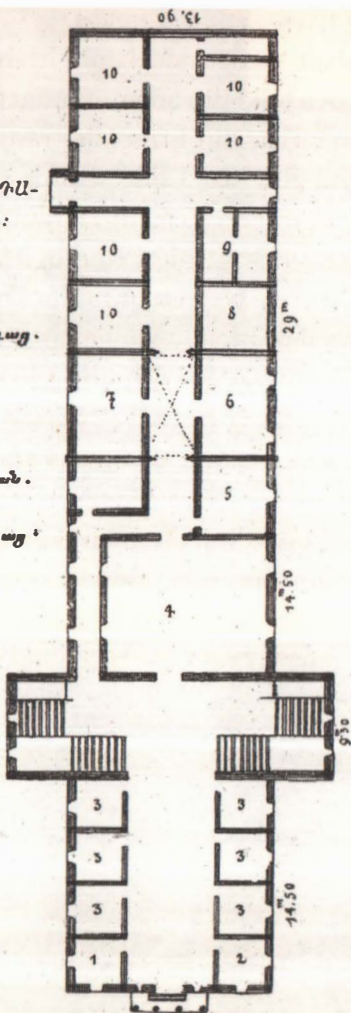
Sabah saatlerinde İzmir İtfaiye Şefi Avusturyalı Paul Grescovich iki din adamının öncülüğünde limana girmeye çalışan birkaç bin Ermeni'ye rastladığını söylüyor.

Aynı gün saat 12'de şehirde yangınlar baş gösterir. Bu yangınların beşi Ermeni Hastanesi, ikisi de Ermeni Kulübü çevresinde görülür. Kentin itfaiyesi son derece yetersizdir. Kenti ele geçiren ordunun komutanı Nurettin Paşa da konuya ilgisiz kalır. Yangınlar söndürülemez.

Akşam saatlerinde güney doğudan başlayan bir rüzgâr giderek artar ve fırtınaya dönüşür. Rüzgârla birlikte yangın da şiddetlenir, önü alınamaz ve her tarafa yayılır. Günlerce süren yangın sonucu İzmir'in büyük bir kısmı ile birlikte Ermeni mahallesi de yanar, kül olur. Ermeni Hastanesi de bu yangın sırasında tümü ile ortadan kalkar. Gelecekte şehir yeniden yaşam buldu, ancak orada bir daha ne bir Ermeni cemaati var oldu ne de onların tarihi Surp Lusavoriç Hastanesi.

ԹԱՏՄԱԿԱԳԻԺ ՀՈՒԱՆԴԱ-
ՆՈՑԻ (Բ. յարկ):

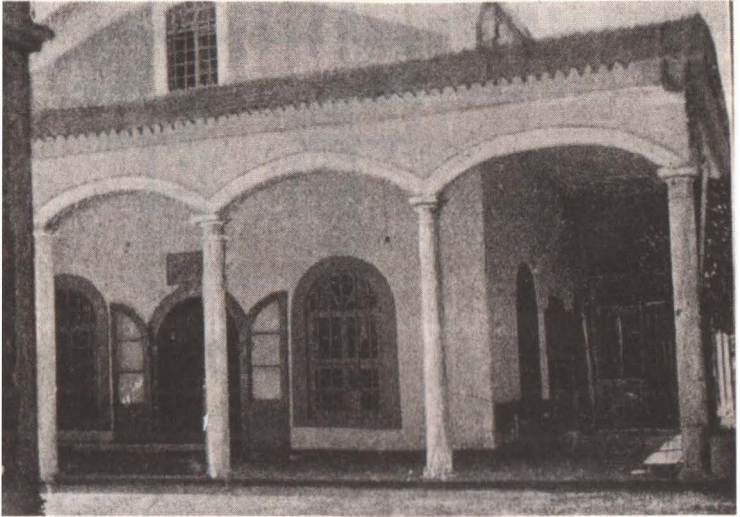
1. Սենեակ տեսչի.
2. Գրասենեակ.
3. Սենեակ հիւանդաց.
4. Սեղանատուն.
5. Ջրատատուն.
6. Խոհանոց.
7. Մահան.
8. Ջրոյ ընդունարան.
9. Բաղնիք.
10. Սենեակ հիւանդաց:

İzmir Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Hastanesi ikinci kat planı.

Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi girişi.

Hastane bünyesinde yer alan Surp Krikor Lusavoriç şapeli.

Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi'nin 1879'daki yeniden inşasının hamileri Hovhannes ve Hagop Ispartalıyan kardeşlerin hastane bahçesinde yer alan ve 1922'de yıktırılan heykelleri.

Aydın Vilayetinde Yapılan Tehcirler ve Katliamlar

Raymond Kévorkian

Dönemin aktörleri, savaş sırasında İzmir’de Ermenilere karşı çok az şiddet kullanılmış olmasını, vali Mustafa Rahmi’nin [Evranos] yoğun çabalarına bağlarlar; Rahmi, Selanik’te İTC’ nin kurucularından biridir ve partide sözü geçen bir kişidir. Amerika Birleşik Devletleri İzmir Başkonsolosu George Horton¹ ve meslektaşı Avusturya-Macaristan Konsolosu Vladimir Radinsky’nin² yazışmaları, Aydın vilayeti Ermenilerinin hayatlarını ve şehirde kalabilmelerini kesinlikle Rahmi Bey’in nüfuzuna borçlu olduklarını gösterir; Rahmi Bey’in İstanbul’dan gelen emirlere direndiği söylenir. Patrikhane’ye yakın çevreler de aynı görüştedir, özellikle de bunun İzmir’in zengin ailelerine neye “mal olduğunu” da belirten gazeteci Sebuğ Aguni.³

Ancak İzmir’in hikâyesi elbette bir tek adamın yaptıklarına indirgenemez –bu adam ne kadar güçlü olursa olsun veya yaptıkları karşılığında ne tür kişisel çıkarlar

-
- 1 George Horton’dan Henry Morgenthau’ya 30 Temmuz 1915 tarihli mektup, İzmir, (U.S. State Department Record Group 59, 867.4016/130: Ara Sarafyan (ed.) *United States Official Documents on the Armenian Genocide, II, The Peripheries*, Watertown, 1994, s.107-109.
 - 2 Vladimir Radinsky’dan Stefan Burian’a 30 Ağustos 1915 tarihli mektup, İzmir Staatsarchiv, HHStA PA 1915.
 - 3 Aguni, *Միլիոն Մը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը* (Bir Milyon Ermeni’nin Katliamının Tarihi), s. 279.

sağlarsa sağlasın. Mustafa Rahmi kadar nüfuz sahibi bir İTC üyesinin, Balkan Savaşları'nın ertesinde İzmir'e vali olarak atanması muhtemelen Jön Türklerin, Osmanlı Ege sahillerini "homojenleştirme" planlarıyla bağlantılıdır. Jön Türk Merkez Komitesi'nin aldığı bir kararla 1914 ilkbaharında uygulamaya konulan ve kıyı şeridindeki Rum nüfusunu tasfiye etmeyi hedefleyen bu plan, Rahmi'nin "idari" önderliğine emanet edilmişti.⁴ Valinin bu planın hazırlanmasına bizzat katkıda bulunduğunu düşünmek için her türlü neden vardır. Bir başka deyişle vali ve Dördüncü Kolordu komutanı Pertev Paşa [Demirhan] o sırada Anadolu'yu etnik açıdan "homojenleştirme" planının Rum ayağıyla meşguldüler. Savaş arifesinde bu operasyonların yavaşlama nedeni hiç kuşkusuz Yunanistan'ın tarafsız kalma ve hatta Almanya'nın yanında savaşa girme ihtimaliydi. Üstelik on binlerce Rum'un Yunan Krallığı'na sürgün edilmesi ve diğer yüzbinlerin iç kesimlere tehcir edilmesi İTC'nin esas siyasi ve ekonomik hedeflerine ulaşılmasını sağladı: Bu halk kesimlerinin varlıklarına el konuldu. İttihatçı parti-devlet artık İzmir'i ve geri kalan Rumları rahatlıkla yönetebilir ve yönetmeliydi. Rahmi yerel basını ustaca manipüle ederek bu politikayı destekledi.⁵ Bir Avusturya-Macaristan diplomatı "Rahmi Bey sürgünlerden beri kronik bir Rum düşmanı olarak bilinir [ama] Reforme'nin yazışmaları müdürüne İzmir ve civarındaki Ortodoks Rumla-

4 Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, Londra ve New York, 2004, s. 144-146; Amerikan Konsolosu Vladimir Radinsky'den George Horton, *The Blight of Asia*, Londra, 2003, s. 24-33, bu olaylarla ilgili izlenimlerini aktarır.

5 Hervé Georgelin, *La fin de la Belle-époque a Smyrne*, doktora tezi, II, Paris/EHESS, 2002, s.378-379, Avusturya-Macaristan Konsolosu Vladimir Radinsky'den alıntı yapar.

rın hükümetten ne kadar memnun olduklarını kanıtlayan övgü dolu makaleler yayımlatmayı çok iyi başardı”⁶ diye belirtir. Vali savaşa İzmir’de yakalanan İngilizlere karşı da çok iyi bir tutum takındı. Bu konuda o kadar başarılıydı ki İngiltere Dışişleri Bakanlığı onun başkentle arası bozuk “potansiyel bir muhatap” olabileceğini bile düşündü.⁷ Sonuçta savaşın ilk yılında İzmir’de bir tür silahlı barış hüküm sürmüştü, bu sırada Rumlar gardlarını almışlardı ve Jön Türk rejimine de düşmandılar.

Bu bağlamda şehirdeki Ermenilerin saf dışı bırakılması elbette Rum çevrelerinde gerilimi arttıracaktı; Rumlar bunu kendilerini de etkileyebilecek bir tehlike olarak algılayabilirdi. 1914’te yapılan nüfus sayımına göre Aydın vilayetinde yaklaşık 21.000 Ermeni vardı ki bu sayı Patrikhane’nin istatistikleriyle uyumludur. Bu Ermenilerin 11.000’i İzmir ve Burnabad [Bornova] ve Kordelio [Karşıyaka] banliyölerinde yaşıyordu.⁸ Ermeni başpiskoposu, imparatorluğa olan bağlılıklarını göstermek için Osmanlı ordusunun zaferini kutlamak üzere Kasım 1914’te vali ve Pertev’in de katıldığı bir ayin düzenler. Ayinin ardından verilen resepsiyonda vali, devlet ne zaman bir seferberlik çağrısı yapsa “buna ilk karşılık veren Hristiyan grup her zaman Ermeniler olmuştur”⁹ diye vurgulamayı ihmal etmez. Bu tür açıklamaların Ermenileri rahatlatmak olduğu

6 Vladimir Radinsky’dan Stefan Burian’a 10 Ocak 1916 tarihli mektup, İzmir: Staatsarchiv, HHStA PA 1916, aktaran Georgelin, *a.g.e.*, s. 379

7 FO. 371.2772, rapor no. 19547, Adam Block’tan Foreign Office’e, 28 Ocak 1916 tarihli rapor, aktaran Georgelin, *a.g.e.*, s. 379, dipnot 4.

8 Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l’Empire ottoman...*, s.156; Karpas, *a.g.e.*, s.182 ve 184.

9 Vladimir Radinsky’dan Pallavicini’ye, 1 Aralık 1914 tarihli mektup, İzmir: Staatsarchiv HHStA K 405, aktaran Georgelin, *a.g.e.*, s. 381, dipnot 12.

kadar Rumların “memleket” meselelerine ne kadar ilgisiz olduklarını belirtmek için de yapıldığını söylemeye gerek yok. Bu karşılıklı nezaket gösterisi 1915 Nisan sonunda biter. Vali, başpiskopos Madteos İnceyan ve birkaç ileri geleni çağırıp ellerindeki bütün silahları ve cephaneliği teslim etmeleri gerektiğini söyler.¹⁰ 2 ve 3 Mayıs tarihlerinde polis Ermeni siyasi liderlerinin evlerinde arama yapar; 100 kişi tutuklanır ve 20 kişi İzmir’de Divan-ı Harp karşısına çıkarılır.¹¹ ABD ve Avusturya-Macaristan konsoloslarının verdiği bilgiye göre bu aramalarda patlayıcılar ve el bombaları bulunur. Ancak söz konusu patlayıcılar 1909 “karşı devrimi” sırasında “gericilerle” mücadele etmeleri için İzmir EDF militanlarına İTC tarafından verilmiştir. Üstelik bu malzemeler altı yıldır gömülü oldukları için artık kullanılmayacak haldedir.¹² Yerel İTC ile EDF komitelerinin yakın ilişki içinde oldukları ve Nisan 1909’da valinin ve yerel İttihat Kulübü’nün EDF ve Hınçaklardan “on iki saat içinde gönüllü grupları oluşturmalarını” istedikleri gayet iyi bilinir.

Sonuçta iki ay süren ön soruşturmanın ve 4 ve 5 Temmuz 1915’te yapılan iki duruşmanın ardından İzmir Di-

10 Georgelin, *a.g.e.*, s. 393.

11 SHAT, Service Historique de la Marine, Service de Renseignements de la Marine, Türkiye, IBB7 245, belge no. 109, İzmir, 29 Nisan 1919, Garabed Balabanian’ın yazdığı “İttihatçı hükümetin İzmir Vilayeti Ermenilerine yaptığı haksız ve suç teşkil eden fiiller hakkında rapor”, s. 5-6; Vladimir Radinsky’den Stefan Burian’a 3 Mayıs 1915 tarihli rapor, İzmir: Staatsarchiv, HHStA PA 1915.

12 G. Horton’dan H. Morgenthau’ya, İzmir, 5 Ağustos 1915 tarihli mektup eklenen “Memoire”: Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, II, The Peripheries*, Watertown, 1994, s. 112-113; V. Radinsky’den S. Burian’a, 21 Mayıs 1915 tarihli mektup, İzmir: Staatsarchiv, HHStA PA 1915, aktaran Georgelin, *a.g.e.*, s.393, n:44.

van-ı Harbi, haklarında dava açılan yedi kişiye patlayıcı bulundurmaktan ötürü ölüm cezası verir.¹³ İzmir'in Ermeni ileri gelenleri, adamların haksız yere mahkûm edildiklerini ileri sürerek "padişah affı" sağlamaya çalıştılar. Bu amaçla vali Rahmi'ye ve görevli yabancı diplomatlara başvurdular, bu duruma destek vermelerini isteyen bir "memorandum" ilettiler. Bu merhamet talebinin "söz konusu idamların en cahil fanatik Türkler arasında Ermenilerin devlete karşı ayaklandıkları izlenimi yaratacağı ve dolayısıyla bir katliama yol açacağı" korkusuyla yapıldığı anlaşılıyor.¹⁴ Vali ileri gelenlere elinden geleni yapacağını, ancak cezayı infaz etme yetkisinin Dördüncü Kolordu Komutanı Pertev Paşa'nın ellerinde olduğunu söyledi. Sonunda padişah, 4 Ağustos 1915'te ölüm cezalarını 15 yıl ağır hapis cezasına çevirdi ve beş mahkûm Konya'ya gönderildi.¹⁵

Bu olay yetkililerin İzmir'de de Ermenileri komplocu ve hain olarak göstermeyi hedefleyen olağan yöntemleri kullandıklarını ancak bu tehdidi savuşturmak için onları tehcir etmediklerini gösteriyor. Muhtemelen Jön Türk yetkilileri İstanbul'da olduğu gibi bu gösteriyi de başka yerlerdeki tehcirleri haklı çıkarmak ve yabancılarla ne kadar alicenap olduklarını göstermek için sahnelediler. Mustafa Rahmi'nin hami rolünü aşırı iyi oynadığı ve dolayısıyla İz-

13 SHAT, Service Historique de la Marine, Service de Renseignements de la Marine, Türkiye, 1BB7 245, belge no. 109, İzmir, 29 Nisan 1919, "İttihatçı hükümetin İzmir vilayeti...", s. 8-9.

14 Karş. Dipnot 13 "Mémoire" ve G. Horton'dan H. Morgenthau'ya Smyrnia, 30 Temmuz 1915: Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, II, The Peripheries*, Watertown, 1994, s. 108.

15 SHAT, Service Historique de la Marine, Service de Renseignements de la Marine, Türkiye, 1BB7 245, belge no. 109, İzmir, 29 Nisan 1919, "İttihatçı hükümetin İzmir vilayeti...", s.9.

mir'in önde gelen Ermeni ailelerinin cömertliğine mazhar olduğu anlaşıyor.

Bununla birlikte Aydın vilayetinin Ermenileri üzerindeki tehditten tam anlamıyla kurtulamazlar ve 1918 sonbaharına kadar düzenli tacizlere maruz kalırlar. Bu bağlamda, başka bölgelerden gelip İzmir'de kalan bütün bekâr erkeklerin polis müdürü Yenişehirli Hilmi ve yandaşları Pazarlı Hacı Abdullah ve İsfahanlı Hacı Emin¹⁶ tarafından kademeli olarak tutuklandıklarını ve Suriye çöllerine tehcir edildiklerini hatırlatmak gerekir.¹⁷ Ayrıca 1 Kasım 1915'te şehrin, Surp İsdepanos Kilisesi'nin ve bitişiğindeki başpiskoposluk binasının bulunduğu esas Ermeni mahallesi Haynots ordu tarafından kuşatıldı, burada sistematik bir arama yapıldı ve yaklaşık 2.000 kişi tutuklandı.¹⁸ Bu operasyonların nedeni İzmir'in çeşitli yerlerine asılan Türkçe ve Fransızca yazılmış bir bildiridir; bu bildiride hükümetin Almanları destekleyen politikası eleştirilir. Bu eleştirinin yazarı, İsdepan Nalbandyan adlı kişi oldukça kısa sürede tespit edildi. Yapılan soruşturma onun kendi başına hareket ettiğini gösterdi. Ancak bu, valinin 28 Kasım ve ardından 16 ve 24 Aralık tarihlerinde yüzlerce kişiyi, farklı konvoylar halinde, farklı istikametlere doğru tehcir etmesini engellemedi. Sürgün edilenler arasında çok sayıda İngiliz, İtalyan ve Rus vatandaşı vardı

16 İPA/KEP, İPE Bürosu, № 539, sayı 12, "Aydın vilayetindeki sorumluların listesi".

17 Aguni, *Միլիոն սը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը* (Bir Milyon Ermeni'nin Katliamının Tarihi), s. 280.

18 Aguni, *Միլիոն սը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը* (Bir Milyon Ermeni'nin Katliamının Tarihi), s. 281; SHAT, Service Historique de la Marine, Service de Renseignements de la Marine, Türkiye, 1BB7 245, belge no. 109, İzmir, 29 Nisan 1919, "İttihatçı hükümetin İzmir Vilayeti...", s. 9.

ve bunların çoğu yolda öldü. Bu da Rahmi'nin bu "yabancıları" yok etmek ve mallarına el koymak için bu fırsattan yararlandığını düşündürür ki bu malların bir kısmını polis memurlarına ya da Ali Fikri ya da Mahmud Bey gibi İttihat üyelerine dağıtmıştır.¹⁹

Başpiskopos Madteos İnceyan ve Ermeni ileri gelenleri Diran Arçnan, Misak Morukyan ve Nazaret Hilmi Nersesyan her polis operasyonundan sonra cemaat üyelerini kurtarmak için ısrarla valiye gidip her ne pahasına olursa olsun devreye girmesini rica ediyorlardı. Rahmi her seferinde bunu fırsat bilip yüklü miktarlarda para alıyordu.²⁰ Ancak tek hedef Apostolik Ermeni çevreleri değildi. Avusturya-Macaristan Konsolosu tarafından nispeten iyi korundukları için daha önce kurtulmuş olan Katolik Ermenilere de Eylül 1916'da saldırıldı. Polis 16 ve 17 Eylül tarihlerinde Katolik mezarlığında arama yaptı ve burada bomba bulduğunu ileri sürdü. Bunun vali ve İttihatçılar tarafından hazırlanan bir provokasyon olduğunu düşünmek gerekir çünkü "ele geçirilen" bu bombalar İzmir, Kordon ve Karataş'tan 300 Katolik Ermeni'nin tutuklanması için bir gerekçe oluşturdu; bunların bir kısmı Afyonkarahisar'a tehcir edildi, daha sonra 9 ve 10 Kasım'da buraya varlıklı kesimden 300 ila 400 kişi daha gönderildi.²¹ Tehcir edilecek insanların, sahip oldukları mallara, şu ya da bu ileri gelenin ya da devlet memurunun göz diktiği varlıklara göre seçildikleri görülüyor.

19 a.y., s.10-11, İslahiye, Birecik ya da Der Zor'da ölen İngiliz vatandaşları Daniel, Garabed ve Berdj Bali, Rus vatandaşları Ardaşes Karunyan ve Ardaşes İsakyan, İtalyan vatandaşı Giovanni Shaoum'dan bahseder.

20 a.y., s.12.

21 a.y., s.12-14; Aguni, *Միլիոն սը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը* (Bir Milyon Ermeni'nin Katliamının Tarihi), s. 282-284.

Tehcirler sadece İzmir Ermenileriyle sınırlı kalmamıştır. Sancağın geri kalanında, Bergama'da yaşayan 1.000 Ermeni ve Ödemişli 1.500 Ermeni ve Menemen, Kuşadası, Bayındır ve Söke'deki küçük Ermeni topluluklarının üyeleri de hedef alınmıştır.²² Söke Ermenileri, Bergama Ermenileri gibi 1915 Ağustos ortasında gizlice tehcir edildiler, Şubat 1916'da da sıra Ödemiş Ermenilerine geldi.²³ Tehcirler Kuşadası/Dikili kaymakamı Farah Bey ve Bergama kaymakamı Arif Hikmet Bey'in gözetiminde yapıldı.²⁴

MANİSA SANCAĞINDA YAPILAN TEHCİRLER

İzmir'in kuzeydoğusunda yer alan Manisa'da 2.875 kişilik bir Ermeni topluluğunu barındırıyordu. Buradaki Ermeniler aşağı Malta mahallesinde ve tamamen Ermenilerin yaşadığı yukarı mahallede yoğunlaşmışlardı. Sancağın geri kalanında, Kasaba [Turgutlu], Akhisar ve Kırkağaç'ta 1.000'er Ermeni yaşıyordu.²⁵

Ermeni bir tanık Manisa'da mutasarrıf Tevfik Bey'in sadece emirleri yerine getiriyormuş gibi yaparak Ermenileri kurtarmayı başardığını belirtir. 15 Ekim 1916 gibi oldukça geç bir tarihte jandarma komutanı Fehmi Bey'in

22 Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman...*, s. 169-170.

23 Aguni, *Միլիոն Մը Հայերու Ջարդի Պատմությունը* (Bir Milyon Ermeni'nin Katliamının Tarihi), s. 282; SHAT, Service Historique de la Marine, Service de Renseignements de la Marine, Türkiye, 1BB7 245, belge no. 109, İzmir, 29 Nisan 1919, "İttihatçı hükümetin İzmir vilayeti...", s. 17-19.

24 İPA/KEP, İPE Bürosu, 18 539, no. 12, "Liste des responsables unionistes, vilayet d'Aidin".

25 Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman...*, s. 170-171.

inisiyatifyle dört yüz kişi evlerinden çıkarıldı.²⁶ Daha sonra 24 Aralık 1916'da İzmir'den tehcir edilen M. Sariyan'a ait dokuma atölyeleri 29 Aralık'ta "İzmir'den gelen bir emir üzerine" İzmir ittihat Kulübü'nün nüfuz sahibi üyeleri Hüsnüzade Ali Fikri Bey ve subay Ahmed Bey'e devretilti. Ancak sancağın diğer kasaba ve köylerindeki Ermeniler kurtuldular;²⁷ sadece Kırkağaçlılar Kasım 1915'te Konya'ya tehcir edildiler.²⁸

AYDIN VE DENİZLİ SANCAKLARINDA YAPILAN TEHCİRLER

Aydın vilayetinin güney kısmında az sayıda Ermeni yaşıyordu. Bu Ermeniler aynı adlı kaza merkezi Aydın (nüf. 500), 25 kilometre doğudaki Nazilli (nüf. 543), ve Denizli'de (nüf. 548) bulunuyorlardı.²⁹ Ancak bu Ermeniler 1914 ilkbaharında Rum halkıyla birlikte zaten kısmen saf dışı bırakılmışlardı. Manisa sancağında olduğu gibi burada da yine bir devlet görevlisi, Aydın jandarma komutanı Nuri Bey, eski İstanbul siyasi şube müdürü, mutasarrıf Reşid Bey'in tehciri gerçekleştirmesini engellemeyi başarmıştır.³⁰ Denizli'de, 1915 Mayıs başında yapılan aramalar sırasında birkaç düzine erkek tutuklandı ve hatta içlerin-

26 SHAT, Service Historique de la Marine, Service de Renseignements de la Marine, Türkiye, 1BB7 245, belge no. 109, İzmir, 29 Nisan 1919, "İttihatçı hükümetin İzmir vilayeti...", s. 19-20.

27 a.y., s.20-21.

28 Aguni, *Միլիոն Մը Հայերու Չարդի Պատմութիւնը* (Bir Milyon Ermeni'nin Katliamının Tarihi), s. 282.

29 Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman...*, s. 171-172.

30 SHAT, Service Historique de la Marine, Service de Renseignements de la Marine, Türkiye, 1BB7 245, belge no. 109, İzmir, 29 Nisan 1919, "İttihatçı hükümetin İzmir vilayeti...", s. 21.

den biri 16 Eylül 1916'da halk önünde idam edildi. Ancak Ermeni topluluğunun tamamı kurtuldu.³¹ Bir başka deyişle İttihatçıların bölgedeki Ermeni karşıtı politikalarının karmaşık bir dengesi vardı; ve bu denge Rum ve Ermenilerin şirketlerine ve büyük ailelerin servetine el koymayı mümkün kılıyordu.

Kaynak: Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, Çeviren: Ayşen Taşkent Ekmekci, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2015, 801-805

31 a.y., s. 21-22.

Tahrip edilen Ermeni mahallesi, İzmir, 1922.

Frenk mahallesindeki rıhtımda teknelere binilirken, İzmir, 1922
(30 Eylül 1922 tarihli *Illustration*'dan).

Ermeni mahalleleri yangını, İzmir, 1922.

Yangından sonra rıhtımlara doluşan ve şehirden kaçmak için teknelere binmeye çalışanlar, İzmir, 1922.

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Tasnif Denemesi:

İzmir ve Çevresindeki Ermeni Cemaatleri

Yerleşimler, Kurumlar, Matbuat, Ticaret, Şahıslar

Zakarya Mildanoğlu

Aydın Vilayeti Ermeni Yerleşimleri

İzmir ve Ermeniler konusunda ilk yazılı kayıtlar, Bizans İmparatoru Mihail Paleologos ile Cenova arasında, 1261'de İzmir'de imzalanan bir ticaret antlaşmasında yer alır. Bu antlaşmada Ermeni ticaret adamlarının olumlu niteliklerine vurgu yapılmıştır.

İzmir'e ilk gelen Ermeniler, Kadifekale semtinde, şehrin amfiteyatrosunun yukarısında, Türk mahallesine yakın bir alana yerleşmiş ve bir şapel ile mezarlık kurmuşlardır. 1500'e doğru bu tepelerden ayrılan Ermeniler, İzmir merkezine, Kervan Köprüsü'nün çıkışına yerleşip bir Ermeni mahallesi kurdular. Burası, ileride *Haynots* (Ermenilerin Yeri) olarak anılacak olan ünlü Ermeni mahallesi idi. Bu mahalle, günümüzdeki İzmir Fuarı alanının yer aldığı bölgeyi kapsamaktaydı.

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı yönetimindeki Anadolu'da toplumsal ve ekonomik yapı altüst oldu. Celali İsyanları olarak adlandırılan ayaklanmalar, bütün Anadolu'yu sardı ve kısa sürede kanlı bir hal aldı. Ermenilerin bir kısmı bu isyanlardan kurtuluş çaresini kaçmakta buldu. Nahçıvan, Karabağ ve Erivan'dan bin kadar Ermeni ailesi, o günlerde İzmir'e ulaştı.

17. yüzyılda I. Şah Abbas'ın sürekli ordu kurma girişimi, Gürcü, Ermeni, Çerkes çocuklarını tutsak olarak İran'a götürmesi ve izlediği sürgün politikası yüzünden Ermenilerin bir bölümü İzmir'e yerleşti.

18. yüzyılda ise Osmanlı-İran savaşlarının en yoğun olduğu Sultan I. Mahmut döneminde, günümüzdeki Ermenistan sınırları içinde bulunan Aşdarag ve Oşagan'dan, kısmen de Anadolu'nun göbeğindeki Ankara'dan yaklaşık üç yüz aile İzmir'e göç etti.

18. yüzyıl boyunca İsfahan'ın Afganlar tarafından yıkılmasından sonra da, 1722'de Yeni Culfa'dan, 1740'a doğru Nahçıvan'dan İzmir'e toplu göçler birbirini izledi.

19. yüzyılda ise güvenlik ve geçim derdinde olan, Erzurum, Tokat, Kayseri, Tiflis, Bursa, İstanbul, Manisa'dan birçok Ermeni aile İzmir'e yerleşti. Sultan Abdülhamit döneminde Anadolu'daki 1894-1896 katliamlarından ve 1909 Adana'da gerçekleşen katliamdan kurtulan yüzlerce yetim ve mülteci de İzmir'e sığındı. İzmir'de bu dönem birçok yetimhane, bakım ve himaye örgütleri kuruldu.

1845'teki İzmir Yangını'nda Ermeni mahallesi tümüyle yok oldu. 900 evden geriye sadece 37'si kaldı. Hripsimyants Okulu ve Surp İsdepanos Kilisesi, arşivleriyle birlikte yandı. İstanbul'dan gönderilen iki mimar, Ermeni mahallesini yeniden projelendirirdi ve Osmanlı topraklarında şehircilik açısından bir ilke imza atıldı.

19. yüzyılın ikinci yarısında yerel üretimdeki gelişmeler ve pazar arayışı, tren hatlarının da yayılmasını beraberinde getirdi. 1860'ta İzmir-Aydın, 1865'te İzmir-Kasaba hatları kullanıma açıldı. Sonraki on yıl içinde ise pek çok yeni hat, sancakları, kasabaları birbirine bağladı ve İzmir'in bir liman kenti olarak gelişmesini beraberinde getirdi.

Manisa ve çevresi, Aydın-Nazilli, Alaşehir-Afyonkarahisar hatlarının inşası için Muş ve Van'dan gelen Ermeni işçiler, İzmir Ermeni nüfusunun artmasını sağladı.

Osmanlı idari örgütlenmesine göre Aydın vilayeti, İz-

mir, Manisa, Aydın, Denizli, Menteşe (Muğla) sancaklarından ve bu sancaklara bağlı kasabalardan oluşuyordu. Ermeni Patriği Mağakya Ormanyan'ın 1912'de yayımladığı nüfus verilerine göre, vilayette 25.000 Ortodoks, 2.000 Katolik ve 200 Protestan olmak üzere, 27.200 Ermeni yaşamaktaydı. Bu sayı, Osmanlı nüfus sayımına göre ise 20.766 idi.

İstanbul Patrikhanesi'nin, 1901 ve 1903'te yayımladığı rapora göre, Aydın vilayetinde 27 Ortodoks Ermeni okulunda 1.640 erkek, 1.295 kız olmak üzere toplam 2.935 öğrenci, 109 öğretmen eşliğinde eğitim görmekteydi. Ayrıca, Amerikan, Fransız, Alman okullarına ve Mıkhitaryan gibi Ermeni Katolik okullarına devam eden toplam 148 Ortodoks öğrenci de bulunmaktaydı. Okullarda en az iki-üç dil bilen, çağdaş pedagojik yöntemlere vâkıf pek çok öğretmen bulunuyordu.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Adliye ve Mezahib Nezareti'ne takdim ettiği kilise ve manastır listeleri ve tahrirlerine göre (1912-1913), Aydın vilayetinde Ortodoks Ermenilere ait toplam 23 kilise vardı.

1860'da Palulu Khaçadur Ağa Ğazeryan'ın harcamalarıyla inşa edilen Ruhani Önderlik (*Araçnortaran*) binası, İzmir'de bulunmaktaydı. 1863 tarihli Ermeni Anayasası'na (Türkçe resmi adıyla, *Nizamname-i Millet-i Ermenyan*) göre örgütlenmiş bir yapısı olan İzmir Ermeni Ruhani Önderliği, eğitim, din, yetimhane ve yoksullar gibi pek çok sorunun çözümünde aktif rol üstlenmişti. Önce Eçmiadzin'e, Rus-Osmanlı Savaşı ardındansa İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı olan Ruhani Önderlik, aynı zamanda Balkanlar'daki bazı ülkelerin de ruhani önderlik merkezi olmuştu.

Peder Hagop Kosyan'ın, 1899'da yayımladığı Ermenice *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays* (İzmir ve Civarındaki Ermeniler) adlı çalışmada yer alan kilise bahçelerindeki mezar taşlarındaki kayıtların dökümü, Aydın vilayeti Ermeni yerleşiminin tarihine ışık tutacak niteliktedir.

İZMİR SANCAĞI

İzmir, Aydın vilayetinin merkezidir. Buraya bağlı mahallelerde ve idari olarak bu sancağa bağlı pek çok kasabada Ermenilere ait kiliseler, okullar, dernekler, ticari kuruluşlar, matbaalar, yayınevleri, gazete ve dergiler vardı. Sadece Ermenilere ve sancağa değil, tüm bölgeye ve farklı etnik gruplara sağlık hizmeti veren hastaneler ve bazı ünlü doktorlar da bu sancak merkezindeydiler.

Ünü vilayet ve sancak sınırlarını aşan eğitim kurumları, özellikle kız öğrencilerin eğitim sorunu için çaba sarf eden kuruluşlar, yoksulların ve göçmenlerin mesleki eğitimi ele alan, okulun olmadığı yerleşim yerleri için çaba sarf eden dernekler de bu merkezdeydi. Ermenilere ait kamusal yapıların pek çoğu Haynots'ta yer alıyordu.

Surp İsdepanos ve Surp Harutyun Kiliseleri

Haynots'taki Ermeni kiliseleri arasında ilk sırayı, Mimar Simon Gesaratsi ve İstanbullu ünlü Mimar Godrig Minas'ın çalışma arkadaşı Melkon Yeramyan tarafından inşa edilen Surp İsdepanos Kilisesi alır.

İzmir'de Latinlerin beş büyük kilisenin yanında çok sayıda şapeli, Rumların ise altı büyük kilisesi vardı. Yazılı kaynaklar, bu kiliseler arasında Surp İsdepanos'un mimari üslubuyla özel bir yeri olduğunu belirtir. 1688'de yenilenen kilise, 1743'te üçüncü kez bakımdan geçirildi. 1845

Büyük Yangın sonrasında ise 1853'te son kez ve modern bir tarzda tamamı kargir olarak yenilendi.

Kilise, 1555-1567 tarihlerini taşıyan eski mezar taşları ile çevriliydi. Culfa, Tiflis, Yereruk ve günümüzde Ermenistan sınırları içinde yer alan Garpi, Çapan köylerinden, yine günümüzde Azerbaycan sınırları içinde kalan Kantzag (Gence), Nahçıvan, Koğtn, Asdabad, Şaşıged köylerinden gelenlere ait çok sayıda mezar taşı kaydı bulunuyordu. Bu kayıtlar, İzmir Ermenilerinin atalarının nerelerden geldiğine de işaret ediyordu. 1880'e kadar Surp Isdepanos Kilisesi'nin bahçesi mezarlık olarak değerlendirildi. Ermeni yöneticiler, yazarlar, sanatçılar, ticaret adamları ve ünlü öğretmenlerin mezarları buradaydı.

Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi ve Kilisesi

Ermeni mahallesinin kuzey doğu bölgesinde, Reşidiye Caddesi'nden Basmahane Garı'na giderken sol kolda yer alıyordu. Hastane, Hacı Hayrabad tarafından 1801 yılında veba hastalığı için inşa edilmiş ve *Mahu dun* (Ölümevi) olarak adlandırılıyordu. Tavan yüksekliği oldukça fazlaydı,; ortasında bir salon ve iki tarafında da hasta odaları vardı.

1879 yılında hastane binası, Hagop ve Hovhannes Ispartalıyan kardeşler tarafından restore ettirilerek, geniş bir bahçe içinde modern bir yapıya dönüştürüldü. Hastane, uzmanlaşmış servislere sahip, 30 ile 40 hastayı, ayrıca 20 kadar da akıl hastasını kabul edecek bir kapasiteye ulaşmıştı.

Hastane doktorları arasında Cerrah Dr. Dikran H. Ispartalı, Dr. B. Gosdantyan, Dr. Peştemalcıyan, Dr. Simon Ispartalı, Dr. Haçaduryan adları dikkat çeker.

1842'de hastane arazisine, Hacı Avedis Ekizyan öncülü-

günde Surp Lusavoriç Kilisesi (*maduru*/şapeli) inşa edildi.

Hastane bahçesinde, Ispartalıyan kardeşlerin, mermer bloktan yapılmış son derece görkemli iki heykeli yer alıyordu. İki metre yüksekliğinde mermer kaideler üzerine oturtulan bu heykeller, 1922 yılında yıktırıldı.

İzmir Sancağındaki Ermeni Okulları

Aydın vilayetinde yer alan 27 Ermeni okulundan altısı, İzmir sancağındaki Haynots'ta yer alıyordu.

• Surp Mesrobyan Okulu

1799'da arazisi Abroyan tarafından bağışlanan okul, 125 yıllık bir ömre sahip oldu ve 1500'ten fazla mezun verdi. Der Hovhannes Mirza Vanantetsi'nin öğretmenliğinde basit bir binada başlayan eğitim altı-yedi yıl kadar devam ediyordu, ancak bu yapı bir süre sonra ihtiyaçlara cevap veremez hale geldi. 1825'te, İngiliz Konsolosluğu Tercümanı Krikor Baboyan ve Avedis Ekizyan'ın maddi katkıları ile yepyeni bir bina inşa edildi.

Vanantetsi'yi, ünlü eğitimci Antreas Papazyan takip etti. Avrupa'daki modern eğitim sistemine, İtalyanca ve Ermeniceye vâkıf olan Papazyan, kısa süre içinde birden fazla yabancı dil öğretimi konusunda önemli başarılar kazandı. 1831-1845 yılları, okulun en parlak dönemi oldu. Bu dönemde Latince, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Türkçe dersleri öylesine iyi düzeydeydi ki, daha sonra yabancı dillerden çok sayıda tercümenin yapıp yayımlanmasını sağlayan Surp Mesrobyan, "Çevirmenler Okulu" olarak anılır hale geldi. Okulda tiyatro oyunları sergilenirdi. Uzak çevrelerden de pek çok öğrenci burada eğitim alırdı.

1835'te, Mısır başbakanı hizmetinde çalışan ve Trieste'ye yerleşmiş olan ünlü tüccar Bedros Çelebi Yusufyan,

okulda Fransızca ve İngilizce dersi verilmesi için 40.000 florin bağışladı. Bu parlak dönem, 1845 Yangını ile son buldu. 1856'da Papazyan görevinden ayrıldı. 1876 tarihine kadar okul ücretsizdi ve giderleri varlıklı Ermenilerin bağışlarıyla karşılanıyordu. 1877'de tedrisat ve mali kurul, ekonomik durumu iyi olan aile çocuklarından ücret almaya başladı.

1866'da 61 yılını tamamlayan okulun yeni binası, Hovhannes Ispartalıyan'ın katkısıyla inşa edildi. Isdepan Vosgan, ardından da Madteos Mamuryan okul müdürlüğünü üstlendi. Mamuryan, 1889 yılına kadar bu görevi yürüttü. Onu pek çok ünlü eğitimci izledi. 9 Eylül 1922'de görev başında olan son müdür Antranig Garabedian idi. Okul öğretmenleri arasında Sarkis Amadyan, Isdepan Çakıryan gibi nitelikli eğitmenler yer alıyordu.

Mesrobyan Okulu'nun Ermenice ve yabancı dillerden eserlerin yer aldığı iki bin kitaplık bir müzesi de vardı. Müzedeki eski eserler dikkat çekiciydi. 1695'te Amsterdam'da basılmış büyük ebatlı bir dünya atlası, Viyana'dan getirilmiş bir yerküre dikkat çekiciydi. Kalust Gosdantyan tarafından bağışlanan fizik dersi ekipmanları da eğitimin seviyesine önemli bir katkı sunuyordu. Mesrobyan Okulu'ndan mezun olan pek çok öğrenci, daha sonraki yıllarda farklı alanlarda önemli görevler üstlendiler.

• Surp Hripsimyan Kızlar Okulu

1820'de Haynots'ta, Viyana'ya yerleşmiş olan tüccar Hagop Ağa Sarkisyan'ın maddi yardımlarıyla Mesrobyan kadar ünlü olan Hripsimyan Kızlar Okulu açıldı. Ancak okul binası 1845 İzmir Yangını'nda kül oldu. Dört yıl sonra, 1849'da okulun iki katlı taş binası inşa edildi. Bu yeni binanın tüm harcamaları, Hovsep Çelebi Yusufyan'ın

kız kardeşi Hripsime Gosdantyan tarafından karşılandı ve okula onun adı verildi.

Okulun müteveli heyeti, Vartuhi Çilingiryan, Zaruhi Varbedyan, Takuhi Damgacıyan, Takuhi Elmasyan, Maryam Alpiaryan, Eliza Dedeyan, Maryam Mamuryan, Husdiana Yesayan gibi İzmir'in ileri gelen Ermeni kadınlarından oluşuyordu. Amcasının fikrinden etkilenen Hovsep Çelebi Yusufyan da yabancı dil eğitimi için okula önemli maddi katkılarda bulundu.

Eğitime olan ilgiyle birlikte yetersiz kalan okul binası yerine, 1884'te muazzam bir yeni bina yapıldı. Bu tarihte Mesrobyan ve Hripsimyan okullarının müdürlükleri birleştirildi.

• Yetimhaneler ve anaokulu

İzmir'de iki yetimhanede eğitim veriliyordu. İlki *Nersesyan vorpasirats ingerutyun*'un (Nersesyan Yetimsever Topluluğu), ikincisi ise *Hokadar-Vorpakhnam ingerutyun*'un (Yetimleri Himaye ve Yardım Cemiyeti) açtığı yetimhaneydi. Diğer bir okul ise, Hripsimyan Okulu mezunlarının 1880'de açtığı Hripsimyan Anaokulu'ydu.

AYDIN VİLAYETİNDEKİ DİĞER YERLEŞİM YERLERİNDEKİ ERMENİLER

Bornova

Bornova'da Rumlar ve Ermeniler birlikte yaşamaktaydı. Rumların bir büyük, bir küçük iki kilisesi, aynı şekilde Latinlerin de iki ayrı kilisesi vardı. Bu bölgede iki de cami yer alıyordu. Bornova'da Ermeniler 15 hane kadardı, okulları yoktu. Varlıklı ailelerin çocukları okumak için şehre gidip gelirken, yoksul ailelerin çocukları Rum okuluna de-

vam ederlerdi. Surp Haç Ermeni Kilisesi, Bornova'nın dış mahallesinde yer alıyordu. Kilisenin yapım tarihi, kitabesinde ve pek çok kayıta 1863 olarak geçer. Kilisenin bir kısmı 1880'deki depremde zarar gördü, sonraki yıllarda restore edilerek çan kulesi ile birlikte yeniden inşa edildi. Kilise bahçesindeki yapı, papaz evi olarak kullanılırdı. Pazar günleri şehirden bir papaz gelir ve ayin icra edilirdi.

Kordelio (Karşıyaka)

Karşıyaka'daki Ermeni nüfus hayli fazlaydı ve toplumsal yaşamda öne çıkan bir role sahiptiler. Bir kilise ve iki de okulları, kalıcı bir din adamı ve 1891'de açılan bir mezarlıkları vardı.

Meryem Ana Kilisesi, İskele'den çıkıp sahilten sağa doğru ilerlendiğinde, ilk sokağın içindeydi. Kapısı üzerindeki haç, aynı zamanda bu bölgenin Ermenilerin ana yerleşim yeri olduğunun simgesiydi. Ermeniler burada yaklaşık 140-150 hane kadardı. Erkeklerinin çoğunun işi şehirdeydi. Kilisenin iki tarafı avluydu. Avlunun kuzey kısmında bir karma okul ve çocuk oyun alanı yer alırdı.

Karşıyaka Ermenileri düzenli bir okul yapısına ancak 1897'de sahip oldular. Sahagyan-Vartuhyan Okulu sayesinde, Karşıyakalı Ermeniler çocuklarını şehre göndermekten kurtuldu. İki katlı okul yapısının her katında geniş birer salon vardı. Alt katı, 1903'te sayısı 46 olan erkek çocuklara, üst katı ise 38 kız çocuğa tahsis edilmişti. Karşıyaka, aynı zamanda 11 erkek, 14 kız çocuğun okul öncesi eğitim aldığı bir anaokuluna da sahipti.

Karşıyakalı Ermeniler, cenazelerini İzmir merkezde defnederlerdi, ancak Garabed Balözyan sayesinde 1891'de, Alaybey bitişğinde kendilerine ait, taş duvarlarla çevrili

bir mezarlığa sahip oldular. Karşıyaka'da aynı zamanda 10 hanelik bir Katolik Ermeni nüfusu da yaşamaktaydı.

Bayraklı

Burada 1911'de inşa edilen Surp Takavor adında bir kilise vardı.

Konak/Karataş Mahallesi

Konak Ermenilerinin sayısı 250 hane civarındaydı. Salhane ve Karantina mahalleleri ile birlikte bu sayı, 320 haneye ulaşmaktaydı. Erkeklerin çoğunun işyeri şehir merkezindeydi. Ermeniler, Konak'ın merkezinde bir kilise ve bir okula sahiptiler. Kilise, limandan çıktıktan sonra, batıya doğru ilerlendiğinde basamaklı bir sokağın üst kısmında, yolun ortasında yer alıyordu. Karşısında okul binası vardı. Kilise kapısının üzerinde 1863 tarihi yer alıyordu. *Krisdosi Baydzaragerbutyun* (İsa'nın Suret Değiştirmesi) adına ithaf edilmişti. Diğer ismi ise Surp Garabed idi. Kilise bahçesi, 1889 tarihine kadar mezarlık olarak kullanıldı. Bu tarihten sonra ise defin işlemi, İzmir'deki büyük mezarlıkta yapılmaya başlandı.

Kilisenin kuzey kısmında, karma Vartanyan Okulu bulunuyordu. Kitabesinde Garabed Efendi ve Madteos Efendi Balözyanlar tarafından 1890'da inşa ettirildiği bilgisi vardı. Okul binası üç kattan oluşuyordu. İkinci kat, ortalarında geniş birer salonun yer aldığı karşılıklı ikişer sınıftan oluşuyordu. 1903 tarihinde iki sınıfta 40 erkek, diğer iki sınıfta ise 56 kız öğrenci öğrenim görüyordu. Konak Ermenilerinin bu okuldan bağımsız olarak bir de, 30 erkek ve 18 kız çocuğunun devam ettiği bir anaokulu vardı.

Göztepe

Ermenilerin, özellikle varlıklı kesimin yaz aylarında sayfiye yeri olarak seçtiği ve arazilerinin olduğu bir yerleşim yeri idi. 1900'lerde Ermenilerin sayısı 25-30 hane civarındaydı. Kış aylarında ise sadece birkaç aile yaşırdı. 1870'te inşa edilmiş, Surp Yerortutyun adında, çan kulesi de olan küçük bir şapelleri vardı.

Bayındır

Bu kasabanın nüfusu Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve az sayıda Musevi'den oluşuyordu. Müslümanların irili ufaklı beş camisi, Rumların bir kilisesi vardı. Ermeniler Bayındır'a 17. yüzyılda yerleşmeye başladılar. İlk kiliselerine ait bir kayıt bulunmamaktadır. 1857'de ikinci kiliseleri olan Meryem Ana'yı inşa ettiler. Kilisede Ermeni azizlerine ait pek çok değerli tablo vardı, avlusu aynı zamanda mezarlık olarak da kullanılırdı. Bu avlunun bir kenarında bulunan eski bir yapının üst katı, 20 kadar öğrencinin devam ettiği bir okul olarak kullanılmıştır.

Kuşadası

Kuşadası'nda Müslüman, Rum, Ermeni ve Museviler ayrı ayrı mahallelerde yaşamaktaydılar. Ermeni mahallesi, günümüzdeki Arslanlar Caddesi'nin orta kısmındaydı. Ermeniler buraya 1700'lerde yerleştiler. 1845'lerde küçük bir ahşap yapı olan Meryem Ana Kilisesi ve çan kulesini inşa ettiler. Kilisenin bahçesi, aynı zamanda mezarlık olarak da kullanılırdı. Bu mezarlık, daha sonra şehrin güney kısmına taşındı. Kilise bahçesinin bir köşesinde yer alan bir yapı Surp Sahagyan Okulu olarak 10-15 civarında kız ve erkek öğrenciye eğitim vermekteydi.

Ödemiş

Ödemiş'te Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve az sayıda da olsa Musevi bir arada yaşıyorlardı. 550 hane ile çoğunluğu oluşturan Rumların iki kilise, iki okul, bir de hastaneleri vardı ve ticaret onların elindeydi. Ermeni cemaati ise 200 haneden oluşuyordu. Bir kilise ve iki okulları ve tarihi mezar taşlarının yer aldığı bir mezarlıkları vardı.

Ermeniler, ilk kiliselerini yıkarak 1805'te Uzun Sokak başında yer alan, taştan yapılmış Surp Hripsimyan Kilisesi'ni inşa ettiler. Kilisede yer alan tablo ve kitabeler üzerinde yer alan kayıtlar, Ödemiş Ermeni tarihine ışık tutacak özellikteydi. Kilise, zaman içinde önemli varlıklara sahip oldu.

Kilise avlusunun ön kısmında, 1881'de açılan Vartuhyan Kızlar Okulu vardı. 100 kadar kız öğrenci burada eğitim alırdı. 1832'de açılan Lusavoriçyan Erkekler Okulu ise Uzun Sokak'ın orta bölgesinde bulunmaktaydı ve 110 öğrencisi vardı.

Ermeniler burada Apkaryan adlı bir okuma kulübüne, çeşitli yardım ve hayır kuruluşlarına sahipti. Gençler tarafından yönetilen Okuma Kulübü, Kızlar Okulu'nun alt katındaydı. Cemaatin önemli bir kesimi Uzun Sokak ve Mezar Başı adlı sokaklar ve çevresinde, kilise ve okula yakın bir bölgede yaşıyorlardı, ancak çıkan bir yangın tüm Ermeni mahallesi'ni yok etti.

Ermeniler, ayakkabıcılık, terzilik, demircilik, marangozluk ve berberlik gibi pek çok meslekle uğraşıyordu. Ödemiş Ermenileri arı bir Ermenice ve Türkçe konuşsalar da yaşlıları Rusça ve Farsça kelimelerin de yer aldığı daha karışık bir Ermenice konuşurlardı.

Bergama

Bini aşkın Ermeni'nin yaşadığı Bergama'da Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve 60 öğrencinin eğitim gördüğü bir okul vardı.

Kınık

Buradaki Ermeni nüfus hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak cemaat, Surp Asdvadzadzin adında bir kilise, 50 erkek çocuğun eğitim gördüğü Haygazyan ve 50 kız çocuğun eğitim gördüğü Vartuhyan okullarına sahipti.

Aydın Sancağı

Aydın Ermenilerine ait ilk kayıtlara 1598 tarihinde, 13 Ermeni'nin bir vergi tahsilatı nedeniyle açtığı mahkemenin tutanaklarında rastlamaktayız. Anadolu'nun farklı şehirlerinden gelen Ermeniler, Aydın'ın batısındaki Acemyan mahallesinde toplandılar. Kilise ve mekteplerini açıp, kültür kurumlarını oluşturdular.

Ortodoks Ermeniler ilk kiliselerini 1638'de inşa ettiler. Bu kilisenin yıkılmasının ardından 1833'te Surp Asdvadzadzin Kilisesi yapıldı. 1874'te kilisenin bir odasında başlattıkları eğitim çalışmasını, kilise avlusunda inşa ettikleri Surp Krikor Lusavoriç Okulu'nda sürdürdüler. 1903'te bu okulda bir öğretmen, 13 erkek ve 13 kız öğrenciye ders veriyordu. Ayrıca, Ermeni kızların bir bölümü de Fransız rahibelerin okulunda eğitim görüyordu.

Kilise avlusu, aynı zamanda mezarlık olarak da kullanılıyordu, ancak buraya defin yasağı getirilmesiyle yeni mezarlık alanı kilisenin arkasında bulunan tepe oldu.

Ermeniler, Aydın'da bir okuma salonu, önemli elyazmalarının ve pek çok tiyatro eserinin bulunduğu bir kütüphane de açtılar. Aydın, Katolik Ermeniler açısından

da önemli bir sancaktı. Ortodoks ve Katolik Ermeniler arasındaki sancılı ilişkiler biraz sakinleştğinde, Venedik'e bağlı Mikhitaristler 1853'te burada bir okul ve şapel açtılar. Aydınli Ermenilerin ana uğraşları ve geçim kaynakları, dericilik ve dokumacılıktı.

Nazilli

Nazilli, tren hattının Yukarı ve Aşağı Nazilli olarak ayırdığı iki mahalleden oluşuyordu. Aşağı mahalle, Nazilli'de ilk yerleşimin oluştuğu alandı.Ermeniler buraya, 14. yüzyılda Erivan, Akulis ve Karabağ'dan göç etmişlerdi. 1888'de kilise avlusunda inşa edilen Haygazyan Okulu'nda 30-40 kız ve erkek çocuk birlikte eğitim görüyorlardı. 1843'te, yapım tarihini bilmediğimiz eski kilisenin yerine, çan kulesi ile birlikte Surp Hripsime Kilisesi inşa edildi. Kilise avlusu, aynı zamanda mezarlık olarak da kullanılırdı. Eski mezar taşlarının bulunduğu ikinci mezarlık ise kasabanın doğu tarafında yer alıyordu.

Denizli Sancağı

Denizli, adını bölgede bulunan bol su yataklarından ve nehirlerden alır. Müslüman, Rum ve Musevi olmak üzere üç mahalleye ayrılmıştı. Denizli Ermenileri İran tarafından gelmiş ve Çarşı bölgesine yakın alanlara yerleşmişlerdi. O tarihlerde eski kilise ve mezarlık henüz ayaktaıdı. Kilise, daha sonra Kurşunlu Camii'ne dönüştürüldü. İlerleyen zamanlarda Ermeniler bu bölgeyi terk ederek şehrin yukarı kısmına taşındılar; Rum ve Müslüman mahallerinden bağımsız, yukarı ve aşağı olmak üzere iki yeni mahalle oluşturdular. İkisi arasına da bir okul ve kilise inşa ettiler.

Meryem Ana Kilisesi, 1 Kasım 1831 tarihinde taş bir yapı olarak hizmete girdi. Kilise avlusunun ön kısmında

oldukça geniş, iki katlı bir yapı vardı. İlk katı mütevelli heyeti ve kilise hizmetlileri kullanırken, ikinci kat okul olarak hizmet veriyordu. Okul katında, koridorun bir tarafında kızlar, diğer tarafında ise erkekler eğitim alırdı. Kilise avlusunda sadece varlıklı Ermenilerin defnedildiği bir mezarlık bulunmaktaydı. 1893'te bulaşıcı hastalıklar nedeniyle şehir içinde defin işleminin yasaklandı ve tüm definler daha sonra açılan mezarlık alanına yapıldı.

Söke

Ermeniler, Söke'ye 18. yüzyılın ortalarında yerleşmeye başladı. 19. yüzyıl başlarında 25 hanelik, yaklaşık 150 kişilik bir nüfusları vardı. 1818'de Meryem Ana Kilisesi'ni inşa ettiler. Kilise, gelir getiren birkaç gayrimenkule de sahipti. Ermenilerin burada uzun süre okulu olmadı ve Rum okullarında eğitim gördüler. Mezarlık olarak da kullanılan kilise avlusunun bir köşesinde, odalara bölünmüş bir yapı bulunmaktaydı. Bir dönem bu odalardan birinde 25-30 civarında kız ve erkek çocuk eğitim gördü, ancak daha sonraki yıllarda başka bir bina kiralandı ve okul buraya taşındı.

Manisa Sancağı

Manisa, İzmir'den sonra Aydın vilayetinin ikinci önemli sancağıydı. Manisa'da yaşayan Ermeniler hakkındaki ilk bilgilere, Vezir İsmail Paşa tarafından hazırlatılan 1659-1660 yıllarına ait tahrir kayıtlarında rastlamaktayız. Bu kayıtlara göre, 54 mahalleden meydana gelen Manisa'da üç gayrimüslim topluluk yaşamaktaydı. Bunlardan en büyüğü olan Ermeniler, yukarı ve aşağı olmak üzere iki mahallede ikamet ederken, Rumların ve Yahudilerin de birer mahalleleri vardı.

Ermeniler, her iki mahallede de okul, kilise ve semt kuruluşlarına sahipti. Aşağı Mahalle’de 500 hane Ermeni yaşıyordu. Mahallenin merkezinde, 1831’de inşa edilen, etrafı duvarlarla çevrili Surp Sion Kilisesi vardı. Çan kulesi ise 1874’te alınan fermanla yapılmıştı. Kilisede 1800 başlarında yapılmış pek çok değerli tablo vardı. Avlusunda Ruhani Önderlik (*Araçnortaran*) binası ve 1876’da karma okul olarak inşa edilen Lusavoriçyan, daha sonra ise sadece kızlara eğitim veren Hripsimyan Okulu vardı. Üst katta yüksek sınıf öğrencileri ders görüyor, alt katta ise sayıları 80-100 arasında değişen anaokul öğrencileri bulunuyordu. 1876’da inşa edilen Surp Lusavoriçyan Erkek Okulu ise daha önce hastane binası olarak inşa edilen bir yapıda eğitim veriyordu. 1903 tarihinde bu iki okulda, 86 erkek ve 75 kız, toplam 161 öğrenci, beş kadın ve beş erkek öğretmenden ders görüyordu.

Manisa’daki yapılar, özellikle evler, Ermeni cemaatinin ekonomik durumunun bir göstergesiydi. İdarecilerden bazılarının Ermenilerin evlerinde kiracı olarak oturdukları, ayrıca ticaretle uğraşan Ermeniler arasında valilere borç para verecek kadar varlıklı olanların bulunduğu, resmi kayıtlarda yer alır.

Pek çok kitabe, Manisa’ya gelen ilk Ermenilerin önce Yukarı Mahalle’ye yerleştiklerini ve bir kısmının daha sonra Aşağı Mahalle’ye geçtiğini gösterir. 1875’te Palulu Tomas’ın oğlu Mimar Manukyan tarafından projelendirilen kubbeli Surp Lusavoriç Kilisesi, mahallenin merkezindeydi ve uzaklardan da görülebilecek kadar büyüktü. Kilise içindeki pek çok eşya üzerindeki kayıt, 1799’da burada daha eski bir kilise olduğunu göstermekteydi. Lusavoriç Kilisesi, Aydın’da inşa edilen üçüncü kilisedir. Eski kili-

senin arazisi ise, 45 erkek ve 37 kız öğrencinin eğitim gördüğü, tek salondan oluşan okul binasına tahsis edilmişti. Yukarı Mahalle'nin Ermeni mezarlığı, mahallenin dışındaki tepenin üstünde yer almaktaydı.

Kırkağaç

Ermeniler, Kırkağaç toplumunun önemli bir parçasıydı. 17. yüzyıl ortalarında buraya yerleşmeye başladılar. Daha sonra medreseye dönüştürülecek olan kiliselerini, Acemyan adı verilen Ermeni mahallesinde inşa ettiler. Zaman içinde kuzeyde kendilerine ait bir mahalle oluşturdular. Bu mahalle, Kırkağaç'ın en güzel bölgesiydi ve Ermenilere ait 160-170 haneden oluşmaktaydı. 1871'de inşa edilen Surp Asvadzadzin Kilisesi Kırkağaç'ın ilk önemli yapılarından sayılır. İzmir Surp Isdepanos Kilisesi'nin bir benzeriydi. Kilise içinde, harcamalarda kolaylık sağlaması amacıyla, üç adedi bir metelik karşılığı alınabilen madeni bir para kullanılıyordu.

Kilisenin avlusunda karma okul olarak kullanılan iki katlı bir bina vardı. Bina, girişleri ayrı ayrı olan iki bölüme ayrılmıştı; ilk kısmı Naregyan Erkek Okulu, ikinci kısmı ise Vartuhyan Kızlar Okulu'ydu. Burada 1903'te 63 erkek ve 53 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Kilise avlusunun bir bölümü mezarlık olarak kullanılmaktaydı. Buraya ancak 15 mecid ödeyenler defnedilirdi. Kalanlar için şehrin tepesinde daha geniş ikinci bir mezarlık vardı.

Kasaba (Turgutlu)

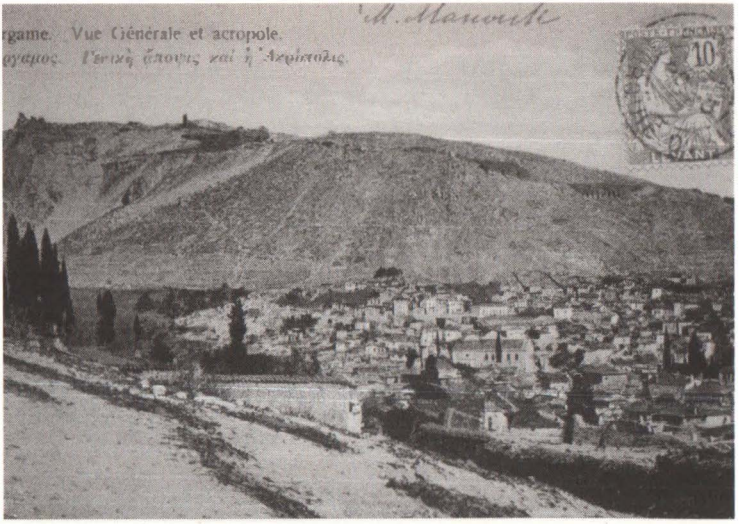
Turgutlu'da, halk arasında Ermeni Tepesi olarak adlandırılan Binbirtepe dışında eski dönemlere ait mimari kalıntılara pek rastlanmaz. Ermeniler, Kasaba'nın geçmişinde oldukça önemli rol oynasalar da zaman içinde sayıları

azalmıştı. 1900 başlarında Kasaba'nın Ermeni nüfusu 100 hane kadardı. Kendilerine ait özel bir mahalleleri yoktu, büyük kısmı kilise çevresinde olmak üzere civar sokaklarda yaşamaktaydı.

Kasaba Ermenilerinin ilk kiliselerine ait bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak okul duvarında yer alan ve bir kısmı silinmiş olan bir taş kitabe, daha eski başka bir kilisenin varlığına işaret etmekteydi. 1840'ta inşa edilen Meryem Ana Kilisesi, bir metre kalınlığındaki duvarlarla çevrilmiş ve haç planlıydı. Kilisenin sağ kısmında çan kulesi yer alıyordu.

Kilisenin kendisine ait parası bulunuyordu. Kiliseye gelen halk, bir metelik karşılığı bundan satın alır ve gerektiğinde kullanırdı. Paranın bir yüzünde haç, diğer yüzünde bir yazı yer almaktaydı.

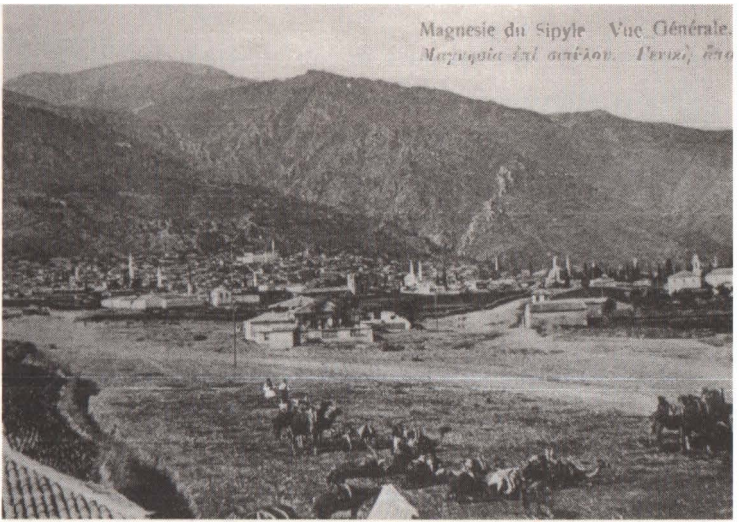
Kilise avlusunun güney kısmında kargir bir okul binası vardı. Girişleri ayrı ayrı olan iki bölümden oluşan yapının bir tarafında kızlar, diğerinde erkekler eğitim görüyordu. Kapının üzerinde yer alan kitabede, okulun 18 Mayıs 1893'te ünlü tüccar Cevahiryan tarafından yaptırıldığı bilgisi vardı. 1903'te okulda 25 erkek ve 33 kız öğrenci eğitim görüyordu. Kilise avlusu, aynı zamanda mezarlık olarak kullanılıyordu. Mezar taşlarının üzerinde yer alan bazı kayıtların tarihi, kilise inşaatından önceki dönemlerde de Kasaba'da Ermenilerin varlığını gösteriyordu.

Bergama'nın genel görünümü ve akropolü.

Ödemiş ve Bozdağ.

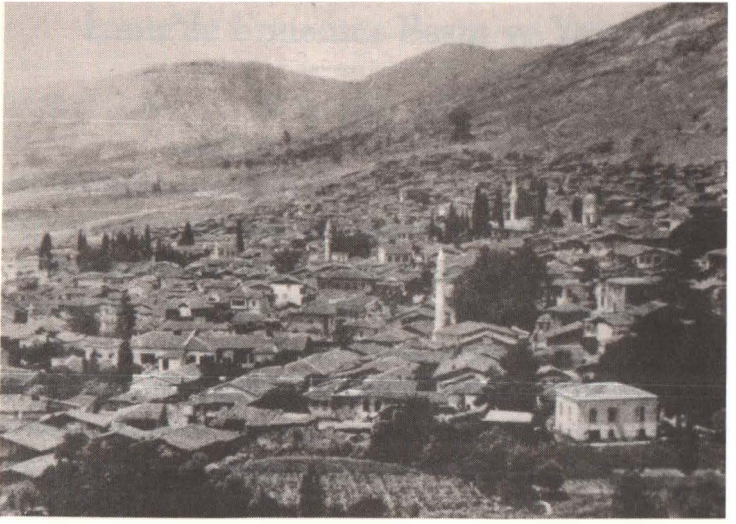

Magnésie du Sipyle Vue Générale.
Μαγνησία ἐκ τοῦ ὀρίζοντος. Τερεζή, 1870

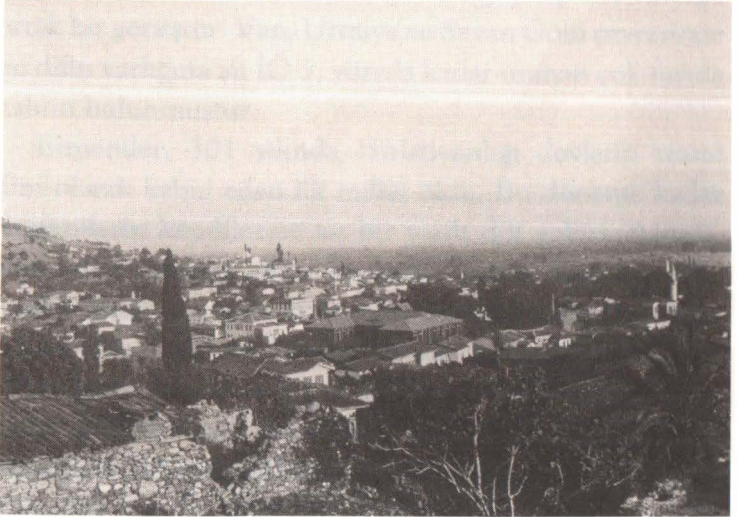
Manisa.

Rum mahallesi, Manisa.

Bayındır.

Aydın.

İzmir’de Ermenice Basın ve Yayın

ERMENİ ALFABESİ VE DİLİ

Araştırmacılar, Ermenilerin yaşadığı geniş coğrafyayı, tarihsel süreçlere bağlı olarak farklı adlarla anarlar. *Haya-sa*, *Armeni*, *Armina*, Tarihi Ermenistan, Ermenistan Platosu, *Medz Hayk yev Pokr Hayk* (Büyük ve Küçük Ermenistan), *Hayasdan* (Ermenistan) bu adlardan sadece birkaçıdır. Ermenice ise Hint-Avrupa dil ailesinin bağımsız bir üyesi olarak kabul edilir.

Ermeniler, tarihte Ermenistan Platosu olarak adlandırılan Yukarı Fırat ve Aras Havzası’nı ilk anayurtları olarak bilirler. Ermenicenin de bu bölgelerde yeşerip boy verdiği, ortak bir görüştür. Van, Urmiye ve Sevan Gölü çevresinde bu dilin varlığına ait İÖ 5. yüzyıla kadar uzanan çok sayıda kalıntı bulunmuştur.

Ermeniler, 301 yılında Hıristiyanlığı devletin resmi dini olarak kabul eden ilk millet oldu. Bu döneme kadar Ermenilerin kendilerine ait bir yazılı dili yoktu, Asurca, Yunanca ve Farsça alfabeleri kullanırlardı. Kutsal metinlerdeki bilgilere sadece Grekçe ve Süryanice bilenler ulaşabiliyorlardı. Bölgenin hâkimi Persler ise kendilerine bağlı topraklarda Hıristiyanlığı yayma aracı olarak sadece Asur dilini ve edebiyatını dayatmıştı. Dini öğrenim, manastırlarda ya da kiliselerde, Süryanice yapılırdı. Halk Süryanice bilmediği için, bu öğrenimden de faydalanamazdı.

Bu dönemin kralı Vramşabuh ve ruhani lideri Gatoğigos (Başpatrik) Aziz Sahak Bartev, Ermeni kültürü tarihi-

ne damgasını vuracak bir gelişmenin yolunu açtılar. 392’de Mesrob Maşdots Ermeni alfabesini oluşturmaya karar verdi. Oluşturulan heyetler, ülkeden ülkeye, kütüphaneden kütüphaneye giderek, birçok eski alfabeyi inceledi.

Yapılan çalışmalar gözden geçirilerek 36 harften oluşan Ermeni alfabesi, 5. yüzyıl başında (405 yılında) son şeklini aldı. 12. yüzyılda, Kilikya Ermeni Krallığı döneminde ‘o’ ve ‘f’ harflerinin de eklenmesiyle, alfabedeki harflerin sayısı 38’e yükseldi. Ermeni alfabesi, bu tarihten sonra hiçbir değişikliğe, revizyona ihtiyaç duymadan günümüze kadar gelmiştir.

Alfabenin oluşturulması ve dini reformlar, Ermeni düşünsel ve siyasi hayatında öylesine etkili oldu ki, 5. yüzyıl, Ermeni edebiyatında *Vosgetar* (Altın Çağ) olarak anılır.

Ermenice soldan sağa yazılır ve fonetiktir; yani tıpkı Türkçe gibi, yazıldığı şekilde okunur. Birçok araştırmada, Ermenice dili için *Krapar* (Klasik Ermenice) ve *Aşkarhapar* (Modern Ermenice) olmak üzere iki niteleme yapılır. 19. yüzyılın ikinci yarısında basın yayın çalışmalarında yayının dili veya eğitim dili *Krapar* veya *Aşkarhapar* olarak belirtilir. Bu iki dil arasındaki gerilim zaman zaman sert tartışmalara, gruplaşmalara da neden oldu. İzmir Ermenice basını bu tartışmalarda önemli bir rol üstlendi.

Krapar, yazı dili veya Klasik Ermenice olarak da adlandırılır. Bilginlerin ve kilisenin dili olup, Ermeniceye özgü alfabenin icadı sayesinde 5. yüzyılda Ermeniceye çevrilen kutsal metinlerin ve dini törenlerin de dilidir. “Ermenice edebiyatının altın çağı” olan 5. yüzyıldan itibaren çeşitli değişimlere uğrasa da ruhban sınıfına mensup olan veya olmayan aydınların (ilahiyatçılar, vakanüvisler, filozoflar) ve yüksek din hiyerarşisinin dili olarak kalmıştır.

Aşkarhapar, dünyevi dilin modern yazı diline dönüştürülmüş halidir. 14. yüzyıldan itibaren yazıya da geçen, gündelik hayatta kullanılan dildir,, 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Hesap defterleri veya vasiyetnamelerin olduğu kadar, aynı zamanda, din konusunu işleyen kitapların, tek tük modern tarih kitaplarının ve ilk dilbilgisi kitaplarının da dilidir. 1840-1870 yılları arasında edebiyat dili haline gelmiştir ve Ermeni nüfusun bütün tabakaları arasında kabul görmüştür. İki versiyonu vardır. Batı versiyonu (Batı Ermenicesi) Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarına kadar bütün vilayetlerinde, Doğu versiyonu ise (Doğu Ermenicesi) Erivan, Tiflis, Moskova, Tebriz ve İsfahan'da kullanılır. İki versiyon arasında kelime dağarcığı ve dilbilgisi açısından farklar bulunmaktadır; ancak, bu durum iletişim için bir engel teşkil etmez.

Ermenice elyazmaları

Mesrob Maşdots'un başlıca yaratıcısı olduğu alfabenin oluşturulması ile matbaanın icadı arasında bin yılı aşkın bir zaman dilimi vardır. Ermeni alfabesi, Kitab-ı Mukadde'sin Ermeniceye çevrilmesi ve yazılı hale gelmesiyle ilk ürününü vermiştir. Mesrob Maşdots, Sahak Barteve ve öğrencileri, manastırlarda, okullarda, kiliselerde Ermenice harfleri tanıtmak, çeviriler yapmak için ülkenin dört bir yanına dağıldılar. Öncelikle dini içerikli çeviriler, arkasından da tarih yazımına ilişkin çalışmalar ve çeviriler yaptılar. Bu girişim, Ermeni tarihinde öylesine önemli bir iz bıraktı ki, Ermeniler sonraki yüzyıllarda, tarihlerinin bu dönüm noktasını her sonbaharda *Tarkmançats don* (Çevirmenler Bayramı) olarak anmaya başladılar.

Erzurum, Sivas, Van, Amasya, Kayseri, İstanbul, An-

kara, Tokat, Edirne, Zeytun (Maraş), Bursa, Gümüşhane, St. Petersburg, Eçmiadzin, Astrahan, Kırım, Kalküta, Ermeni elyazmacılığı merkezlerinin en önemlileridir. Günümüze kadar hayatta kalmayı başaran ve kayıt altına alınan 30 bin Ermeni elyazması bulunmaktadır. Bunların 17 bini Madenataran'da (Erivan'daki Ulusal Kütüphane), 4 bini Venedik Mıkhitaryan Kütüphanesi'nde, 1.200'ü Viyana Mıkhitaryan Kütüphanesi'nde, 4 bini Kudüs Ermeni Patrikliği'nde, bini Lübnan Zımmar Ermeni Katolik Manastırı'nda, bini Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nda, bini Isfahan ve Yeni Culfa manastırlarında bulunmaktadır. Geri kalan elyazmaları ise, dünyanın dört bir yanındaki, Paris, Oxford, Petersburg, Londra, Dublin, Kaliforniya, Vatikan, Los Angeles başta olmak üzere, pek çok şehrin müze ve kütüphanelerinde yer alır. New York, Washington, Baltimore, Manchester gibi şehirlerdeki özel müzelerde ve kütüphanelerde de, az sayıda, ancak çok değerli elyazmaları bulunduğu bilinmektedir. Bu elyazmalarının 5 ila 7 bininde, bir ya da birden fazla minyatür de bulunmaktadır.

Günümüze ulaşan en eski elyazması 887 tarihlidir ve Moskova Lazaryan Okulu'ndan Erivan'a getirilmiştir. 989 tarihli ikinci eski elyazması Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nda; 1204 tarihli üçüncüsü ise Madenataran'dadır.

Ermeniler ve matbaa

XV. yy'ın ikinci yarısındaki bir buluş, insanlık tarihinde bir dönüm noktası oluşturdu. Kuyumcu ustası büyük mucit Johannes Gutenberg, iletişim tarihinin en önemli gelişmelerinden biri sayılan tipo baskı yöntemini keşfetti. Matbaanın icadından yaklaşık 60 yıl sonra, 1512-1513'te, Venedik şehrinde, Hagop Meğabard (Günahkâr Hagop)

isminde bir Ermeni'nin çabalarıyla ilk Ermenice kitaplar basıldı. Bu ilk basımın gerçekleşmesinin ardından, Ermeniler dünyanın farklı ülkelerinde matbaalar açmaya başladı ve binlerce kitap bastılar. 1698 yılında ise, Venedik'ten İstanbul'a getirilen bir baskı makinesi ve Ermenice hurufat Yeniçeriler tarafından yağmalanıp yok edildi; ancak sonraki dönemlerde Osmanlı coğrafyasının pek çok şehrinde Ermeni matbaaları açıldı.

İlk Ermenice gazete olan *Axtarar* (Haberci) 1794'te Hindistan'ın Madras şehrinde basıldı. Dünyanın 42 ülkesinin yüzlerce şehrinde farklı türlerde Ermenice gazete ve dergiler yayımlandı. Bu aynı zamanda, bu ülkelerde en azından bir Ermeni matbaası olduğu anlamına gelmektedir. 1832'den başlayıp 2000 tarihine kadar, günümüz Türkiye sınırları içinde, 41 merkezde toplam 617 Ermenice periyodik yayın basılmıştır. Bu yayınların kentlere göre dağılımında ilk sırayı İstanbul alırken, ikinci sırada 37 süreli yayın ile İzmir gelir.

Genel olarak, Ermeni basın yayın tarihinin ve bu tarihte önemli bir yer tutan İzmir'deki Ermeni yayıncılığının anlaşılabilmesi için özellikle iki olgu üzerinde durmak gerekir: İlki, Ermeni sermayesinin oluşumu, dünya çapındaki etkinliği ve sermaye-kültür birlikteliği; ikinci olarak da Ermenilerin bir millet olarak aydınlanma ve kültürel uyanış tarihi.

İstanbul, kentteki Ermeni nüfusun yoğunluğu ve Osmanlı'nın başkenti olması sebebiyle Ermeniler açısından kültürel gelişimin merkeziydi. Matbaacılık faaliyetinin burada son derece ileri düzeyde olması doğal kabul edilmelidir; ancak, başka Osmanlı şehirlerinde de Ermeni matbaacılık tarihi bakımından önemli adımlar atılmaktaydı. İzmir bu bakımdan özellikle dikkat çekicidir. 19. yüzyıldaki 'Ermeni Kültürel Rönesansı'nda (*Veradznunt*) İzmirli aydınların rolü son derece önemlidir.

Tarihçi Arşag Alboyacıyan'ın ticaret ile Ermeni matbaacılığının gelişimi arasında kurduğu bağlantı, İzmir açısından da geçerlidir. İzmir'in artan ticari rolüne paralel olarak 1676 yılında şehirde bir Ermeni matbaası kurulmuş, birkaç dini eser yayımlanmıştı. 1799 yılında kurulan Surp Mesrob Okulu'nda, Trieste'ye yerleşmiş bir tüccar olan Bedros Çelebi Yusufyan'ın desteğiyle kurulan matbaada pek çok dini eser ve çeviri kitaplar basılmıştır.

Daha sonra İstanbul Patriği olan Madteos II Çuhacıyan, bu matbaada Krapar dilinde, ahlak ve din konularında birkaç eser ile Fénelon ve Chateaubriand'dan çeviriler yayımladı. Matbaa, daha sonra Ğugas Baltazaryan'a geçti ve o da tüccar İsdepan Baboyan'ın mali desteğiyle *Arşaluys Araradyan* adlı dergiyi (Ararat Şafağı, 1840-1886) çıkardı. Bu dergi, *Aşkharhapar* dilinde Avrupa tarzı ilk süreli yayın girişimiydi ve 1922 yılına kadar İzmir'de basılacak olan otuz civarındaki Ermeni süreli yayının da ilk örneği idi.

Madteos Mamuryan (1830-1901), İzmir'deki Mesrobyan Koleji'nden mezundur. Mesrobyan Koleji, 1848 yılında Paris barikatlarında saf tutan ve İzmir'e dönüşünde Fransız edebi düşüncesini Ermeni aydınlara tanıtan İsde-

pan Vosgan (1825-1901) gibi eğitimcilerin görev yaptığı bir okuldu ve mezunları bu etkinin Ermeni toplumu içinde yayılmasına aracılık etmişti. Mamuryan da onlardan biriydi; öğrenim amacıyla İstanbul, Londra, Cambridge ve Paris'e gitmiş, ardından İzmir'e dönmüş ve 1867-1889 yılları arasında Surp Mesrobyan Koleji'nin yönetimini üstlenmişti. Çevirmen, romancı ve gazeteci kimliğiyle bilinen Mamuryan, bir ara kendi matbaasını da kurmuştu.

İZMİR ERMENİ MATBAALARI VE YAYINLARI

Surp Eçmiadzın ve Surp Sarkis Zoravar Matbaası

Bu adla 1670 yılında Livorno'da, Amsterdam ve Marsilya'da düzensiz yayıncılık faaliyetlerinde bulunan matbaalar olduğu bilinmektedir. 1702'de bu yayın grubunun dağıldığı ve faaliyetlerine İzmir'de devam ettiği söylenir. Buna göre, Mıgırdiç adlı biri İzmir'de *Kirk Maşdotsa vartabedi* (Rahip Maşdots'un Kitabı) adlı kitabın basımını yaptı; ancak, Arşag Alboyacıyan, bunun doğru olmadığını, Venedik'te sansür uygulamasından kaçınmak ve hedef şaşırtmak amacıyla baskı yerinin İzmir olarak gösterildiğini belirtir.

Mahdesi (Hacı) Margos Matbaası

Amsterdam Ermeni matbaası çalışanlarından biri olduğu düşünülen Margos, İzmir'e geldikten sonra, 1759'da *Megnutyun jamanagakrutyun* (Kronolojik Tasvir), 1761'de *Khorhırtadedr* (Öğütler Kitabı) ve 1762'de *Kirk kidutyun Yeznuga Goğpatsu* (Yeznik Goğpatsi'nin İlimler Kitabı) adlı kitapların basımını gerçekleştirdi. Yerel Ruhani Önder Asdabadtsi (Asdabatlı) Apraham Episkopos Margos, matbaanın kurulmasına destek vermişti.

Martasiragan ingerutyann Ameragatsvots

(İnsaniyetperver Amerikan Şirketi Yayınevi)

Protestan misyonerleri bu matbaayı Malta'dan İzmir'e taşımışlardır. 1835'te *Kraganutyun Ankġeren yev Hayeren* (İngilizce ve Ermenice Dilbilgisi), bir yıl sonra ise *Hekeren* (İlk Okuma) kitabını bastı. Kuruluşundan birkaç yıl sonra el değiştiren matbaa önce H. Hallock'un, sonra da G. Griffith'in oldu.

H. Hallock Matbaası

1838 tarihinde *Kitab-ı Mukaddes, Yeni Ahit*, kolay yoldan okuma yazma öğrenme, çocukların ruhsal gelişimi için şiirler ve öğütler gibi çok farklı türlerde kitaplar bastı. Ocak 1839'da aylık *Işdemeran bidani kidalyats* dergisini (Yararlı Bilgiler Ambarı) yayımlamaya başladı. Daha sonra bu derginin basım ve yayımını Griffith devam ettirdi.

Griffith Matbaası

Gulielmos Griffith, İzmir'in halı ticareti yapan önemli bir ailesine mensuptur. Aile, 1839'dan başlamak üzere, coğrafya, astronomi, Hıristiyanlık öğretisi, müzik gibi farklı alanlarda pek çok kitabın yanı sıra, önemli sayıda Ermeni harfli Türkçe eser de yayımladı. *İndani khosagsutyunner* (Ehli Söyleşiler) adlı eser burada İngilizce, Ermenice, Rumca ve Almanca olarak yayımlandı.

İzmir'deki en yoğun kitap basan ve yayın yapan matbaaların başında gelir. Matbaa, hurufat, mücellithane, malzeme stoku ve iki baskı makinesiyle göz kamaştırıcı bir yayıncılık düzeyindedir. Yayınların önemli bir kısmını dini içerikli eserler oluşturur. Matbaa 1833-1853 yılları arasında Ermenice, Rumca, Bulgarca, İbranice, Türkçe 200 risale yayımlamıştır. Griffith matbaasında basılan Ermenice ve

Ermeni harfli Türkçe yayınların geniş bir listesi, Teotig'in *Dib u dar* (Harf ve Baskı) eserinde, ayrıca Hasmig Isdepanyan'ın *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar Bibliyografyası*'nda bulunmaktadır.

Isdepan Baboyan Matbaası

Pek çok gayrimenkul sahibi olan tüccar Isdepan Baboyan 1840'da Dervişoğlu Han'da bir matbaa açarak *Arşaluys Araradyan* (Ararat Şafağı) gazetesini yayımlamaya başladı.

Ğugas Baltazaryan Matbaası

Ticari bir anlaşmazlık sonucu Baboyan'ın matbaası el değiştirdi ve Ğ. Baltazaryan adını aldı. 1845'teki yangında, matbaa ve tüm ekipmanı tahrip oldu.

Mesrobyan Okulu Matbaası

Matbaa ve ekipmanı Trieste'de yaşayan Çelebi Bedros Yusufyan (1773-1846) tarafından hibe edildi. Bu matbaada 1841'de ünlü öğretmen ve din adamı Der Hovhannes Mirza Vanantetsi'nin *Vosgi tar Hayasdani* (Ermenistan'ın Altın Çağı) adlı eseri basıldı. 1842'de Rumcadan *Dramapanutyun* (Mantık) adlı kitap, sonraki yıllarda ise Fénelon'un birçok eseri Ermeniceye tercüme edilerek yayımlandı.

Tatigyan Matbaası

Boğos Tatigyan tarafından kurulan matbaa, aynı zamanda taşbaskı hizmeti de verdi. Matbaa daha sonra kardeşi Bedros tarafından devam ettirildi, farklı dillerde basım işleri yapıldı. Burada İzmir'de kullanılan her dil ve alfabede –Ermenice, Rumca, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Ladino– yayınlar basıldı. Isdepan Vosgan'ın *La Réfor-*

me'u, Kevork Bubliyan'ın Türkçe yayımladığı *İntibah*, İzmir'in en iyi Türkçe yayını kabul edilen *Terakki*, *La Revue de Smyrne*, *Le Journal de Smyrne*, *The Report*, *Le Courier de Smyrne*, *Ladino Novelist* (Haberçi) ve *Ladino-Osmanlıca Meserret* gibi yayınlar da bu matbaada basıldı.

Arakadzunyats Matbaası

1 Mart 1843'te Khaçadur H. Melik-Selumyants, Babo Bebir, Han Kevork, Han Haçikyan tarafından Küçük Vezir Han'da, aynı adlı şirketin matbaası olarak faaliyete başladı. Aynı yılın mayıs ayında *Hayrenaser* (Yurtsever) gazetesi burada yayımlandı.

Badenagan (Gençlik) Matbaası

1850-1870 arasında Mesrobyan Okulu öğrencileri sağdan soldan derledikleri Arabyan hurufatı ile evlerde kurdukları matbaalarda küçük ebatlı dergiler çıkardılar. Bunlardan biri de Badenagan matbaasıydı. Burada *Poğpoç* (Filiz) adlı bir derginin basımı yapıldı.

Dedeyan Kardeşler Matbaası

Varlıklı bir aileden gelen Harutyun Dedeyan (1832-1868) 1851 yılında kendi matbaasını kurdu. Daha sonra kardeşlerinin devraldığı matbaa, 1893 yılında nihai olarak kapanana kadar, kırk yılı aşkın bir süre hizmet verdi. Dedeyan matbaasının genel çizgisi, halkı eğitmek ve *Aşkhara-par*'ı yazı dili olarak geliştirmekti.

Dedeyan matbaasının uzmanlaştığı alanlardan biri roman ve tiyatro oyunu çevirileriydi. Yaklaşık 130 eserin çevirisini yapan Dedeyanlar, matbaacılığın yanı sıra çevirmenliği de üstlenmek durumunda kaldılar. Krikor Çilingiryan, Mesrob Nubaryan, Krikor Mseryan, Garabed Ütücüyan, Madteos Mamuryan gibi gençlerden oluşan grup,

adeta bir “çevirmenler okulu” gibi çalıştı. Onların çabalarıyla La Fontaine, Victor Hugo, Lamartine, Alexandre Dumas, Eugène Sue, Jules Verne, Molière, Racine’den yapılan çeviriler okurlarla buluştu.

Dedeyan matbaası, faaliyetine devam ettiği kırk yıla yakın süre içinde, Fransız, İngiliz ve Alman romantiklerine ait iki yüzü aşkın eserin Ermeniceye çevrilmesini ve yayımını sağladı. Ermeniceye çevrilen eserler arasında yer alan tragedyalar, İstanbul’da kurulan tiyatrodan, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan (1828-1868) yönetiminde sahnelendi.

Dedeyanlar, matbaalarında kendi süreli yayınlarını da bastılar: *Arpi Araradyan* (Ararat Güneşi, 1853-1856), *Timag* (Maske, 1862-1863). Krikor Çilingiryan’ın kurduğu *Dzağig* (Çiçek, 1861-1865) ile Madteos Mamuryan’ın kurduğu *Arevelyan mamul* (Doğu Basını, 1871-1909) Osmanlı Ermenilerini kültürel bakımdan etkilemiş önemli dergilerdir.

Matbaaaa, Reşadiye Caddesi 67 numaradaki Küçük Vezir Han’da faaliyet gösterdi.

Der Virtanes Matbaası

Tutag Haygazyan (Haygazyan [Ermeni] Papağanı) adlı gazeteyi yayımladı.

Krikor Mseryan Matbaası

Krikor Mseryan 1846’da İzmir’de doğdu. Mesrobyan ve Mikhitaryan okullarında okudu. Erken yaşta iş hayatına atıldı. Avrupa’dan kitap satın almak için büyük harcamalarda bulundu ve ticari hayatı terk ederek edebi çeviri işi ile ilgilendi. 1878’de birkaç arkadaşıyla birlikte bir matbaa kurarak *Medeora* (Meteor) dergisini yayımladı. *Medeora* yayınına 1881’de son verdi ve Mseryan Avrupa’ya gitti. *Süni*

mahlasıyla *Arevelyan mamul* (Doğu Basını) gazetesinde yazdı. Abdülhamit rejimi, Mseryan'ın yayın faaliyetlerinden şüphelenerek matbaayı kapattı. Mseryan matbaasında *Titsapanutyun* (Mitoloji), *Vart u Sakhag* (Gül ve Bülbül), *Intertsaran* (Okuma Kitabı) gibi bir dizi kitap yayımlandı.

Madteos Mamuryan Matbaası

Bu matbaa, Ermeni basın yayın tarihinde, 1871'den itibaren aralıksız otuz yıl devam eden *Arevelyan mamul* (Doğu Basını) gazetesi ve yayımladığı eserlerle önemli bir yere sahiptir. Burada pek çok Ermenice ders kitabı, Voltaire, Jules Verne, Alexandre Dumas, Goethe gibi yazarların eserlerini Ermenice çevirileri yayımlandı. 1883'te kurulan matbaada iki yüzden fazla eser basıldı.

Mamuryan'ın büyük oğlu Hrant, babasının yayımladığı *Arevelyan mamul* gazetesini, 1909 yılına kadar zengin içeriğiyle haftalık olarak bastı. Gazetenin üç aylık periyotlarla yayımlandığı dönemde birçok önemli romanın Ermenice çevirilerini yayımladı. Matbaada *Artzakank* (Yankı) ve *Taşink* (Antlaşma) adlı gazete ve derginin basımını yaptı.

Parseğ Keşişyan Matbaası

Parseğ Keşişyan 1870'de Kayseri Talas'ta doğdu. Talas Berberyan Okulu'ndan mezun oldu. 1900'da tıp eğitimi almak üzere Avrupa'ya gitti. Hastalığı nedeniyle eğitimini yarıda bırakarak 1905'te İzmir'e yerleşti ve bir matbaa kurdu. 20 Ekim 1907'de günlük *Arşaluys* (Şafak) gazetesini yayımlamaya başladı. Ancak 10 Ocak 1909'da hayata veda etti ve matbaayı kardeşi D. Keşişyan devraldı. Burada *Mimos* (Soytarı), *Munedig* (Tellal), *Petag* (Kovan), *Aşkhadank* (Emek), *Hay kraganutyun* (Ermeni Edebiyatı) dergi ve gazeteleri yayımlandı. *Ganonakir Hay vorsortats agumpi* (Er-

meni Avcılar Kulübü Tüzüğü), *Yerkaran Hayasdanı* (Ermenistan Şarkı Albümü), *Martı martun kayl* (İnsan İnsanın Kurdu), *İravunk yev artarutyun* (Hak ve Adalet), *Voç İslam Osmanyan zinvornetru zinworakrutyan ganonakir* (Gayrimüslim Osmanlı Askerlerinin Askerlik Kayıt Yönetmeliği) gibi pekçok kitabın basımı yapıldı. Matbaa, Peştimalcılar, İmam Sokak numara 28 adresinde faaliyet gösterdi.

İZMİR ERMENİCE SÜRELİ YAYINLARI

1840-1922 yılları arasında İzmir'de 37 adet Ermenice gazete veya dergi yayımlanmıştır. Ermenice süreli yayınları din, edebiyat, spor, müzik, tiyatro, mizah, siyasi parti, okul, dernek, hukuk, ziraat, izcilik, avcılık, kadın, pedagoji, felsefe, sağlık gibi başlıklar altında tasnif etmek mümkün.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi sansür yasaları ve uygulamaları, Ermeni basınını da yakından ilgilendirdi. Yüzlerce Ermenice kitap, gazete, dergi yasaklandı, toplatılarak yakıldı. Pek çok periyodik yayın sansüre uğradı, zaman zaman boş beyaz sütunlarla çıktı ya da bazı paragraflar boş bırakılarak yayımlandı.

İzmir sansür uygulamalarından fazla etkilenmedi, az sayıda kısa süreli kapatmalar ve yasaklamalar yaşandı; ancak yayın izni, matbaa mürekkebi ve kâğıt ithalatı, hurufat üretimi ve nakliyesi, sıkı denetim altındaydı.

Yayın ya da imtiyaz sahipliği, editör değişiklikleri, imzasız yazılar, resim yayımlamak için izin almak gibi konular, İzmir için de geçerliydi. 1876 yılı Şubat ayı başlarında, sansür kurulu, dini içerikli yazıların yayımlanmasını yasakladı. *Arevelyan mamul* (Doğu Basını) gazetesi, bu yasağı çiğnediği gerekçesiyle altı ay kapatıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Ermenice gazete, 1832

tarihinde *Lro kir* (Gazete) başlığı altında, İstanbul'da yayımlandı. Bu gazete, Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi *Takvim-i Vekai*'nin Ermenice versiyonuydu. Kanunları, idari düzenlemeleri aktardı. *Lro kir*'i dikkate almazsak, Osmanlı sınırları içinde yayımlanan ilk Ermenice gazete, İzmir'de yayımlanan *Arşaluys Araradyan*'dır.

Arşaluys Araradyan (Ararat Şafağı)

İzmir'de, 1840-1887 yılları arasında, siyaset, filoloji ve ticaret dergisi olarak yayımlandı. Önce 15 günlük, sonra haftalık, 1845'in ortalarında tekrar 15 günlük olarak basıldı. Yayıncı, editör ve derginin sahibi olan Ğugas Baltazar-yan'dan sonra, derginin editörlüğünü Sarkis Balabanyan, Hayrabet Salavanyan, Nişan Mirzayan ve son olarak da Harutyun Karekin Sıvacıyan yaptı.

Dört sayfa, 30x45 cm ebadında baskısı, İsdepan Baboyan matbaasında, sonra da Arşaluys Araradyan matbaasında yapıldı. İlk sayısı 10 Ağustos 1840'da yayımlandı. Sadece İzmir'de değil, İstanbul'da da etkili gazetelerden biri oldu.

Osmanlı hükümeti ve dış dünyaya ait siyasi hadiseler dışında, diğer gazetelerde yer alan haberlere de geniş yer ayırdı. 1862'den itibaren milli haberler bölümünde Patrikhane ve Ermeni okulları hakkında makaleler, demeçler yayımladı. Ayrıca gazetede ticari haberler dışında, kısa hikâyeler, İtalyan ve İngiliz gazetelerinden çeviriler, pedagoji, dilbilim, tarih ve coğrafyayla ilgili makaleler de yer aldı. Her yıl, kuruluş gününe denk gelen sayıda "yurtseverlik, eğitimseverlik, kardeşseverlik" konuları işlendi.

Arşaluys Araradyan sosyal ve siyasi içeriğiyle Osmanlı sınırları içindeki ilk gerçek Ermenice gazete oldu. Kısa sü-

rede, önemli makaleler ve haberleriyle geniş kesimlerin ilgi odağı haline geldi. Türkiye'nin büyük şehirleri, kasabaları ve köyleri dışında, Kafkasya, Hindistan ve İran Ermenilerine de ulaştı, düşünsel ve kültürel bağlar kurulmasına önayak oldu. Başarısı, ekonomik açıdan güçlenmesini sağladı ve bu sayede kendi matbaasını kurdu.

İşdemeran bidani kidelyats (Yararlı Bilgiler Ambarı)

1839-1842, 1844-1846 yıllarında İzmir'de ve 1855-1915 arasında İstanbul'da yayımlanan Amerikan Protestan misyonerlerinin aylık resimli gazetesi. 16 sayfa, 18x27 cm boyutlarında, toplam 84 sayı yayımlandı. H. Hallock, G. Griffith ve A. Churchill matbaalarında basıldı. 1 Ocak 1839'da yayımlanmaya başladı. Vaazlara, dualara, misyonerlik faaliyetlerine geniş yer ayırdı. Ahlak üstüne makaleler ve öğütlerin dışında, bilim, doğa ve coğrafya makalelerine de yer verdi. İngiliz ve Amerikan basınından geniş şekilde yararlanarak, tercüme haberler yayımladı. *İşdemeran bidani kidelyats* 1855'te İstanbul'a taşındı ve *Avedaper* (Müjdeci) adını aldı.

Hayrenaser (Yurtsever)

1843-1846 tarihlerinde, İzmir'de önceleri haftalık, sonra 15 günlük olarak yayımlanan siyasi, felsefi ve ticari gazete. İzmir Arakadzunyats Cemiyeti yayınıdır. Gazetenin yazışları müdürü Khaçadur Melik-Selumyants, sorumlu müdürü ise İsdepan Baboyan'dı. Dört sayfa, 30x42 cm boyutlarında, 108 sayı yayımlanan gazetenin baskısı, Arakadzunyats Cemiyeti matbaasında yapılmıştır.

1843'te, eğitime önem veren birkaç Ermeni tarafından kurulan Arakadzunyats Cemiyeti, bir matbaa kurup, haftalık siyasi, filolojik ve ticari *Hayrenaser*'i (Yurtsever)

yayımlamaya başlar, ancak gazete altı ayın sonunda kapanır. 1844'te tekrar yayımlanmaya başlar. Haber, eğitim ve ticaret konularına ağırlık veren gazete, içerik olarak *Arşaluy Araradyan*'a (Ararat Şafağı) benzese de ondan farklı olarak yönetime ve tutucu çevrelere yönelik eleştirilere yer vermez. Tanıtım bölümünde basit yeni Ermenice ile yayımlanacağı, yabancı kelimelerin kullanılmayacağı, gerekli olduğunda Türkçe veya Eski Ermenice açıklamalara başvurulacağı belirtilir. Ticari tanıtım, coğrafi bilgiler ve yabancı dilden tercümelere yer verileceği, hükümetle ve inançla ilgili tartışmalardan uzak durulacağı da yayın politikası olarak açıklanır.

Gazetede ticaretle ilgili tanıtımlar, ahlaki sohbetler, seyahatnameler de vardır. Ermeni cemaatinden haberler, günlükler ve tercümeler yayımlanır. Dini meselelerin yanı sıra dönemin bilimsel araştırmalarına da yer verilen gazetede, dil, eğitim ve aydınlanma sorunlarıyla ilgili yayınlar engellere takılır, zaman zaman tepkiyle karşılaşır. Gazete ve cemiyet, ciddi maddi kayıplara neden olan 1845 yangınının ardından kapanır.

Arpi Araradyan (Ararat Güneşi)

1853-1856 arasında aylık filolojik, milli, eğitsel ve toplumsal dergi olarak yayımlanmıştır. Yazı kurulu, Harutyun ve Garabed Dedeyan kardeşlerden oluşmuştur. Toplam 31 sayı, 8-16 sayfa arasında, 19x27 cm boyutlarında ve Dedeyan matbaasında basıldı. İki ana bölümden oluşuyordu. İlk bölümde birçok Ermenice gazetede olduğu gibi haberler, makaleler, şiirler; ikinci bölümde Avrupalı yazarlardan tercümeler tefrika halinde yayımlanırdı. Ömrü uzun olmasa da Dedeyanlar çalışmalarını sürdürmüş, bir

grup Ermeni aydınının Avrupalı yazarlardan tercüme ettiği yüzlerce eser, dönemin kültürel ortamının canlanmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

Tutag Haygazyan (Haygazyan Papağanı)

Yergaser (Sanatsever)

1854-1855'te yayımlanmış, aylık felsefe, ekonomi ve eğitim dergisidir. Mesrobyan Okulu mezunlarının çabalarıyla sekiz sayfa olarak, 15x25 cm boyutlarında yayımlanan derginin baskısı, öğrencilerin kurduğu özel bir matbaada yapıldı. Okulun en önemli öğretmenlerinden biri olan Antreas Papazyan modern Ermenice için harcadığı emekle biliniyordu. Papazyan, okulun eğitim seviyesini yükseltmek için yıl sonu sınavlarını azaltarak tiyatro, beden eğitimi ve kütüphane çalışmalarına ağırlık vermiştir. Okulun mütevelli heyeti tarafından müdürlük yetkileri sınırlanınca Papazyan 1856'da istifa etmiştir. Bir dönem özel dersler vermiş, 1857'de yeni oluşan mütevelli heyeti ona iade-i itibarda bulunmuştur. Antreas Papazyan'ın önemli yardımlarıyla iki öğrenci grubu, kendi gençlik matbaalarını kurarak dergilerini yayımladılar. İlki *Tutag Haygazyan*, ikincisi *Yergaser*'dir.

Tutag Haygazyan dergisi, aylık olarak, okulun üst sınıf öğrencileri tarafından yayımlandı. Sayfalarında edebi, tarihi, filolojik yazılar, hikâyeler ve şiirler yer alıyordu. Mesrobyan öğrencilerinden Berç Avedis, Hayk Sarkis, D. Avedisyan, Zareh, Kalust ve Hagop Simonakyan, derginin yayıncıları ve imtiyaz hakkı sahipleri oldular. Dergi, okuyucu sayısının azlığı ve ağır maddi koşullar nedeniyle ancak bir yıl ayakta kalabilmiştir. *Yergaser* ise alt sınıf öğrencilerin yayınıydı. 1855'te, 16-20 sayfa olarak, 15x22

cm boyutlarında, aylık eğitim ve filoloji dergisi olarak yayımlandı. Baskısı okul öğrencilerinin kurduğu matbaada yapılıyordu.

Miutyun hantes Haşdenits

(Haşdenits Cemiyeti Mecmuası)

İzmir Haşdenits mşagutayin ingeryutyun (Haşdenits Kültür Cemiyeti) tarafından 1860-1862 yılları arasında on beş günde bir yayımlanan gazetenin baskısı, Harutyun Dedeyan ve Arşaluys Araradyan (Ararat Şafağı) gazetesi matbaalarında, sekiz sayfa olarak ve 21x31 cm boyutlarında yapılmıştır.

Derginin yazışları için özel bir kadro kurulmamış, editörlük çalışmaları Sarkis Mirza Vanantetsi, T. Savalanyan, Madteos Mamuryan ve K. Gosdantyan'ın katkılarıyla yürütülmüştür. İlk sayısında derginin cemiyet yönetim kurulunun kişisel katkılarıyla yayımlandığı ve eğitsel bir içeriğe sahip olacağı; yararlı bilgilere, sosyal gelişmelere yer vereceği, eğitim sevgisinin gelişmesini ve yaygınlaştırılmasını hedefleyeceği açıklanmıştır.

Dergi, Ermeni Milli Anayasası'nı, aydınlanma faaliyetlerinin genişlemesini ve diasporanın birlikteliğini savunmuştur. İsdepan Vosganyan'ın *Arevmudk* (Batı) gazetesinin siyasi yaklaşımlarına destek vermiştir.

Derginin kültür bölümünde eğitim ve tiyatro yaşamındaki gelişmeler, edebiyat bölümünde ise Avrupalı yazarların eserlerinden tercümeler yayımlanmıştır. Eğitim bölümünde kız çocuklarının eğitim sorunlarına dikkat çekilmiş, Ermeni okulları tanıtılmıştır.

Miutyun, 1 Aralık 1860'ta yayımlanan 23. sayısının ardından, yayınlarından rahatsız olan bir grup Ermeni'nin

şikâyeti üzerine ve izin alınmadan yayımlandığı gerekçesiyle Dedeyan matbaası ile birlikte kapatıldı. Öncelikle İzmir Ermeni aydınları, ardından İstanbul basını tarafından bu yasaklama, şiddetle protesto edildi. Dedeyan matbaası kısa sürede açılrsa da *Miutyun* dergisi bir süre daha kapalı kaldı. Bu süre içinde İzmir’de Haşdenits Cemiyeti ileri gelenlerinin kurduğu *Vasburagan Tadron* (Van Tiyatrosu) kurularak derginin bir alternatifi oluşturuldu. *Miutyun* dergisinin yöneticileri Eylül 1861’de derginin tekrar yayımlanması iznini aldılar ve yayına, Ermeni toplumu içindeki Anayasa (Nizamname) tartışmalarını yansıtan *Miutyun Sahmanatragan* (Anayasacı Birlik) adıyla devam edildi.

Miutyun Sahmanatragan (Anayasacı Birlik)

Miutyun (Birlik) dergisinin devamı. 1861-1862 yıllarında on beş günlük, daha sonra altı aylık olarak yayımlanmıştır. Sekiz sayfa, 21,5x28 cm boyutlarında, toplam 24 sayı çıkan derginin baskısı, *Arşaluys Araradyan* (Ararat Şafağı) gazetesinin matbaasında yapılmıştır.

Dzağig (Çiçek)

On günlük, daha sonra on beş günlük çıkan milli, edebi ve filolojik dergidir. Sekiz sayfa olarak, 22x29 cm boyutlarında yayımlanan derginin baskısı, Dedeyan kardeşler, Karekin Kürkcüyan ve Aramyan-Arevelyan gibi farklı matbaalarda yapıldı. Dergi yayın hayatına Krikor Çilingiryan ve Isdepan Hayguni’nin editörlüğünde başladı. 1865’te İstanbul’a taşındı ve 1867’ye kadar Zareh Isdepanyan’ın editörlüğünde yayımlandı. Mayıs 1867’de tekrar İzmir’e taşınan derginin editörlüğünü Madteos Mamuryan üstlendi. İlerici bir yayın politikası izleyen dergi, milli ve özgürlükçü bir çizgide yer almış, muhafazakâr basına karşı

durmuştur. İlerici Ermeni hareketinin ideologu sayılan Mikael Nalbandyan'ın çalışmalarını tanıtmış, Ermeni Milli Anayasası'nın uygulanması için mücadele etmiştir.

Haverjahars (Sonsuz Yaşam Tanrıçası)

1862'de on beş günlük edebiyat, sanat, bilim ve eğlence dergisi olarak yayımlanmaya başlayan *Haverjahars*'ın yazarları müdürlüğünü Sarkis Papazyan (Der Garabedian) yaptı. Sekiz sayfa olarak, 20x29 cm boyutlarında, toplam 12 sayı yayımlanan derginin baskısı Dedeyan matbaasında yapılmıştır. Dergi ilk sayısında, doğanın nimetleriyle donatılmış insanın ilk faaliyetlerinden birinin yazmak olduğunu ve bu nedenle doğa bilimleri ve insanlığın gelişmesine hizmet etmek amacıyla yayın hayatına başladığını duyurmuştur. Dergide, farklı çevrelerden bilim ve sanatla ilgili yazılara yer verildi. Dönemin Fransız gazetelerinden etkilenerek kadının eğitim sorunlarına, yaşam koşullarına yönelik yazılar yayımlandı. Peri, huri anlamına gelen *Haverjahars*, Yunan mitolojisindeki, orman ve ovaların koruyucusu olan ve daima genç kalan Artemis, Hebe, Feronia gibi tanrıçaların Ermenice adıdır.

Karun Hayasdani (Ermenistan Baharı)

1862'de yayımlanmaya başlayan on beş günlük ahlak, felsefe, doğa ve ticaret dergisi. Yazarları müdürlüğünü Karekin Bardizbanyan yaptı. 8 sayfa, 21x28 cm ebadında toplam 18 sayı yayımlandı. Baskısı Dedeyan Kardeşler matbaasında yapıldı. 5 Şubat 1862 tarihli ilk sayısında milletlerin, toplumların gelişmesinde gazete ve dergilerin önemli roller oynadıkları, *Karun Hayasdani*'nin bu nedenle yayımlandığı ve derginin dört ana bölüm içereceği açıklandı. Ahlak bölümünde medeni davranışlar konusunda

makalelere, yararlı öğütlere, özdeyişlere, ahlaki hikâyelere yer verilecekti. Doğa bölümünde doğa bilimleri ve tarihine, felsefe bölümünde ise Ermenilerin antik ve yeni dönemlerdeki düşünce dünyasına, tarihi ve coğrafi bilgilere, milletlerin ve soyların gelenekleri ve inançlarına, şiirlere, tiyatro eserlerine yer ayrılacağı belirtiliyordu. Ticaret bölümünde ise çeşitli paraların değeri, İzmir'e hem deniz hem de kara yoluyla gelen malların fiyatları, gelen gemilerin listesi, buharlı gemilerin nereden geldikleri, getirdikleri mallar, yola çıkacak gemilerin nereye gidecekleri ve ne götürdükleri konusunda bilgiler olacaktı.

Timag (Maske)

1862-1863 arasında 15 günlük aile dergisi olarak yayımlandı. Editörlüğünü Garabed Dedeyan'ın yaptığı dergi, sekiz sayfa, 25x33 cm boyutlarında yedi sayı yayımlanmış ve baskısı Dedeyan Kardeşler matbaasında yapılmıştır. İzmir Ermeni tüccarlarının faaliyetlerini tanıtan dergi, ahlaki meselelerle ilgili makalelere, Ermeni yaşamından haberlere ve Avrupa edebiyatından eserlere yer vermiştir.

İravunk (Hak)

1868-1869 yılları arasında yayımlanan haftalık sosyal, siyasi dergi. Yazışleri müdürülüğünü Sarkis Mirza Vanantetsi yapmış ve toplam 27 sayı yayımlanmıştır.

Arevelyan mamul (Doğu Basını)

1871-1909 ve 1919-1922 arasında aylık, on beş günlük, haftalık ve günlük olarak yayımlanan edebiyat ve siyaset dergisi-gazetesi. Yazışleri müdürülüğünü Madteos Mamuryan ve sonra oğlu Hrant Mamuryan yapmıştır. 24-64 sayfa, 15x23 cm boyutlarında, Dedeyan Kardeşler matbaasında ve Mamuryan'ın özel matbaasında basılmıştır.

İlk sayısında siyaset, tarih, ekonomi, felsefe ve başkaca konuları derinlemesine ele alan bir dergiye duyulan ihtiyaç vurgulanmış ve bu yönde yayın yapılacağı duyurulmuştur. Dergide, İstibdat'a, 1909 Adana Olayları'na, Türk-Yunan Savaşı'na ait haberlere, pedagojik ve edebi eleştirilere yer verildi, Modern Ermenicenin gündelik hayatta ve edebiyatta daha fazla yer etmesine yönelik yazılar yayımlandı. Dzerents (Hovsep Şişmanyar), K. Çilingiryan, H. İpekçiyar, Kerovpe Badganyan, Taniel Varujan ve Srpuhi Düsap gibi Ermeni yazarların eserlerinin yanı sıra, La Fontaine, Lamartine ve Hugo gibi yazarlardan çeviriler yayımlandı. Harutyun Alpiar, Nazaret Hilmi Nersesyan, Kevork Bubliyan, Zabel Yesayan, Onnik Çifte Saraf, Mıgırdiç Barsamyan, Ardaşes Harutyunyan ve Yenovk Armen yazılarıyla dergiye katkıda bulundular. Osmanlı Ermeni toplumunda kadın sorunuyla ilgili pek çok yazıya yer veren dergi, Abdülhamit döneminde kapatılma cezaları almıştır. 1909-1915 arasında günlük *Taşınk* (Akit) gazetesi *Arevelyan mamul*'un devamı niteliğinde yayımlanmıştır.

Medeora (Meteor)

İzmir'de 1880-1881 yılları arasında yayımlanan on beş günlük bilim ve edebiyat dergisi. Editörü ve yayıncısı Krikor Mseryan'dır. Toplam üç sayı yayımlanan, 216-264 sayfa, 15x25 cm boyutlarındaki derginin baskısı Karekin Mseryan ve Vartovya matbaalarında yapılmıştır.

Batı Ermenilerinin demokratikleşme hareketine katkı sunabilmek için yayımlanan derginin ilk sayısında, bilim ve edebiyat eserlerine ve bu alandaki çevirilere yer verileceği, sayfaların herkese açık olduğu duyurulmuştur. Dergi, misyonerlik faaliyetlerine karşı yürütülen mücadeleye geniş

yer ayırmış, bilimsel gelişmelerin toplumsal hayattaki önemi üzerinde durmuş, edebiyata ve Ermeni araştırmalarına ait çalışmalara yer vermiştir. *Faust*'un Ermenice çevirisini, Kh. Bağdasaryan'ın *Varti veb* (Gül Romanı) ve Kerovpe Bağdanyan'ın *Khuzargutyunner Hay lezvi gazmutyan* (Ermeni Dil Yapısı Araştırmaları) adlı çalışmalarını yayımlamıştır.

İzmir

1897 yılında yayımlandı. Yazışleri müdürlüğünü Nazaret Nerseyan yaptı.

Arşaluys (Şafak) ve Artzakank (Yankı)

İzmir'de 1907-1908 yılları arasında günlük ve üç günlük olarak yayımlanan resimli Ermenice gazete. İmtiyaz sahibi, yayıncı ve editör Parseğ Keşişyan'dan sonra, İstanbul'dan İzmir'e bu görev için gelen Vahan Toşigyan ve eşi Hayganuş Mark tarafından çıkarıldı. Dört sayfa olarak, önce 41x58 cm, sonra 30x41 cm boyutlarında, toplam 146 sayı yayımlanan gazetenin baskısı, P. Keşişyan matbaasında yapıldı.

Milli, siyasi, edebi ve ticari haberlere yer veren gazete, kadınların eğitimi ve aydınlanmasının özgürleşme için şart olduğu görüşünü savundu. 1908'de 146. sayıdan sonra, 172 sayıya kadar *Artzakank* (Yankı), daha sonra 173. sayıdan itibaren tekrar *Arşaluys* (Şafak) adıyla yayımlandı.

Mimos (Soytarı)

1908-1909 ve 1919-1922 yılları arasında yayımlanan haftalık resimli mizah dergisi. Yazışleri müdürlüğünü R. Ėazikyan'ın, yayın müdürlüğünü Hagop Şirinyan'ın yaptığı ve toplam 42 sayı yayımlanan dergi, önce Parseğ Keşişyan, daha sonra da Tatigyan matbaasında basıldı.

İzmirli

1909-1910 yılları arasında yayımlanan, haftalık edebiyat, bilim, siyaset, ticaret, felsefe ve ekonomi gazetesi. Sahibi Hagop H. Şekeryan, sorumlu müdürü Oşin Yesayan olan sekiz sayfalık gazete 22x29 cm boyutundadır ve toplam yirmi sayı yayımlanmıştır. Baskısı H. Şekeryan matbaasında yapıldı. Bazı sayfaları Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanıyordu.

Munedig (Tellal)

1909'da altı sayı yayımlanmış haftalık gazete. Sarkis Babigyan tarafından çıkarılan gazete, Parseğ Keşişyan matbaasında basılmıştır.

Taşink (Akit)

1871-1909 tarihlerinde yayımlanan *Arevelyan mamul* (Doğu Basını) gazetesinin devamı olan *Taşink*, 1909-1914 yılları arasında yayımlanmış ve ara verdikten sonra 1919'da yayın hayatına devam etmiştir. Sahibi Hrant Mamuryan olan, editörlüğünü Suren Bartevyan'ın yaptığı, dört sayfalık, 30x55 cm boyutlarındaki gazetenin baskısı Mamuryan matbaasında yapılmıştır.

Ramgavar Özgürlükçü Partisi yanlısı bir yayın çizgisi izledi. Sosyal ve siyasal sorunlara eğilerek siyasi iktidarın uygulamalarını eleştirdi. Ege kıyısında yaşayan Ermenilerin yaşamı ve İstanbul Ermeni Milli Meclisi komisyonlarının faaliyetleriyle ilgili haberler yayımladı. Ermeni, Rus ve Avrupalı yazarları tanıtarak eserlerinden tercümelere yer verdi.

Aşkhadank (Emek)

İzmir'de 1910-1915 yılları arasında, önce haftalık, daha sonra günlük olarak yayımlanan, sosyal, iktisadi ve

siyasi gazete. Setrag Tokmacıyan tarafından, dört sayfa, 33x55 cm boyutlarında yayımlanan gazetenin baskısı, Parseğ Keşişyan matbaasında yapılıyordu.

Hdbid (Soytarı)

1910'da yayımlanan haftalık mizah dergisi. Sahibi ve müdürü Hagop Şekeryan, editörleri Mıgırdiç Topalyan ve Hagop Şirinyan'dır. Toplam sekiz sayı yayımlanan derginin baskısı Şekeryan matbaasında yapılmıştır. *Mimos* (Soytarı) dergisinin devamı olarak yayımlanmıştır.

Mozag (Sivrisinek)

Haftalık mizah dergisi olarak 1910'da Trabzon'da yayımlandı. 1919 yılında İzmir'e taşınarak yayınına devam etti. Derginin editörü Dırtad (Vartkes) Tatigyan'dır. 1. ve 2. sayıları resimli olmak üzere, toplam dört sayı çıkan dergi Hınçak Partisi görüşleri doğrultusunda yayın yapmıştır.

Petag (Kovan)

1911'de yayımlandı. Sahibi ve müdürü Hovhannes Mardikyan, editörü ise Karekin Sarkisyan'dı. Altı sayı çıkan gazetenin baskısı, Parseğ Keşişyan matbaasında yapılmıştır.

Hay kraganutyun (Ermeni Edebiyatı)

1911-1914 yılları arasında yayımlanan aylık bilim ve sanat dergisi. Kurucusu ve editörü Zareh Kazazyan'dır. 32-48 sayfalık, 18x24 cm ebadındaki derginin baskısı Keşişyan matbaasında yapılmıştır. Ermeni edebiyatının gelişmesini amaçlıyordu. Tüm Ermenilere açık olacağı, evrensel gelişmenin ruhunu yansıtacağı, güzelin, doğrunun ve iyiliğin buluşma noktası olacağı sloganlarıyla yayın yaptı. Kurucusu Kazazyan edebi çevrelerin dergi etrafında

toplanması için çaba gösterdi. Zabel Yesayan, Vahan Tekeyan, Yeğya Demircibaşyan, Taniel Varujan, Siamanto, İsaahagyan ve birçok Ermeni yazarın eserlerini yayımladı.

Knar (Lir)

1914'te yayımlanan 15 günlük resimli dergi. Sahibi ve sorumlu müdürü Kh. Matigyan'dı. 16 sayfalık, 16,5x23,5 cm boyutlarındaki, toplam dört sayı yayımlanan derginin baskısı, N. Berberyan ve Oğulları matbaasında yapılmıştır.

Khiz-Piz

1918 yılında yayımlanan mizah dergisi.

Adruşan (Sunak)

1919'da yayımlanan on beş günlük edebiyat, bilim ve sanat dergisi. Editörlüğünü Mikael Partigyan, Rupen Minasyan ve Andon Gazel yapmıştır. 18 sayfalık, 16,5x27,5 cm boyutlarında, toplam yedi sayı yayımlandı. Baskısı Hrant Mamuryan matbaasında yapılan gazete, 1915 sonrası Ermeni edebiyatı temasına geniş yer ayırdı. "Kragan horizon" (Edebi Ufuk) başlığı altında, H. Alpiaryan ve D. Sürmeyer'in yazıları yayımlandı. Fransız yazarlardan tercümelere de yer verildi.

Horizon (Ufuk)

1919-1922 yılları arasında yayımlanan günlük edebi ve siyasi gazete. Sahibi Vahan Bardizbanyan, sorumlu müdürü Setrag Tokacıyan ve editörü Andon Gazel'di. Dört sayfa yayımlanan 31x48 cm boyutlarındaki gazete, Parseğ Keşişyan matbaasında basılıyordu.

İravunk (Hak)

1919'da yayımlanan günlük gazete. Yayıncısı ve editörü Penjamin Melidonyan'dı. Dokuz sayı yayımlandı.

Badrasd (Hazırol)

İzmir Genç Ermeni İzcileri'nin yayın organı olarak 1920-1922 yılları arasında yayımlanan on beş günlük resimli dergi. İmtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Peter Kuyumcuyan, editörü Zaven Hapetyan'dı. Dört sayfa, 27x36 cm boyutlarında 45 sayı yayımlanan derginin baskısı Parseğ Keşişyan matbaasında yapıldı.

Koyamard (Varolma Kavgası)

1920'de yayımlanan siyasi ve toplumsal gazete. Yayıncı ve editörleri Mardiros Saryan, Vartan Kevorkyan ve Andon Gazel'dir. 83 sayı yayınlanan gazetenin baskısı Parseğ Keşişyan matbaasında yapılmıştır.

Mamul (Basın)

1920-1921 tarihleri arasında yayımlanan aylık dergi.

Zmürmahay daretsuyts (İzmir Ermenileri Yıllığı)

1920'de yayımlanan resimli yıllık. Suren Barteveyan tarafından derlendi. 156 sayfa, 14x22 cm boyutlarında tek sayı yayımlanmış ve baskısı Hrant Mamuryan matbaasında yapılmıştır.

Tapni (Defne Ağacı)

İzmir'de 1921-1922'de yayımlanan ailevi ve dini dergi. 15 günlük, daha sonra aylık olarak yayımlandı. Derginin imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Hamber Çuvanşir, editörü Episkopos Ğevont Turyan'dı. 32 ya da 48 sayfa, 22x15 cm boyutunda, toplam sekiz sayı yayımlanmış, baskısı Keşişyan matbaasında yapılmıştır.

Dergi yönetimi, 1 Ağustos 1921 tarihli ilk sayısında "Azt" (Duyuru) başlığı altında, İzmir Ermeni Ruhani Önderliği'nin himayesinde, Ermeni ailesinin dini dergisi

olarak yayına başladıklarını, basit ve anlaşılır bir dil kullanacaklarını ilan etmişti. Dini bayramlar, Ermeni kilisesinin kutsalları, yasaları ve kuralları ile ilgili pek çok makale yayımladı. Evlilik ile ilgili ahlaki bilgilere yer ayırdı. Basın, kilise, okul ilişkisini ele aldı. Edebi eserler de yayımladı.

ՀԱՄԱՌՈՅ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԴՊՐՈՑԱՅ ՀԱՄԱՐ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՏՕՐԻՆՆԵՑ

Մ. ՄԱՄՐԱՌԻԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

Զմիշտիկ

ՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՅ ՏԷՏԷԵԼՆ

1878

Madteos Mamuryan, *Hamarod inthanur badmutyun tbrotsats hamar - Miçin taru badmutyun* (Okullar için Özet Dünya Tarihi - Ortaçağ Tarihi), İzmir: Dedeyan Kardeşler Matbaası, 1878.

ԱՇԽԱԴԱԼԻ ԿԻՇԵՐ

ԳԻՏԱԿԱՆ

ԿԱՄ

ԸՆՏՆԵԿԱՆ ԴԱՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՐԱՆԵՑՈՒՆ ԲԱԿԱՆԱՆՈՒՄԻ ԿԱԶՄԵՆԵՐԸ

ԱՌՋԻ ԽՐԳՈՒԱԾ

ՔԱՐՈՋԻ ՉՆԵՐՈՒՆ

ԵՇԻՆՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՉՄԻՒՌՆԵՐ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ԿՈՒԼԵԿԼՄՈՍ ԿՐԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1852

Aşkhadali kişer (Çaba Gecesi),
İzmir: Gulielmos Griffith Matbaası, 1852.

ԼՈՒԻՐԷՑԻԵ ԳՕՐՈՒԵ

Ի ՎԻԻԹՈՐ ՀԻԼԿՈՐԻ:

ԽՈՐՀԱՆԴԱՆՈՒՄԻ ԿԱՆՈՒՄԻ ՄԱՏԻՆԻ

ՅԱՅԵՆ ԶԵՄԵՐՈՒՄԻ ՏԵՄԵՐՆԵՐ

ԽՈՐՀԱՆԴԱՆՈՒՄԻ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ՏԵՄԵՐՆԵՐ

Ինչպիսիք համարվում են ԳԻՏԱԿԱՆ

ՏԵՄԵՐՆԵՐ

Victor Hugo, *Lucrezia Borgia*, Çeviren: Dikran
Harutyun Dedeyan, İzmir: Dedeyan Matbaası, 1862.

ՎԼ. ՇԵՔՍՊԻՅՐԸՅ

ԽԱՂԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

ՀՌՈՄԵՆՈՍ ԵՒ ՃԻԼԵԷԴԵՏ

ԵՂՈՆԵՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԻՆՊ ԸՐԱՐՈՒ

ՍԹԵՂԻՍԻՍ ԵՂՈՆԻ ԻՒ Զ ԶԵՆՈՐԻ ԵՐԵՎԱՆԻ
ԴՐԱՄԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԶԱՄԻՐ

ԹԵԼԳՐԱԶՈՒՄ

ՕԱ. Կ. ՏԵՏԵԱՆԵ

ԶԻՆՈՒՄ

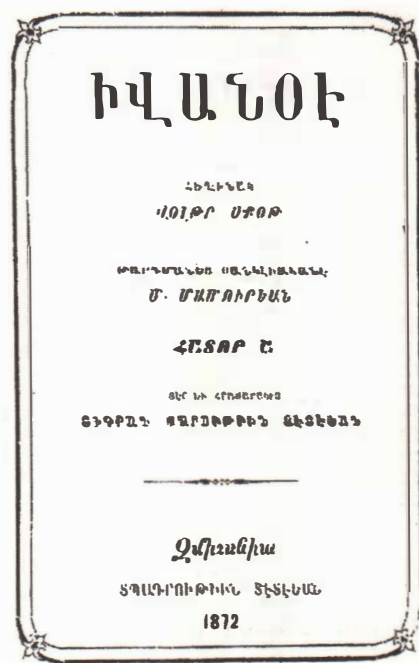
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՏԵԱՆԵ

— 1866 —

William Shakespeare, Hromeos yev Culietta (Romeo ve Jülyet),
Çeviren: O. G. Dedeyan, İzmir: Dedeyan Matbaası, 1866.

Ayda, Dört perdelik trajedi, Çeviren Garabed Şeridciyan, İzmir: Dedeyan Matbaası, 1872.

Walter Scout, *Ivanhoe*, Çeviren: Madteos Mamuryan, İzmir: Dedeyan Matbaası, 1872.

ՀԱՅԱԹԱԾՅ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՎԱՆ

ԳՊՈՏԱՅ ՀԱՄԱՐ

Հին Պատմություն

Պատմությունների, թույլած, հոգևոր լուսնային
և հայտնի

ՄԱՍԻՐ

ՀԱՅՈՐ

ՀԱՅՈՐ

Մ. ՄԱՍՈՐՈՐԵՐ

Հայաստան

Գրատպություն Տեղեկություն

1877

Madteos Mamuryan, *Hin badmutyun garketonatsvots, hunats, hrovmatsetsvots yev hayots* (Kalkedonluların, Yunanların, Romalıların ve Ermenilerin Kadim Tarihi), İzmir: Dedeyan Matbaası, 1877.

ԽԱՂԱՐԱԿՈՒԹՎԱԿԱՆ
ՄՈՒԼՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԵՐԸ ԲԺԻՇԿ Է

ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԻՍ ՍՐԱՐՈՒՍԱՄՍ

ԽԱՂԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՋԻՄԱՆ ԽԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵՎԵԼԻՄԱՆ

ՉՄԻԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԽԱՂԱՐԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆ

1881

ԽԱՂԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Molière, *Serı pjişg e* (Sevgi iyileştirir), İzmir: Dedeyan Kardeşler Matbaası, 1881.

ԿՆՈՋ ՄԸ ՎԵՊԸ

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԱՂԵՔԱՆԻՐ ՏԻՒՄԱՅ ՈՐԴԻ

ԲԱՆԳՄԱՆԵՑ

ԿՈՒՆԵԼԻՆ Տ. ՍՕՔԻԸԼԻ

ԶՄԻՌՆԻՍ.

ԿԱԵԲԱՆԲԱԲԻՆ ԵՂԵՐԵՑ ՁԵՅԵՆԵՆ

1881

Alexandre Dumas (Oğul), *Gnoç mı vebı* (Bir Kadının Romanı), İzmir: Dedeyan Kardeşler Matbaası, 1881.

ԱՌԵՎԴՐԱԿԱՆ-ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ

ԱՄԻՆԱԼԻ

ԳԱՄԻՆԱՆԵՐԸ

Ա. Ս. ԽՈՒՄԻՄԱՆԵԱՆ

«طارف سادات جلیه - ۱۳۳۳» ترمولی و ۳۱ نوز
۱۳۱۷ «تاریخ و حیات» طبع اولتیم

ԻՄՊՐԻՄ

ՏԳՅԱԲ ՍԱԿԱՐԵԱՆ

G. S. Tuhmalyan, *Arevdragan-dndesagan aşkharh* (Ticari-Ekonomik Dünya), İzmir: Mamuryan Matbaası, ?.

ՕՐԱԳԻՐ ՉՄԻՒՆՆԻՍ

ԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՌԵՏԻՐԱՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԱՐՈՒՆԻ ՏՐԱՊ

ՀԱՄԻՒԹՅՈՒՆ ԴԻՐԵԿՏՐ ԻՍԿՐԵԼ 1853

ԾԻՒ 439

ԶՄԻՐՈՒՄ 10 ԱՄՍԻՆ

Պ սեպտեմբեր քաղաք Արևելքի թաղ Սեպտեմբերի... որ անկախ թաղից... քաղաքում...

Դիմող Ֆանիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

ԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆ

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

ԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆ

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի... Բախտիսթի...

Arşalyus Araradyan (Ararat Şafağı), 1853.

[illegible]

Arşaluyş (Şafak), 1908.

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

ԽՄԲԱԳԻՐ - ՏՆՕՐԷՆ

Մ. ՄԱՍՈՐԻԱՆ

ԶՄԻՒՌԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԵԱՆ

1871

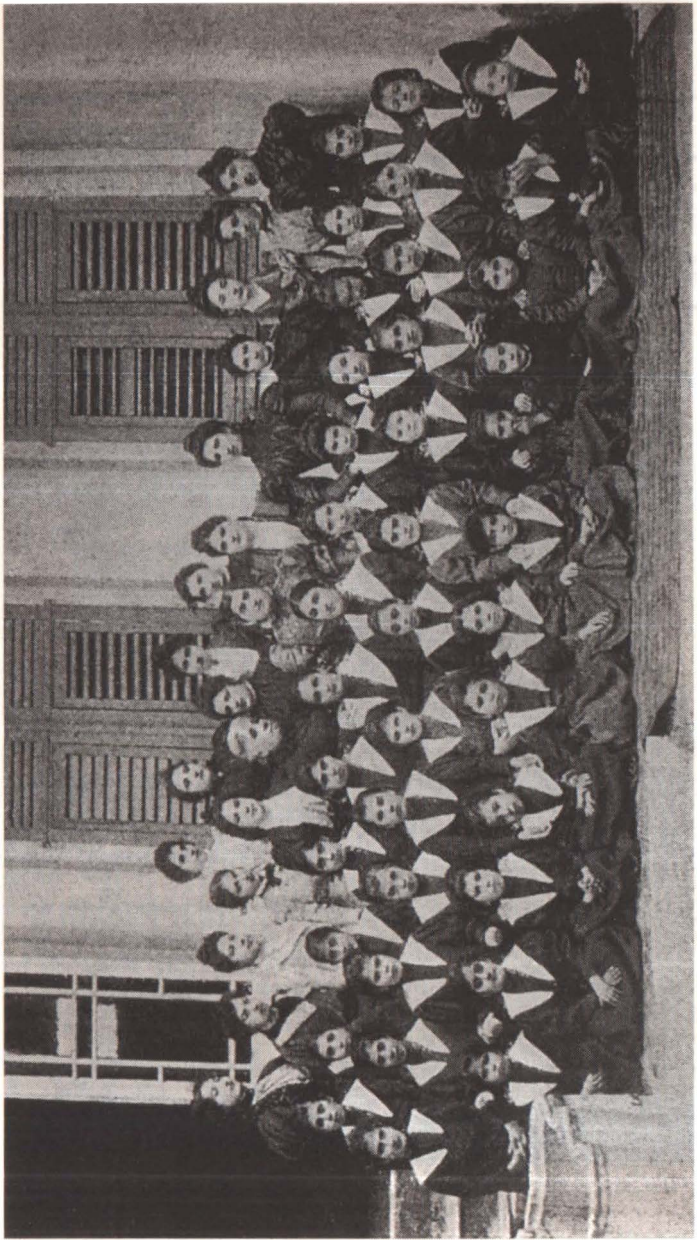
Aravelyan mamul (Doğu Basını), 1871.

Munedig (Tellal), 1909.

Ashkadank (Emek), 1913.

İzmir Ermeni Yetimlere Bakım Cemiyeti üyeleri ve yetimler.

İzmir Eğitim, Hayır/Yardım Kurum ve Dernekleri

Anadolu'daki yoksulluk, kıtlık, isyanlar, katliamlar gibi pek çok etken, Ermenilerin yerlerini yurtlarını terk ederek batıya doğru göç etmelerini, iş ve aş peşinde koşmalarını da beraberinde getirdi.

Ermeni tarihinde ve edebiyatında önemli bir yer tutan *bantukhd* (göçmen) kavramından İzmir de payına düşeni almıştır. Göçmenlerin barınma, sağlık, giyim, beslenme gibi acil sorunları, bu kişilerin önemli bir kısmının eğitimsiz ve mesleksiz kişilerden oluşması gibi nedenler, İzmir Ermenilerini onlara yardım etmek için örgütlenmeye itmiştir. Mal mülk sahibi Ermeniler, aydınlar ve özellikle gençlik, okul sıralarından başlamak üzere, önemli bir bölümü eğitim ve hayır işleri temelinde faaliyet gösteren çeşitli dernekler kurdular. Gençlerin ardından kadınlar da, özellikle kız çocukların eğitimi için pek çok kurum oluşturdular.

Bu örgütlerin bir kısmı adını ata topraklarından, kadim geçmişlerinden aldı. Bazıları kısa ömürlü olurken, bazıları da yan yana gelerek aynı çatı altında faaliyetlerini uzun yıllar sürdürdüler. İzmir gençliğinin spor alanında da faaliyette bulunduğu görülür. Bazı okulların futbol ve atletizm kulüpleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu bölümde, İzmirli Ermenilerin kurduğu ve çeşitli alanlarda faaliyet gösteren kurumları kaydedeceğiz.

Sünyats ingerutyun (Sünyats Cemiyeti)

Sünik, Ermeni tarihinde önemli bir bölgenin adıdır. “Sünyats”, Sünikliler, Sünik coğrafyasında yaşayanlar anlamına gelir. Azerbaycan, Nahçıvan, Karabağ ve İran ile sınırı olan Ermenistan’ın güneyinde yer alan Medz Hayk’ın (Büyük Hayk) dokuzuncu eyaletinin yer aldığı bir krallık bölgesidir. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı yönetimindeki Anadolu’da toplumsal ve ekonomik yapıyı kökten değiştiren Celali İsyanları kısa sürede kanlı bir şekil aldı. Ermenilerin bir kısmı bu isyanlardan kurtuluşun çaresini kaçmakta buldu. Nahçıvan, Karabağ ve Erivan’dan bin kadar Ermeni ailesi, İzmir’e ulaştı. Cemiyet, kurucularının atalarının geçmişine gönderme yapan bir adla anılmıştı.

Cemiyet, Mesrobyan Okulu’nun en başarılı döneminde, öğretmenleri Antreas Papazyan’ın desteğiyle 1841’de okul öğrencileri tarafından kuruldu. Amacı, İzmir çevresinde eğitim kurumları açmaktı. Varlıklı Ermenilerden, hatta Ermeni olmayanlardan topladıkları yardımlarla Aydın, Bayındır, Manisa ve Menemen’de birer okul açtılar. Ancak Episkopos Madteos’un itirazları, müdahaleleri ve karşı duruşu nedeniyle cemiyet faaliyetlerine ara verdi. Dernek, 1879’da Antreas Papazyan, M. Alpiaryan ve Dr. B. Gosdantyan öncülüğünde tekrar faaliyete geçse de kısa bir süre sonra kapandı.

Haşdenits ingerutyun (Haşdenits Cemiyeti)

Haşdenits adı, Muş’un doğusunda, Bingöl Kiğı ve Palu arasında yer alan, tarihi adıyla Haşdiank/Hasteank bölgesinden gelir. Ermeni Mamigonyan hanedanının önemli merkezlerinden biridir. Medz Hayk’ın (Büyük Hayk) dördüncü eyaletinde yer alır. Hristiyanlık öncesinde olduğu

gibi, Hristiyanlık benimsendikten sonra da Ermenistan'ın dini merkezlerinden biri olmuştur. İzmir Ermenilerinin dikkate değer bir kesimi de bu bölgeden göç etmiştir.

1861'de İzmir Ermeni gençliği tarafından kurulan cemiyet, bu tarihi bölgenin adından yola çıkarak *Miutyun Haşdenits* (Haşdenits Birliği) adında bir dergi yayımladı fakat dergi maddi yetersizlikler nedeniyle ikinci yılını tamamlamadan kapandı.

Arakadzunyats ingerutyun (Arakadzunyants Cemiyeti)
(1843-1846)

Arakdz (Alagöz), Ermenistan'ın en yüksek dağlarından biridir. Masis, Ararat (Ağrı), Süphan, Arakadz gibi dağlar Ermeni tarihinde, edebiyatında ve sanatında önemli bir yer tutar. Cemiyet de adını Arakdz Dağı'ndan almıştır.

1843'te, Mesrobyan Okulu'unun en başarılı olduğu dönemde eğitime önem veren birkaç Ermeni tarafından kuruldu. Cemiyetin bir de matbaası vardı ve burada haftalık siyasi, filolojik ve ticari *Hayrenaser* (Yurtsever) mecmuası yayımlandı. Mecmua altı aylık bu yayın faaliyetinden sonra kapandı, 1844'te yayın hayatına yeniden başlasa da 1845'teki yangının ardından, hem mecmua, hem de cemiyet faaliyetlerine son vermek zorunda kaldı.

Ağkadasirats ingerutyun (Fukaraperver Cemiyeti)
(1861-1894)

Yardım dernekleri arasında önemli bir yere sahipti. Cemiyetin bir tüzüğü ve yönetmeliği vardı. 1861'de 10 hayırsever öncülüğünde kuruldu, amacı fakirlere maddi ve tıbbi yardım sağlamaktı. Kurucuları, ihtiyaç halinde derneğin harcamalarını kişisel katkılarıyla karşılanmasını içeren bir de sözleşme imzalıyordu. A. Çelik, B. Bergemalyan, Ka-

rekin M. Yesayan, Karekin Vemyan, B. S. Vanantetsi, S. T. Çelikyan, Boğos G. Dilberyan, A. Avedikyan ve Hagop Margosyan cemiyetin öncüleri oldular.

Cemiyetin bütçesi, kısa sürede toplanan bağışlarla, uzun bir süre için güvence altına alındı, üye sayısı da arttı. Hastaları tedavi ettirmek, okul öğrencilerine aşı yaptırmak gibi bir dizi faaliyette bulunuldu. 1894'te maddi olanaksızlıklar nedeniyle faaliyetine son verdi.

Vasburagan Tadron (Vasburagan Tiyatrosu)
(1861-1864)

1861'de Vanantetsi ve Şahanyan öncülüğünde, Vasburagan Topluluğu şemsiyesi altında kuruldu. Ermenice, Türkçe ve Fransızca oyunlar sergiledi. 1864'te kapandı.

Hay intertsaran (Ermeni Okuma Kulübü) (1868)

İzmir Mesrobyan Okulu ile Ermeni Ruhani Önderliği arasında atölyeler, papaz odaları ve okuma evi vardı. Atölyeler, sonradan mum üretimine tahsis edildi. "Okuma Kulübü" oluşturma fikri ilk kez, birkaç yıl Avrupa'da yaşayan Karekin H. Papazyan tarafından dile getirilmişti. Kalust Gosdantyan da düşünceyi destekleyince, ilk toplantılar 1868'de Ğoncayan kardeşlerin evinde yapıldı. Kurucu üye sayısı 14-16'ydı. Üye sayısı zamanla arttığı için bir yönetim kurulu değişikliğiyle Okuma Kulübü'ne tüzük hazırlama ihtiyacı doğdu. Derneğin üyeleri arasında D. Gosdantyan, Karekin Yesayan, H. Mirza, S. Avedikyan, Atam Ğoncayan, Mamuryan, Çilingiryan, Mseryan, Ağaton, Margosof ve Ermeni toplumunun ve özellikle gençliğin düşünsel düzeyini yükseltmek için konferanslar veren çok sayıda kişi de vardı. Okuma Kulübü'ne maddi yardımda bulunanlar arasında ise başta Hagop ve Hovhannes Efendi Isparta-

lıyanlar, Çelebi Yusufyan gibi İzmir'in önde gelen pek çok aydını ve ticaret adamı vardı.

Okuma Kulübü, önce Kıdemli Papaz Hovhannes Minasyan'a ait Surp Isdepanos Sokağı'ndaki evin üst katına, daha sonra ise Ağapegyanların evine taşındı. 1880'de tekrar Ermeni mahallesinin merkezinde, Reşidiye Sokağı'nda faaliyetine devam etti. Bu sıkıntılı taşınma işlerine son vermek için Surp Isdepanos Kilisesi avlusuna bir yapı inşa edildi ve böylelikle Okuma Kulübü kendine ait bir binaya kavuştu. Burada, aralarında Der Hovhannes Mirza Vanantetsi'ye ait çok önemli kitapların da yer aldığı on beş bin kitap ve elyazmasının yanı sıra gazete koleksiyonları da bulunuyordu.

Antznver ingerutyun (Fedakâr Cemiyeti) (1873-1882)

Eğitim ve öğretimin yaygınlaşması, yoksul öğrencilerin okul ihtiyaçlarının karşılanması, göçmenlerin eğitim sorunlarına çare olmak amacıyla birkaç gencin öncülüğünde kuruldu. Bu gençlerin amacı, şehre yeni gelen göçmenlere ücretsiz dersler vererek onlara Ermenice, Fransızca ve Türkçe dillerini öğretmektir. Birkaç yıl içinde İstanbul'da kurulmuş olan aynı adlı dernekle işbirliğine gitti ve bir süre o derneğin şubesi olarak faaliyet gösterdi. Zamanla eğitim çalışmaları dışında, üyeleri ve bağışçılarının da yer aldığı tiyato oyunları sergileyerek çalışmalarına bağımsız bir dernek olarak devam etti.

Vahanyan ingerutyun (Vahanyan Cemiyeti)

(1874-1878)

Koğtn, Büyük Ermenistan'ın Vasburagan (Van) yöresinde, Nahçıvan'da yer alan bir Ermeni yerleşimiydi. Koğtnlı Vahan, bölgenin 700-737 yılları arasında yaşa-

mış Ermeni hükümdarıydı. Hristiyanlığı tercih ettiği için Arap halifesi tarafından esir alınmış, inancına ve ülkesine sadık kaldığı için öldürülmüştü. Koğtn, aynı zamanda ozanları ve halk şarkıcılarıyla ünlü bir yerdi.

Mesrobyan Okulu öğrencileri, müzik ve diğer sanat dallarında eğitimin gençlik arasında yaygınlaştırılması amacıyla 1874'te bu tarihi olaya atıfla Vahanyan adıyla bir cemiyet kurdular. İlk önce okul bünyesinde bir koro oluşturdular. Dini bayramlar ve özel törenlerde çeşitli etkinlikler düzenlediler. Cemiyet dört yıl faaliyet gösterdikten sonra kapandı.

Hokadar-Vorpakhnam mgerutyun ve Vorpanots ağçıgan
(Yetimleri Himaye ve Yardım Cemiyeti ve
Kızlar Yetimhanesi) (1879-1891)

Kadınlara ait bu hayır cemiyeti, 1879'da *Hokadar* ve *Vorpakhnam* derneklerinin birleşmesiyle kuruldu. Önce, Episkopos Melikseteg Muratyants'ın çabalarıyla fakir öğrencilerin giyim kuşamı ve kitap, defter gibi eğitim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla *Hokadar* (Himaye Cemiyeti) kurulmuştu. 1891'de de yardımsever kadınlar, *Vorpakhnam*'ı (Yetimlere Yardım Cemiyeti) kurdu. Bu cemiyetlerin, Sultan Abdülhamit'in saltanatında, Anadolu'da Ermenilere yönelik katliamların yaşandığı dönemde faaliyete geçtiğini akıldaki tutmak gerekir.

İki cemiyetin 1893'te birleşmesiyle kız çocukları için bir yetimhane açıldı. Eğin, Everek, Arapgir, Siirt, Harput, Diyarbakır, Maraş gibi uzak ve farklı yerleşimlerden dahi çok sayıda yetim kızın beslenme, eğitim ve giyim ihtiyacı karşılandı. 1894'te yetimhane yatılı okula dönüştürüldü. Anadolu içlerinden, Ermeni yerleşimlerinden getirilen ye-

tim kızların sayısının artmasıyla harcamalar da arttı ve bu sorun, varlıklı ailelerin katkılarıyla çözüldü. Vartuhi Çilingiryan ve İzmir'in ileri gelenlerinin eşleri, her iki cemiyetin yönetim kademelerinde görev almıştı.

Hripsimyan gırtaser ingerutyun ve Mangagan bardex
(Hripsimyan Eğitimsever Cemiyeti ve Çocuk Yuvası)
(1881) ve (1888)

Hripsimyan Okulu mezunları tarafından, genç kızların eğitimine yardımcı olmak, harcamalarını karşılayarak kadın öğretmen yetiştirmek amacıyla kuruldu. İzmir Ruhani Önderi Episkopos Muradyan bu doğrultuda çaba sarf etti. Genç kızların çeşitli ihtiyaçları karşılanırsa da öğretmen yetiştirmek mümkün olmadı. Üyelerden Veronika Keşişyan bir çocuk yuvası açmayı önerdi. G. V. Budlaman'ın desteği ile 1888'de üç sınıftan oluşan bir çocuk yuvası kuruldu.

Aravelyan agump (Doğu Kulübü) (1886)

İzmirliiler Avrupa şehirlerindeki benzer sosyal faaliyetlerinden geri kalmamak için dernekler, kulüpler açtılar. Amaçları, üyelerine dinleme ve eğlenme olanakları yaratmak, yerel gazetelere ve Avrupa gazetelerine ulaşmayı kolaylaştırmaktı. Bu derneklere farklı milletlerden herkes üye olabilir ve olanaklarından yararlanabilirdi.

İzmir'in varlıklı Ermenileri, önce İngiliz Gazinosu adıyla anılan bir kulübe üye oldular; ancak daha sonra, yabancıların davranışları, onları hor görmeleri nedeniyle bu gazinodan ayrılarak Ispartalıyan, Balözyanlar öncülüğünde Doğu Kulübü adında yeni bir kulüp kurdular. Kısa sürede tüzük ve yönetmelik hazırlandı, bina ve gerekli eşyalar satın alındı. Bu kulüp, aynı zamanda Ermeni gençliğinin eğlendiği gözde bir mekâna dönüştü.

Usumnaser ingerutyun (Tahsilseverler Cemiyeti) (1887)

1887’de, eğitime önem veren hayırseverler tarafından kuruldu. Amacı, başarılı öğrencileri eğitim için Avrupa’ya göndererek yüksek tahsil almalarını sağlamak ve öğretmen yetiştirmektir. 1895’te, Hripsimyan Okulu’ndan iki kadın Montpellier’ye, 1896’da ise Mesrobyan Okulu’ndan bir öğrenci Toulouse’a gönderildi.

Mesrobyan krasirats ingerutyun

(Mesrobyan Edebiyatseverler Cemiyeti) (1891)

1891’de Mesrobyan Okulu üst sınıf öğrencileri tarafından kuruldu. Amacı, zanaatkâr ama eğitimsiz Ermeni gençlerine Ermenice okuma yazma öğretmektir. Başlangıçta çeşitli zorluklarla karşılaşsa da, daha sonra halktan destek gördü ve öğrenci sayısı 80’e kadar çıktı. Cemiyet, aynı zamanda bir dizi konferans da düzenledi. Detaylı tüzüğüne uygun olarak her yıl faaliyet raporu yayımladı.

Arhesdanots (Atölye) (1895)

Yoksul çocuklara zanaat öğretmek ve okul sonrasında işsiz kalmamalarını sağlamak amacıyla Surp Isdepanos Kilisesi avlusunda, giderleri Garabed Efendi Arabyan tarafından karşılanan bir atölye inşa edildi. Atölyede öğrencilere, deneyimli ustalar nezaretinde dokumacılık, tenekecilik ve kunduracılık öğretildi.

Ağkadakhnam ingerutyun (Fukaraperver Cemiyeti) (1896)

İzmirli Ermeni gençler öncülüğünde kuruldu. Başlıca amacı, taşradan akın eden ve yardıma ihtiyaç duyan Ermenilere barınak ve iş imkânı sağlamaktır. Cemiyet, halkın geniş katılımıyla parlak bir dönem yaşadı. İzmir Ermeni cemaati yönetimi de bu çalışmayı teşvik etmek için 4.600 kuruşluk yardımda bulundu. Cemiyet yöneticileri arasın-

da Hovhannes Elmasyan, Dikran Donikyan, Minas Minasyan, Rupen Vorperyan, Armenag Dzerunyan, Dikran Kasparyan, Hovhannes Aharonyan, Yervant Gryan, Simon Bardizbanyan, Hovhannes Uncuyan ve Markar Mirza gibi isimler bulunuyordu.

Ktasirats ingerutyun (efkatperverler Cemiyeti)
(1896-1898)

Hripsimyan Okulu kız öğrencileri tarafından, okulun yoksul öğrencilerine yardım amacıyla kuruldu. Ancak İzmir Ermeni cemaat yönetimi aynı amaca sahip başka bir dernek daha bulunduğu gerekçesiyle ihtiyaç duyulan teviği sağlamadığı için kısa bir süre sonra kapandı.

Nersesyan vorpasirats ingerutyun
(Nersesyan Yetimseverler Cemiyeti) (1897)

Yardımsever bir grup genç tarafından, bir yetimhane açarak, yetim kalan erkek çocukları eğitmek, ihtiyaç duyulması halinde onlara zanaat öğretmek amacıyla kuruldu. Bu atı altında elli kadar yetim ocuk eğitim aldı.

Hay vorsortats agump (Ermeni Avcılar Kulübü)
(1908-1922)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, dağ yryleri düzenlemek, gençlere silah kullanmayı öğretmek ve avcılığı sevdirmek amacıyla kuruldu. Aralıklarla 1922 yılına kadar varlığını sürdürdü.

Knar Hay yerejıdasirats agump
(Knar/Lir Ermeni Mziksever Kulübü) (1908-1922)

1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle kuruldu ve 1922'ye kadar varlığını sürdürdü. Amacı, gençlik arasında müzik sevginin yaygınlatırılmasıydı. 35 kişiden oluşan

bir bandoya sahipti. Halka açık folklorik faaliyetleri, İzmir çevresindeki yerleşim yerlerine kadar uzandı.

Hay Agump (Ermeni Kulübü) (1918-1922)

Knar (Lir) ve *Vorsortats* (Avcılar) kulüpleri, 1918'de *Hay agump* (Ermeni Kulübü) adı altında birleşerek yeni bir binada çalışmalarını sürdürdü. Bu kulüp, avcılık ve müzik dışında, tiyatro, kültür, futbol, izcilik ve beden eğitimi gibi alanlarda da çalışmalarda bulundu.

Ardavazt taderasirats miuyutyun

(Ardavazt Tiyatrosever Cemiyeti)

Dönemin önemli Ermeni aydınlarından Hagop Colol-yan Siruni'nin yardımlarıyla tiyatrosever gençler tarafından kuruldu. Çok sayıda oyun sergiledi.

Varak yerajışdaser miuyutyun

(Varak Müzikseverler Cemiyeti)

Krikor Kusan ile V. Garabedian öncülüğünde kuruldu. Mesrobyan Okulu mezunlarından Avedis Keçeciyen yönetiminde 150 kişilik bir korusu vardı. Geliri 1915'ten sonra akıl sağlığını yitiren Rahip Gomidas'ın tedavisinde kullanılmak üzere konserler verdi.

Zartonk lsaranagan miuyutyun

(Zartonk Konferans Cemiyeti)

Dernek, periyodik olarak edebiyat, güzel sanatlar, sağlık ve diğer konularda çeşitli konferanslar düzenledi.

Hay Garmir Khaçi dignats miuyutyun

(Ermeni Kızıl Haç Kadınlar Derneği)

Halka tıbbi yardım ve ilaç temininde yardımcı olmak amacıyla kuruldu.

İzmir’de Ekonomi, Ticaret ve Ermeniler

16. yüzyıldan itibaren, özellikle 17. yüzyılda, İzmir’deki Ermeni nüfus uluslararası ticarete önemli bir rol oynamaya başladı. Hindistan ve İran’ı Akdeniz’e ve Avrupa’yı Atlantik’e bağlayan Ermeni tacirlerin büyük ağ bu dönemde kurulmuştur. Ermeni tacirlerin başlıca faaliyeti ipek ticaretiydi. İpeği üreticiden toplayıp kervanlarla taşıyarak Halep ve İzmir’de takasını veya satışını yaparlardı.

Ermeniler, zamanla ithalat ve ihracat işlerinde de söz sahibi oldular. İzmir’e kervanlarla gelen İran ipeği, Ankara keçisi yünü, Anadolu içlerine ait zanaat ürünleri Avrupa’ya gönderilirdi; oradan da işlenmiş ürünler, kâğıt, çuha, maden gelirdi. Ermeni tacirler, sadece birkaç limanda ticaretlerine izin verilen Avrupalı tacirler için aracılık yaparlardı. 16. yüzyılda küçük bir liman şehri olan İzmir, bu ticari faaliyetleriyle 18. yüzyıl başında Osmanlı’nın en büyük ihracat limanına dönüştü.

16. yüzyılda Ermeni tüccarlar, ağırlıklı olarak Osmanlı İmparatorluğu’yla İran arasındaki İstanbul-Tokat-Erzurum-Tebriz yolunu kullanarak, Levanten tüccarlarının ticari ağları üzerinden Pers ipeği satarlardı. İzmir’in ticari amaçlarla kullanılan bu kervan yolunun bir merkezi gelmesinde Ermeni tüccarların oynadığı rol çok önemlidir.

Ermenilerin geleneksel ticari faaliyetlerinin Avrupa ekonomisine hâkim olan kapitalist sistemle bütünleşmesiyle, eski dünyanın kuzeyden güneye, doğudan batıya uza-

nan ticaret yolları üzerindeki faaliyetleri, onlara bir sermaye birikimi sağlamıştı.

Bu sermaye birikiminin etkileri, kapitalizmle kültürel faaliyetler arasındaki ilişkide de görülebilir. 17. yüzyılda büyük matbaacılardan bazıları, bizzat sermaye yatırımcısıdır. Ermeni kapitalizminin en baskın özelliklerinden biri, kültürel faaliyetler konusundaki duyarlılıktır. Okulların, çeşitli kurumların, hayır işleriyle uğraşan toplulukların, devletten mali destek almadan oluştuğu görülür.

Ermeni basın ve yayıncılığı, bu gelişmede oldukça önemli bir rol oynar. 1695'te, Tovmas ve Ğugas Vanantetsi tarafından basılan *Hamadaradz aşkharartsuyts* (Dünya Atlası) adlı dünya haritasının basılması, hem coğrafya biliminde kaydedilen ilerlemelerin takibi açısından, hem de ticaret dünyası ile Ermeni tüccarlar arasındaki ilişkiyi göstermesinden ötürü önemlidir. Bu dünya haritası, daha sonraki dönemlerde Avrupa, Afrika, Asya kıtaları düzeyinde detaylandırılacaktır.

Dünya çapındaki Ermeni sermayesinin el değiştirerek yerele geçmesi, onun daha sınırlı alanlara çekilmesini de beraberinde getirdi. İlk Ermenice kitabın 1512'de Venedik'te, ilk süreli yayının ise Hindistan Madras'ta basılması tesadüf eseri olmasa gerekir.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'na kadar, Osmanlı topraklarında yabancıların doğrudan ticaret yapmaları yasaktı. İngiliz tüccarlar tarımsal ürünlerin toplanması ve mamul malların iç piyasaya sürülmesinde Rum ve Ermenileri aracı olarak kullanırlardı. Bu ticari anlaşmayla birlikte İzmir dış ticaretinin kontrolü İngilizlerin eline geçti. İngilizler, bu anlaşmayı lehlerine kullandı; sağladıkları imtiyazları aracılar ve komisyoncular üzerinde baskı

kurmak için kullandılar. Rum ve Ermeni tüccarlarını mal vermemekle tehdit ederek, çoğu zaman da vermeyerek onların iflasına neden oldular.

İzmir’de Amerikalı tacirler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler de önemliydi. İzmir’in Amerikan tacirleri ile tanışması 18. yüzyıl sonlarına rastlar. 1797’de Amerikan bayraklı gemiler İzmir Limanı’na Uzakdoğu’dan, özellikle Bengal’den mal getirmeye başladı. 1862’de Osmanlı Devleti ile ABD arasında ticaret anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Amerikan tüccarları Türkiye’de simsarlar kullanabilecek ve Osmanlı makamları buna karışmayacaktı.

Amerikan gemilerinin getirdiği kahve, şeker, baharat, boya gibi mallar, Harput’taki, Erzurum’daki, Van’daki son satış noktalarına kadar uzun bir yolculuğa çıkardı. Bu dağıtım için toptancı, perakendeci, komisyoncu, aracı ve simsarlardan oluşan bir organizasyona ihtiyaç vardı. Kıyılarda bu işleri Rumlar yapıyor, Anadolu’nun içlerinde onların rolünü Ermeniler üstleniyordu. Amerikalı tüccarların alacağı mallar için de aynı durum geçerliydi. Ticaret hacminin genişlemesine de bağlı olarak sadece İzmir’de değil, tüm Osmanlı topraklarında Ermeni tüccarlar açısından Amerika ile iş yapacak geniş bir iş alanı oluştu. Zaman içinde Ermeni-Amerikan ortaklıkları kuruldu ve Amerika vatandaşlığına geçen Ermeni sayısı da arttı. O günlerde İzmir’deki ilk Amerika kolonileri de ortaya çıktı.

İzmir, Hollandalı, İngiliz, Fransız, İtalyan, Rus ve Amerikalı borsacılar, bankacılar için de önemli bir ticaret merkezi oldu. İzmir’de borsayla ilgili ilk ciddi girişim, 1890’lı yılların başındadır. Günümüzdeki İzmir Ticaret Borsası’nın temeli o yıllarda atılır. Aynı tarihlerde İzmir’in ünlü tüccarlarından Garabed Arabyan Efendi, yabancı ta-

cirlerin de desteğiyle özel borsa girişimini başlattı ve Kordon'da bir borsa binası inşa etti. Bu iki borsa girişiminden "resmi" olanı yaşamına devam ederken, Arabyan'ın girişi mi kadük kaldı.

Ermeniler, İzmir'de kâğıt sektöründe de rol oynamışlardı. Osmanlı topraklarında ilk kâğıt fabrikası İstanbul Beykoz'da kurulmuş, ikincisinin İzmit'te kurulması düşünülmüştü. Barutçubaşı Ohannes Dadyan, gerekli incelemelerde bulunmak ve araç gereçleri satın almak üzere Londra'ya gönderilse de, fabrikanın İzmit'te değil, İzmir Halkapınar'da kurulması için "Düzoğlu Agop"a ruhsat verilmiştir. Bu kararda, hissedarlar arasında İzmir'de kâğıt hamuru yapıp Fransa'ya ihraç eden bir Fransız'ın da bulunması rol oynamıştır.

İzmirli Ermenilerin Avrupa, özellikle de Londra ve Manchester ile doğrudan ilişkileri vardı. Garabed Ekizyan, Manchester'a bizzat giderek 1860 yıllarında, B. Babo firmasını kurdu ve birçok firma aynı yolu izledi. Ermenilerin Avrupa dışında, Hindistan, Mısır, Şam, Halep ve Amerika Birleşik Devletleri ile de ticari ilişkileri vardı.

İzmir ekonomisinde küçük, orta ve büyük ölçekli pek çok Ermeni şirketi etkili oldu. Hovsep Çelebi Yusufyan, Krikor Kuyumcuyan, İspartalıyan kardeşler gibi mal mülk sahibi zenginler, Ekizyan, Yesayan Kardeşler ve Şirketi, İsdepan-Dikran İplikçiyan gibi birinci sınıf manifaturacılar, Elmasyan, Tavityan kardeşler gibi pamuk, buğday, incir, kuru üzüm ticareti yapan tüccarlar, İzmir ekonomisinin gelişiminde etkin roller oynadılar.

İzmirli Ermeni Tüccarlar (1899): Hovsep Çelebi Yusufyan, Krikor Kuyumcuyan, Ispartalıyan kardeşler, Avedikyan kardeşler, Zareh Taktakyan, Tovmas Tovmasyan, Garabed Arabyan, Garabed Balyozyan, Garabed Serçoyan, Ğugas Yesayan, Madteos Balyozyan, Manuk Çakçıyan, Movses Tevyan, Harutyun Kuyumcuyan, Hagop Vemyan, Harutyun Vosganyan, Hovhannes Parseğyan, Bedros Bakırcıyan, Boğos Gosdantyan.

Birinci Sınıf Manifatura Tüccarları: Papazyan-Andonyan Şirketi, Yıldızcıyan-Odabaşyan Şirketi, Avedikyan kardeşler, Kuyumcuyan kardeşler, Topalyan kardeşler, Sukiasyan kardeşler, Ispartalıyan kardeşler, Yesayan-Bergamalıyan Şirketi, Takvor Ispartalıyan, Garabed Arabyan, Garabed Hagopyan, Hampartzum Hampartzumyan, Nazaret Gürünyan, Bedros Bakırcıyan, Sarkis Sivrisaryan ve Şirketi, Isdepan İplikçıyan, Dikran İplikçıyan.

İkinci Sınıf Manifatura Tüccarları: Karnig Artarmorukyan, Dadamyanyan kardeşler, Odabaşyan kardeşler, Edvard Karakaş, Alaverdyan kardeşler, Hayk Elmasyan, Mağakyan-İzmirliyan Şirketi, Mesrob Papazyan, Misak Panosyan ve Şirketi, Hagop Papazyan, Hagop Gümüşyan, Sarkis Artarmorukyan, Dikran Artarmorukyan, Dikran Kasparyan, Sarkis Sukiasyan ve Şirketi, Onnik Yeğyazaryan.

Üçüncü Sınıf Manifatura Tüccarları: Artin Yeramyan, Artin Tokatlıyan, Avedis Kasparyan, Avedis Khaçaduryan, Çakıcıyan kardeşler, Tekeyan ve Sağırıyan Şirketi, Khaçadur Avakyan, Mihran Boğosyan, Hovhannes Şahinyan, Hovhannes Babayan, Hagop Garabedyan, Harutyun Nevşehirliyan, Sarkis Kuyumcuyan, Sirag Boğosyan.

Pamuk, Buğday, İncir, Kuru Üzüm ve Afyon Tüccarları: Aram Hampartzumyan, Armenak Akçeliyan, Avedis Köleyan, Kaspar Yeğvartyan, Kevork Celepyan, Elmasyan kardeşler, Tavityan kardeşler, Zakyan kardeşler, Yesayan kardeşler, Şirinyan kardeşler, Arevyan kardeşler, Varbedyan kardeşler, Simonyan kardeşler, Ohanyan kardeşler, Levon Mıgırdıçyan, Loğofet Balyozyan, Khaçadur Zakyan, Garabed Arabyan, Gülbenk Gürünyan, Gosdant Sukiasyan, Madteos Balyozyan, Mihran Zambakçıyan, Mihran Papazyan, Hagopcan Balıkçıyan, Hagop Dilsizyan, Harutyun Keklikyan, Bağdasar Cermakyan, Rupen Ağaşaryan.

Altıntelli Dokuma (Sırmacı) Tüccarları: Arakel Papazyan, Movses Tevyan, Sarkis Hampartzumyan, Sarkis Bıdıdimyan, İsdepan Celepyan.

Yazmacı ve Tülbentçi Tüccarları: Artin Manuelyan, Kevork Panosyan, Kasparyan kardeşler, Eligüzelyan kardeşler, Takvor Ğazarosyan, Garabed Hagopyan, Hayrabad Papazyan, Mıgırdıç Mağakyan, Mihrtad Ğazarosyan, Nerses Kasparyan, Şirinyan ve Şirketi, Sarkis Ğazarosyan, S. Sivrisaryan ve Şirketi, Ohan Baklavacıyan, Ohancan Kalusdyan, Kırkağaçlıyan, Levon Mıgırdıçyan, Keresteciyan.

İnşaat Malzemesi Tüccarları: Abraham Bergamalıyan, Kalust Papazyan, Karnig Sarafyan, Manuk Çakıcıyan.

Yiyecek Tüccarları: Şeritçiyan kardeşler, Mağakyan kardeşler, Melkon Kasparyan, Hagop Uncuyan.

Kaynak: XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiyesinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti - Toplu Belgeler, Derleyen: Khaçadur Dadayan, Erivan: Gasprint, 2012.

İzmirli Bazı Tanınmış Ermeniler

Abro(yan), Sahak (1825-1900) İzmir’de doğdu. Fransızların Propaganda Okulu’nda ve Mesrobyan Okulu’nda öğrenim gördü. Türkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Ermenice ve Rumca bilmekteydi. Babilî Tercüme Odası’nda çalıştı, baştercümanlık yaptı. Osmanlı bürokrasisi içinde önemli görevler üstlendi. İstanbul Ermeni Patrikhanesi Sivil Meclisi’ne seçildi, Ermeni Anayasa Komisyonu’nda yer aldı ve 1864-65’te Meclis Başkanlığı yaptı. Voltaire, Jean-Baptiste Say ve Machiavelli’den Türkçeye tercüme-ler yaptı. 1852-53’te *Noyyan ağavni* (Nuh’un Güvercini) ismiyle haftalık Ermenice bir gazete yayımladı.

Ağapegyan, Margos (1830-1908) Gazeteci. İzmir’de doğdu. Mesrobyan Okulu’nu bitirdi. Paris Murat Rafayelyan Okulu’ndan mezun olduktan sonra İzmir’e döndü. Ağapegyan Okulu’nu kurdu ve burada öğretmenlik yaptı. Daha sonra Tiflis’e yerleşti, *Grung hayots aşkharhi* (Ermeni Dünyası Turnası) dergisini yayımladı. 1865’te İstanbul’a döndü ve *Dzılñ Avarayr*’ı (Avarayr Filizi) yayımlamaya başladı. İstanbul’daki pek çok gazetede yazdı. Tiyatro işleriyle ilgilendi. 1877-78’de Erzurum’da Ermeni tiyatrosunun kuruluşuna öncülük etti.

Alpiaryan, Harutyun (1864-1919) İzmir’de doğdu. İstanbul Aramyan ve Şahnazaryan okullarında öğrenim gördü. İtalya, Fransa ve Mısır’da yaşadı. İzmir ve İstanbul başsınında pek çok çalışması yayımlandı. 1919’da İstanbul’da

vefat etti. Masis, Surhantag, Manzume ve Türkçe Kalem gazetelerinde yazıları yayımlandı. İstanbul Ermeni Patrikhanesi Sekreterliği yaptı.

Arabyan, Hagop (1867-1910) İzmir’de doğdu. 1883’te İstanbul Berberyian Okulu’nda öğrenim gördü. Paris Güzel Sanatlar Akademisi’nden mezun oldu.

Balabanyan, Sarkis (1831-1923) İzmir’de doğdu. Yazar, gazeteci. Mesrobyan Okulu’ndan mezun oldu. 13 yaşında *Arşaluys Araradyan* (Ararat Şafağı) gazetesinde çalışmaya başladı ve klasik Ermenice ile şiirler yazdı. Eğitimini tamamladıktan sonra birkaç yıl ticaretle uğraştı. 1855’ten hayatının sonuna kadar İzmir Ermeni Ruhani Önderliği kâtipliği yaptı. İstanbul, İzmir ve Kalküta’da yayımlanan gazetelere yazdı. Yazılarını, *Dramapanutyun* (Mantık), *Zaruhi gam hamperutyian bsagi* (Zaruhi veya Sabrın Hikmeti) başlıkları altında kitaba dönüştürdü. *Zmüurnio araçnortats badmagan hişoğutyunu* (İzmir Ruhani Önderliği Tarihsel Belleği) başlığını taşıyan ve 1688-1911 tarihleri arasında kapsayan yayımlanmamış eseri, araştırmacılar için dikkat çekici bir kaynak olmuştur.

Baltazaryan, Ğugas (1810-1878) İzmir’de doğdu. Gazeteci, editör. İlköğrenimini rahip Hovhannes Mirza Vanantetsi’nin yanında tamamladı. KYunanca, Fransızca, İngilizce ve Türkçe öğrendi. 1840’da İzmir’de ilk *Aşkarhapar* (Modern Ermenice) gazete olan *Arşaluys Araradyan*’ı (Ararat Şafağı) yayımladı. Aydınlanma düşüncesinin yayılması konusunda önemli rol oynadı.

Çilingiryan, Krikor (1839-1923) Gazeteci, editör. İzmir’de doğdu ve eğitimini Mesrobyan Okulu’nda tamam-

ladı. Fransızca, İtalyanca, Yunanca öğrendi, Yunanca ve Fransızca eserlerden tercümeler yaptı. 1861-1867'de A. Hayguni ile birlikte ilerici bir içeriğe sahip olan *Dzağig* (Çiçek) dergisini yayımladı. Mesrobyan Okulu'nda öğretmenlik yaptı. Tutucu çevrelerle yürüttüğü tartışmalar nedeniyle öğretmenlikten uzaklaştırıldı. 1865'te *Dzağig* dergisi İstanbul'a taşındı; muhafazakâr, dini çevrelere karşı mücadelesini devam ettirdi ve sonuçta dergisi kapatıldı, İzmir'e döndü. Victor Hugo'nun ünlü eseri *Sefiller*'i Ermeniceye çevirdi. Bu çeviri, Ermeni tercüme eserlerin başyapıtlarından biri olarak bilinir. Aynı dönem pek çok çeviri yaptı. 1881-1882'de İstanbul'da bulundu ve izlenimlerini *Arevelyan mamul* (Doğu Basını) gazetesinde yayımladı. 1880 ortalarından itibaren siyasi baskılar nedeniyle yazı yazmayı bıraktı. 1920'de *Vibagner yev tsanutsir krvadzknner* (Küçük Anlatılar ve Dağınık Yazılar) kitabını İzmir'de yayımladı.

Dedeyan, Harutyun (1832-1868) İzmir'de doğdu. Mesrobyan Okulu'ndan mezun oldu. Çocukluk hayali olan matbaayı 1851 yılında Ermeni mahallesinde kurdu. Harfleri, Mikhitaryan tarikatından ve

Krikor Çilingiryan

Harutyun Dedeyan

İstanbul Mühendisyan matbaasından temin etti. Matbaasını geliştirmek ve zenginleştirmek için Fransa'ya gitti. Bir baskı makinesi ve yeni harfler satın aldı. Sadece İzmir'e değil, İstanbul ve yurt dışına yönelik çok sayıda yayın bastı. Harutyun Dedeyan'ın 1868'de ölümüyle matbaa kısa bir duraklama dönemi yaşadı, ancak kısa sürede yeni kitaplar basarak 1893 yılına kadar yayıncılığı sürdürdüler.

Elmas, Isdepan (1864-1937) İzmir'de doğdu. Piyanist. Franz Lizst'in öğrencisi oldu. 1915'te ölümden kurtulan ailesi 1922'de Atina'ya göç etti. Avrupa'nın pek çok ülkesinde konserler verdi.

Gosdantyan, Hripsime 1846'daki yangında zarar gören Hripsimyan Okulu'nun yenilenmesini sağlayan önde gelen kadın aktivistlerdendir. İzmir'in önde gelen tabiplerinden Dr. Gosdant'ın annesidir.

Gosdantyan, Kalust (1840-1898) İzmir'de doğdu, Gazeteci, eğitimci, doğa bilimci. Genç yaşta Fransızca, Almanca, Rumca, dillerine vâkıf oldu. Haşdenits ve Vasburagan derneklerini kurdu. *Arşaluys Araradyan* (Ararat şafağı), *Miutyun* (Birlik), *Dzağig* (Çiçek) gazete ve dergilerinde çalıştı. Tercümeler yaptı. Marx'ın *Kapital* eseriyle tanıştı ve *Metodi vra* (Metod Üzerine) adlı eserini yayımladı. Paris şarkiyatçılar Cemiyeti üyesiydi. "Orient" serisinde Ermeni araştırmaları, etnoğrafyası hakkında yazdı.

Hripsime Gosdantyan

Hayguni, Armenag (Çizmeciyen) (1835-1866) Gazeteci, editör, yazar. İlköğrenimini Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Yetimhanesi'nde tamamladı. Daha sonra İngiliz Hamler Yatılı Okulu'na devam etti. Kırım Savaşı yıllarında tercüman olarak görev aldı. 1857'de *Musayk Masyats* (Masis'ten [Ararat/Ağrı Dağı] İlhamlar) mecmuasını yayımlamaya başladı. Uzun ömürlü olmayan bir tiyatro grubu kurdu. Misyonerlik faaliyetlerine karşı kaleme aldığı makalelerle dikkat çekti. *Kağdnik gğeraganutyen* (Ruhbanlığın Sırrı) kroniği, tutucu çevrelerde büyük gürültü kopardı. Sağlık alanında kitaplar yayımladı. *Dzağig* (Çiçek) ve İstanbul'da yayımlanan *Meğu (An)* gibi ilerici gazetelerde yazdı. Kısa süreli olarak yayımlanan *Tzayn hayrenyats* (Yurdun Sesi), *Bekasyan trçnig* (*Pegasus Kuşu*) dergilerinde editörlük yaptı.

Ispartalıyan Ailesi: İzmir'in önemli tüccar ailelerinden. Takvor Ispartalıyan halı dokumacılık alanında kurduğu şirket ile hem Anadolu'nun pek çok şehrinde, hem de yurt dışında açtığı Londra şubesi ile bir ticaret ağı oluşturdu. Bir taraftan mal ihraç eder, diğer taraftan yurt dışından ithalat yapardı. Paris Tıp Fakültesi mezunu Dr. Dikran Ispartalıyan ise İzmir ve çevresine hizmet veren Surp Lusavoriçyan Ermeni Hastanesi'nde cerrah olarak çalıştı. Ispartalıyan kardeşler, İzmir'deki pek çok okulun arazisi, inşaatı ve yenilenmesi için önemli maddi bağışlarda bulundular.

Isdepan Ispartalyan

Keşişyan, Parseğ (1870-1909) Kayseri Talas'ta doğdu. Buradaki Fransız kolejinde, ardından İstanbul'daki Berberyan Okulu'nda okudu. Avrupa'da tıp eğitimine başladı, ancak rahatsızlığı nedeniyle eğitimini yarıda bırakarak İzmir'e yerleşti ve bir matbaa kurdu. *Arşaluys* (Şafak) gazetesini yayımladı. 1909'da genç yaşta öldü. Kardeşi D. Keşişyan, aynı matbaayı devam ettirdi ve İzmir'de *Mimos* (Soytarı), *Munedig* (Tellal), *Petag* (Kovan), *Aşkhadank* (Emek), *Hay kraganutyun* (Ermeni Edebiyatı) gibi birçok süreli yayına imza attı.

Kosyan, Hagop (1865-1937) Erzurum'da doğdu, Viyana'daki Ermeni Mikhitaristler topluluğunun mensubu olarak İzmir'de görev yaptı. İzmir Ermeni etnoğrafyası ve şehir antropolojisi alanında ilk örneklerden olan *Hayk i Zmürnia yev i şıçagays* (İzmir ve Civarındaki Ermeniler) adlı çalışması, önemli bir başvuru kaynağıdır.

Hrand Mamuryan

Mamuryan, Hrant (1875-1935) Eğitimini Mesrobyan Okulu'nda tamamladı. 1890'da *Aravelyan mamul* dergisinde çalışmaya başladı. Babası Madteos Mamuryan'ın ölümünden sonra dergiyi haftalık ve üç aylık olarak 1911 yılına kadar devam ettirdi. 1922'de Yunanistan'a göç etti ve Atina'ya yerleşti.

Mamuryan, Madteos (1830-1901) Yazar, çevirmen, eğitimci. 1845'te İzmir Mesrobyan, 1840'da Paris

Muradyan okullarından mezun oldu. 1853'ten itibaren *Masis*, *Meğu* (Arı), *Dzağig* (Çiçek) gibi dönemin ünlü Er-

meni yayınlarında yazıları, çevirileri yayımlandı. Kırım Savaşı'na tercüman olarak katıldı. 1856-57'de Cambridge Üniversitesi'nde derslere katıldı. 1860-65'te İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde başkâtiplik yaptı. 1862'de Zeytun olayları nedeniyle, Aziz Paşa'nın Ermeniler aleyhine takındığı tutumu protesto eden yazılar yazdı. 1865-99 yılları arasında, kesintilerle Mesrobyan Okulu'nun müdürlüğünü yaptı; burada Arapça, İngilizce, Fransızca ve Dünya Tarihi dersleri verdi. Edebiyat ve tarih alanında ders kitapları hazırladı. 1871-1901 yılları arasında, İzmir'de *Arevelyan mamul* (Doğu Basını) adlı gazeteyi yayımladı. Rus, Fransız, ve İngiliz yazarların eserlerinin yanı sıra, 1001 *Gece Masalları'nı* Ermeniceye çevirdi.

Krikor Mseryan

Mseryan, Krikor (1846-1883
İzmir Mesrobyan Okulu'nun ardından Mikhitaryan Okulu'na devam ederek eğitimini orada tamamladı. Erken yaşta iş hayatına atıldı. Yüksek miktarda para harcayarak Avrupa'dan kitaplar satın aldı. Ticareti bırakarak tercüme ve edebiyatla ilgilenmeye başladı. Birkaç arkadaşıyla birlikte bir matbaa kurdu ve yazışları müdürlüğünü yaptığı *Medeora* (Meteor) dergisini yayımladı. *Vart yev sokhag* (Gül ve Bülbül),

Tıstapanutyun (Mitoloji) eserlerini bastı. Matbaası Abdülhamit rejimi tarafından kapatıldı.

Nubar Paşa (Nubaryan, Nubar) (1825-1899) İzmir'de doğdu. Karabağ'dan göç ederek İzmir'e yerleşmiş Ermeni

Nubar Nubaryan

kökenli bir ailedendir. Eğitimi tamamlandıktan sonra Mısır'a gitti. Said Paşa ve İsmail Paşa'nın valilikleri döneminde, Mısır'ın iç ve dış siyasetinde etkin bir rol oynadı. İlk önemli görevi Süveyş Kanalı projesini üstlenmek oldu. Babiâli'den vezirlik payesi aldı. 1878-1879, 1884-1889, 1894 yıllarında başbakanlık görevi yaptı. Modern Mısır'ın ilk başbakanıdır. 1919'da Paris Konferansı'nda Ermeni Delegasyonu'nun başkanlığını yapan Boğos Nubar Paşa'nın babasıdır.

Nubaryan, Mesrob (1842-1929) Dilbilimci, çevirmen, sözlük yazarı. İzmir'de doğdu ve Mesrobyan Okulu'ndan mezun oldu. 1868'de Krikor Mseryan ile birlikte, hükümet tarafından kapatılan *Medeora* (Meteor) dergisini yayımladı. Fransızca-Ermenice bir sözlük hazırladı ve Fransız yazarların eserlerini Ermeniceye çevirdi. *Arevelyan mamul* (Doğu Basını), *Püzantiyon* (Bizans), *Şant* (Yıldırım), *Dzağig* (Çiçek), *Goçnag* (Çan) gibi süreli yayınlarda çalıştı.

Papazyan, Karekin (1833-1908) İzmir'de doğdu. Mesrobyan Okulu'nda eğitim gördü. *Hay intertsaran* (Ermeni Okuma Salonu) çalışmalarına katıldı. 1854-1856

Mesrob Nubaryan

yılları arasında tercüman olarak Kırım Savaşı'na katıldı. Savaş sonrası İngiltere'ye, oradan da Zürih'e geçti. İzmir'e döndü ve Ermeni sorunu üzerine çalışmalar yürüttü. Shakespeare'in *Hamlet* ve *Otello*, Homeros'un *İlyada* adlı eserlerini Ermeniceye tercüme etti.

Papazyan, Antreas (1808-1857)
İstanbul'da doğdu. Nersesyan Okulu'nda öğrenim gördü. İş hayatına atıldı, ancak eğitim sevgisi onu İtalya'ya yönlendirdi. Beş yıl orada kalarak İtalyanca ve Latince öğrendi. 1831'de İzmir'e dönerek Mesrobyan Okulu'nda Ermenice ve İtalyanca dersleri verdi, aynı zamanda okul müdürlüğü yaptı.

Antreas Papazyan

Partigyan, Mikael (1887-1968)
Gazeteci. Konya'da doğdu. İlkokulu doğum yerindeki Ermeni okulunda okudu. Konya'da öğretmenlik yaptı. Şaviğ (Yön) matbaasını kurdu. 1919'da İzmir'de *Adruşan* (Sunak), 1924'te Atina'da *Fortifor* mizah dergisini yayımladı. Aynı adlı matbaayı kurarak *Amrots* (Kale) gazetesini yayımladı. 1946'da Ermenistan'a yerleşti ve Edebiyat Enstitüsü'nde görev aldı.

Tatigyan, Boğos (1820-?) İzmir'de doğdu. Çizer, gravür uzmanı. Çeşitli kaynaklarda, İzmir'deki matbaasını 1840 yılından önce kurduğu bilgisi yer almaktadır. Sultan I. Osman'dan başlayarak tüm sultanların portrelerinin renkli ve varaklanmış gravürlerini hazırladı.

Turyan, Yeğişe Episkopos (1860-1930) Din adamı, şair, dilbilimci. İstanbul'da doğdu. Ünlü şair Bedros Turyan'ın küçük kardeşidir. Eğitimini Üsküdar Cemaran Okulu'nda aldı. 1876'da aynı okulda öğretmenlik yaptı. 1878'de rahip takdis edilerek Yeğişe adını aldı. Bardizag (Bahçecik), Armaş (Akmeşe) ve İzmir'de öğretmenlik yaptı. 1909'da İstanbul Patriği, 1922'de Kudüs Patriği seçildi. Edebiyat ve pedagoji alanında araştırmalar yaptı. 1927'de *Sion* dergisini yayımladı, ders kitapları hazırladı, makaleleri pek çok Ermenice gazetede yer aldı.

Yeğişe Turyan

Vosgan(yan), Isdepan (1825-1901) İzmir'de doğdu. Gazeteci, yazar, editör, çevirmen ve pedagog. Mesrobyan Okulu'ndan mezun oldu ve aynı okulda öğretmen olarak

Isdepan Vosgan

çalıştı. 1846'da Paris'e gitti ve Sorbonne Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1848'de Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ortaya çıkan devrim ve özgürlük eylemlerine tanık oldu, tutuklandı ve hapse atıldı. 1852-1854'te İstanbul ve İzmir'de çeşitli mahlaslarla makaleleri yayımlandı. 1855-56'da bir grup fikir arkadaşıyla birlikte Paris'te *Arevelk* (Doğu), 1859 ve 1864-1865'te *Arevmudk* (Batı) gazetelerini yayımladı.

1860'ta İtalya'ya gitti ve *L'Italie* gazetesinde çalıştı. İzmir'e dönerek Mesrobyan ve Hripsimyan okullarında müdürlük ve Fransızca öğretmenliği yaptı. *Usumnaser* (Eğitimsever) derneğini kurdu. 1869-1901'de İzmir'de *La Rèforme* adlı gazeteyi çıkardı. Yazılarında, Ermeni halkını, içinde bulunduğu zor koşullardan kurtarmanın yollarını aradı. *Arşaluys Araradyan* (Ararat Şafağı) gazetesi ve *Medeora* (Meteor) dergilerinde çalıştı. Şiirler, hikâyeler ve mizahi makaleler yazdı. Fransız edebiyatından çeviriler yaptı. Müzik, tiyatro ve edebiyat alanlarında eserler, eleştiriler kaleme aldı. Çağdaş Ermenicenin geliştirilmesi ve kız çocukların eğitim alması için çalıştı.

Vanantetsi, Der Hovhannes Mirza (1772-1840) Van'da doğdu. Şair, kültür adamı. Van Gölü'ndeki Gduts adasındaki eğitimini İstanbul'da devam ettirdi. İzmir'e yerleşerek Mesrobyan Okulu'nun ilk öğretmenlerinden oldu. Din bilgini ve Ermeni dili ustası olarak genç neslin aydınlanması için çaba sarf etti.

Der Hovhannes
Mirza Vanantetsi

Vanantetsi, Sarkis (1830-1871) İzmir'de doğdu. Oyun yazarı, tiyatro aktörü, editör. Haşdenits Vasburagan Derneği başkanı. *Miutyun* (Birlik), *İravunk* (Hak) gazeteleri editörü. Vasburagan Tiyatrosu'nun kurucusu ve önde gelen aktörü. Bakü, İstanbul ve Moskova'da pek çok oyun sahneledi.

Yusufyan, Bedros Çelebi (1773-1846) Trieste'ye yerleşen bir tüccar, Hripsimyan Okulu hayırseverlerinden.

Yusufyan, Boğos (1775-1843) Tüccar, tercüman, bürokrat. Türkçe, Farsça, Arapça, Rumca, İtalyanca ve Fransızca dillerine vâkîf oldu. Trieste kentinde açtığı bir ticarethane ile uzmanlığını geliştirdi. İzmir İngiliz Konsolosluğu'nun tercümanlığı görevini üstlendi. Kıbrıs'a, oradan da Mısır'a gitti ve Vezir Mehmet Ali Paşa'nın tercümalığını, aynı zamanda Ticaret ve Dış İşleri Bakanlığı görevini üstlendi.

Seçilmiş Kaynakça

- ALBOYACIYAN, Arşag. *Zmürnio dbarenneri* [İzmir Matbaaları], Erivan, 1964.
- BEDROSYAN, Hovhannes. *Hay barperagan mamuli bibliografia (1794-1900), (1900-1956). (1902-1954)* [Ermeni Süreli Yayınlar Bibliyografyası], 3 cilt, Erivan: Ermenistan Devlet Kitaplığı Yayını.
- BOHCACIYAN, K. *Zmürnia yev Zmürniayi hay kağıdı* [İzmir ve İzmir Ermeni Kolonisi], *Haraç [İleri]* gazetesi, Paris, 1972 yılında tefrika edilen 40 makale.
- DOBKIN, Marjorie Housepian. *İzmir 1922, Bir Kentin Yıkımı*, İstanbul: Belge, 2012.
- GEORGELIN, Hervé. *Smyrna'nın Sonu, İzmir'de Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe*, İstanbul: Bizzamanlar, 2008.
- HAGOPYAN, M. N. "Miutyun" *arevmdahay temogradagan hantesi* 1860 ["Miyutyun" (Birlik) Batı Ermeni Demokrat Mecmuası 1860], Erivan, 1983.
- HAGOPYAN, M. N. *Zmürnahay barperagan mamuli 1861-1880* [1861-1880 İzmir Ermeni Periyodik Basını], Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi Yayını, 1987.
- HAGOPYAN, M. N. *Zmürnahay mamuli badmutyun (1839-1860)* [İzmir Ermeni Basın Tarihi, 1839-1860], İki cilt Erivan: 1984 ve 1987.
- HAGOPYAN, M. N. *Zmürniai "Hayrenaser" tertı 1843-1846* [İzmir Hayrenaser (Yurtsever) Gazetesi 1843-1846], Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1981.

- HAGOPYAN, M. N., "Medeora" hantesi. *Arevmdahay lusavoragan-temogradagan şarjman meç* [Batı Ermenileri Aydınlanmacı-Demokrat Hareketinde "Medeora" Mecmuası] Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1977.
- HAGOPYAN, M. N., *Zmürmahay mdavoraganner Krikor Mseryan yev Mesrob Nubaryan* [İzmir Ermeni Aydınlarından Krikor Mseryan ve Mesrob Nubaryan], Erivan, 1961.
- HOVANNISIAN, Richard G. *Armenian Smyrna/Izmir* [Ermenilerin Smyrna/İzmir'i], Kaliforniya: Mazda Publishers, 2012.
- KÉVORKIAN, Raymond H., PABOUDJIAN, Paul B. 1915 *Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul: Aras, 2013.
- KOSYAN, Hagop. *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays* [İzmir ve Civarındaki Ermeniler], 1. Cilt: *Zmürnia yev Hayk* [İzmir ve Ermeniler] Viyana: Mikhitaryan, 1899. 2. Cilt: *Zmürnio vicagin klkhavor kağaknern yev Hayk* [İzmir'in Başlıca Şehirleri ve Ermeniler], Viyana: Mikhitaryan, 1899.
- MİLDANOĞLU, Zakarya. "Aztarar'a Yolculuk" yazıları, Agos gazetesi.
- MİLDANOĞLU, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, İstanbul: Aras, 2014
- NUBARYAN, M. "İzmiri hay dbakrutyan badmutyuni 1912" [İzmir Ermeni Basım Yayın Tarihi] *Hay Kraganutyun* [Ermeni Edebiyatı], İzmir, 1912, sayı 12, s. 1-5.
- SAFRASYAN, Aram Khaçadur. *Gosdantnubolsi hayots badriarkarani goğmits Turkiayi artaratadutyun yev tavanankneri minisdrutyun nergayatsvadz haygagan yegeğetsineri yev vankeri tsutsgnern, takrimeni 1912-1913* [İstanbul Ermeni Patrikliği Tarafından Türkiye Adliye ve Mezahib Nezareti'ne Takdim Edilen Ermeni Kilise ve Manastır Listeleri ve Takrirleri (1912-1913)], *Eçmiadzin*, 1965 (1, 2-3-4, 10), 1966 (2, 3, 6, 7, 8, 9).

- SİMONYAN, Bedros. *Huşamadyan, Haygagan Zmürnian* [Hatıra Albümü, Ermenilerin İzmir'i], Paris: Araks (Zmürnio yev şırçanneru hayrenagtsagan veraşinats Miutyun [İzmir ve Çevresi Hemşerilik ve Yeniden İnşa Derneği] yayını). Paris: Araks, 1936.
- SİMONYAN, Bedros. *Mer Zmürnian yev şırçaga kağakneti* [Bizim İzmir ve Çevre İlleri], New York, 1960.
- SMYRNELIS, Marie-Carmen. (Derleyen) *İzmir 1830-1930, Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, İstanbul: İletişim, 2009.
- ŞENOCAK, Bülent. *Levant'ın Yıldızı İzmir, Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler*. İzmir: Şenocak Kültür, 2008.
- TEOTİĞ. *Dib u dar* [Baskı ve Harf], İstanbul: Vahram ve Hraçya Der-Nersesyan, 1912
- Vicagatsuyts kavaragan azkayin varjaranats turkio* [Türkiye Taşra Ermeni Okulları Raporu] Fasikül 1, 1901 yılı durumu. İstanbul: Türkiye Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Merkezi Yönetimi, Tedrisat Komisyonu.
- YAPUCU, Olcay Pullukçuoğlu. *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, İstanbul: Kitap, 2007.

9 Eylül Meydanı 114

Abbas, Şah I. Şah 13, 29, 159

Abdülhamit 68, 160, 192, 202,
226, 243

Abdülmecit 35

Abroyan, Sahak 237

Abroyan(lar) 14, 31, 44, 164

Abrsam, M.M. 76

Acemyan (mahalle) 171

Adruşan 206, 245

Afyonkarahisar 151, 160

Aguni, Sebuğ 145

Ağapegyan, Margos 74, 237

Ağaton 224

Ağazakyan, İsguhi 126

Aharonyan, Hovhannes 229

Ahmed Bey (subay) 153

Akhisar 17, 39, 152

Akulis 172

Alaşehir 160

Alaybey 168

Alboyacıyan, Arşag 44, 186, 187

Alişan, Çevont 77

Alpiaryan, Harutyun 202, 206,
237

Alpiaryan, Maryam 166, 222

Amadyan, Sarkis 165

Amasya 183

Amrots (Kale) 245

Amsterdam 14, 31, 165, 187

Ankara 15, 30, 32, 41, 42, 160,
183, 233

Antep 90

Antiller 32

Arabyan, Garabed Efendi 228,
235,

Arabyan, Hagop 238

Arabyan(lar) 190, 235-238

Arapgir 226

Arçnan, Diran 151

Ardzruni, Krikor 79, 80

Arevelk (Doğu) 246

Arevelyan mamul (Doğu Basını)
15, 53, 64, 77, 79, 81, 191,
192, 243

Arevmudk (Batı) 198, 246

Argiropulos (Doktor) 135

Armen, Yenovk 202

Arpi Araradyan (Ararat Güneşi)
15, 49, 191, 196

Arşaluys (Şafak) 192

Arşaluys Araradyan (Ararat
Şafağı) 15, 46, 186, 189,
194-196, 198, 199, 238, 240

Artaud, Antonin 51

Artzakank (Yankı) 68, 192, 203

Asdabad 163

Asdabadtsi Apraham 187

Astrahan 184

Aşdarag 160

Aşkhadank (Emek) 193, 205,

242

Atina 27, 45, 53, 54, 56, 58, 64,
70, 240, 242, 245

Attaloslar 16

Avakyan, Ebruhi 127

Avakyan, Sirpuhi 126

Avedaper (Müjdecı) 43, 195

Avedikyan, A. 224

Avedikyan, S. 123, 224

Avedis, Berç 197

Avedisyan, D. 197

Aydın 17, 18, 30, 32, 38, 55, 56,
83, 130, 145, 147, 150, 153,
159, 160-162, 164, 171,
173, 174, 222

Aydinyan, Arsen 77

Ayvazhyan, Evkaris 127

Aziz Paşa 243

Aznavuryan, Garabed 125

Aztarar 185

Baboyan, Isdepan 46, 186, 189,
194, 195

Baboyan, Krikor 44, 164

Badganyan, K. 202, 203

Badrasd (Hazirol) 207

Bakircıyan(lar) 237

Balabanyan, Sarkis 194, 238

Balıkçıyan, Takuhi H. 127

Balladur 15

Balözyan, Garabed Efendi 168

Balözyan(lar) 35, 167

Baltazaryan, Ğugas 43, 46, 186,
189, 194, 238

Bardizbanyan, Isdepan 121

Bardizbanyan, Karekin 200

Bardizbanyan, Sarkis 132

Bardizbanyan, Simon 229

Bardizbanyan, Vahan 206

Barsamyan, M. 202

Bartev, Sahak (Gatoğigos) 181,
183

Bartevyan, Suren 204, 207

Basmacıyan, Kayane E. 127

Basmahane 37, 45, 113, 114,
129, 163

Basmahane Garı 113, 163

Bayındır 16, 39, 152, 169, 222

Beaumarchais, Pierre-Augustin
76

Bebir, Babo 190

Bekasyan trçnig (Pegasus Kuşu)
241

Bengal 235

Bergama 16, 39, 152, 171

Bergamalyan, Boğos 123, 223

Berlin 135

Beşiktaşlıyan, Mıgırdıç 191

Beyrut 42, 48, 66, 68

Binbirtepe 175

Bingöl 222

Boğosyan, Maksud 124

Bornova bkz. Burnabad

Boston 42

Braudel, Fernand 31

Bubliyan, Kevork 49, 190, 202

Buca bkz. Paradiso

Buca Konağı 38

Budlaman, G. V. 227

Buenos Aires 52

- Burnabad [Bornova] 15, 38, 147, 166, 167
 Bursa 30, 160, 184

 Cadiz 31
 Cambridge 49, 75, 80, 187, 243
 Celebyan, Arakel (Doktor) 124, 135
 Celebyan, Maryam 126
 Cermagyan, T. 225
 Cevahiryan (tüccar) 176
 Chardin, Jean 13
 Chateaubriand, François-René de 46, 186
 Cordoba 52
 Cuinet, Vital 16, 55, 56
 Culfa 14, 30, 160, 163, 184

 Çakıryan, İsdepan 165
 Çelik, A. 223
 Çelik, İsdepan 123
 Çelikyan, Sarkis 123, 224
 Çeşme 56, 57
 Çilingiryan, Krikor 47-49, 78, 80, 190, 191, 199, 202, 238
 Çilingiryan, Vartuhi 166, 227
 Çilingiryan(lar) 224
 Çuhacıyan, Madteos II 186
 Çuhacıyan(lar) 46
 Çunt, Asbed 125
 Çuvaşır, Hamber 207

 Dadyan, Barutçubaşı Ohannes Bey 236
 Dagaryan, Baydzar 33, 51
 Dagaryan, Kaspar 33, 51

 Damgacı Amuca İsdepan 111, 120
 Damgacıyan, Takuhi 166
 Dedeyan, Eliza 166
 Dedeyan, Garabed 47, 196
 Dedeyan, Harutyun 47, 190, 196, 198, 239, 240
 Dedeyan, İsdepan 47
 Dedeyan, Sofi 38
 Dedeyan(lar) 69, 191, 198-202
 Demircibaşyan, Sarkis 122
 Demircibaşyan, Yeğya, 206
 Denizli 17, 18, 39, 153, 161, 172
 Depanyan, Anna 33
 Dikili 152
 Dilberyan, Boğos G. 123, 224
 Dilsizyan, Bercuhi D.H. 126
 Diyarbakır 30, 42, 226
 Donikyan, Dikran 229
 Dumas, Alexandre 48, 73, 76, 79, 191, 192
 Dumlupınar 138
 Düsap, Sırpuhi 79, 80, 202
 Dzağig (Çiçek) 15, 49, 78, 191, 199, 239-242, 244
 Dzağikyan, Ğevont 132
 Dzerents 202
 Dzerunyan, Armenag 229
 Džılın Avarayr (Avarayr Tomurcuğ) 237

 Eçmiyadzin 39, 184
 Edirne 184
 Efstratidi, Simeon (Doktor) 135
 Eğin 226
 Ekizyan, Garabed 236

- Ekizyan, Giragos 124
 Ekizyan, Hacı Avedis 111, 121, 164
 Elmas, İsdepan 240
 Elmasyan, Canik 33
 Elmasyan, Hovhannes 229
 Elmasyan, Takuhi 166
 Elmasyan(lar) 114, 236-238
 Emirze, Pol (doktor) 135
 Eprikyan(lar) 28, 57, 60
 Erivan 17, 29, 46, 78, 159, 183, 184, 222
 Ermeni mahallesi 113, 114, 159, 160, 162, 163, 169, 170, 225, 239 Ayrıca bkz. Haynots
 Erzurum 28, 30, 42, 160, 183, 233, 235, 237, 242
 Esayan, Yesayi 112
 Everek 226

 Farah Bey 152
 Fehmi Bey 152
 Fénelon, François 46, 186
Fortifor 245

 Gambetta, Léon 15
 Garabedian, Antranig 165
 Garabedian, Asar 121
 Garabedian, Mıgırdıç 121
 Garabedian, V. 230
 Garpi 163
 Gazel, Andon 206, 207
 Gence bkz. Kantzag
 Gesaratsi, Simon 162
 Goçnag (Çan) 244

 Goethe, Johann von 76, 192
 Gomidas 230
 Goodell, William 42
 Gosdantyan, B. (Doktor) 163, 222
 Gosdantyan, D. 224
 Gosdantyan, Hripsime 36, 166, 240
 Gosdantyan, Kalust 165, 198, 224, 240
 Göztepe 38, 59, 169
 Grescovich, Paul 139
 Gutenberg, Johann 184
 Gülbenkyan, Abraham 31
 Gümüşhane 184
 Güryan, Yervant 229

 Çapan 14, 163
 Çazeryan, Palulu Khaçadur Ağa 35, 161
 Çazikyan, R. 204
 Çoncayan, Atam 224

 Hacı Hayrabad 120, 163
 Hacı Takvor Ağa 122
 Haçaduryan (doktor) 136, 163
 Haçaryan, Garabad (doktor) 138, 139
 Haçikyan, Han 190
 Hagop Meğabard 185
 Halacyan, Çazaros 132
 Halep 31, 233, 236
 Halkapınar 34, 236
 Halloc, H. 188, 195
 Hapetyan, Zaven 207
 Harents, Nişan 124, 125

- Harput 226, 235
 Harutyunyan, Ardaşes 202
Hay kraganutyun (Ermeni Edebiyatı) 49, 193, 205, 242
 Hayguni, Armenag (Çizmeciyen) 239, 241
 Hayguni, Isdepan 199
 Haynots 13, 14, 29, 34-37, 43, 45, 52, 64, 71, 150, 159, 162, 164, 165 Ayrıca bkz. Ermeni mahallesi
 Hayrenaser (Yurtsever) 190, 195, 196, 223
Hdbid (Soytarı) 205
 Hekeren (Heceleme Kitabı) 188
 Horizon (Ufuk) 206
 Horton, George 145, 146
 Hovhannesian, Garabed 121
 Hugo, Victor 48, 191, 202, 239
 Hüsnüzade Ali Fikri Bey 153
- Isdepanyan, Ananya 121
 Isdepanyan, Hasmig 189
 Isdepanyan, Zareh 199
 İspartalı Konağı 38
 İspartalıyan, Dikran H. (Doktor) 124, 125, 135, 136, 163, 241
 İspartalıyan, Garabed 124
 İspartalıyan, Hagop 36, 112, 163
 İspartalıyan, Hovhannes 36, 112, 163, 165
 İspartalıyan, Simon (Doktor) 136, 163
 İspartalıyan, Takvor Efendi 34, 124
- İspartalıyan(lar) 115, 227, 236, 237
 İnceyan, Madteos 148, 151
İntibah 49, 190
 İpekçiyen, H. 202
 İplikçiyen, Vorvore S. 127
İravunk (Hak) 193, 201, 207, 247
 İsaahakyan, Hagop 111
 İsaverdents 15, 41
 İsfehah 30, 160, 183
 İsfehahlı Hacı Emin 150
 İskenderiye 31, 45, 57
 İskenderyan, Şamiram M. 127
 İsmail Paşa (vezir) 173, 244
 İzmir 203
- Kadifekale 29, 159
 Kahire 31
Kalem 238
 Kalküta 184, 238
 Kalpakçiyen, Manug 125
 Kalusdyan, Maksud 125
 Kalusdyan, Ohancan Hovhannes 124
 Kalusdyan, Şoğagar M. 127
 Kantzag (Gence) 14, 163
 Karabağ 17, 29, 107, 159, 172, 222, 243
 Karantina (mahalle) 109, 168
 Karataş 38, 59, 151, 168
 Karşıyaka bkz. Kordelio
Karun Hayasdani (Ermenistan Baharı) 200, 201
 Kasaba (Turgutlu) 17, 32

- Kasparyan, Dikran 229, 237
 Kasparyan, Yeprem 124
 Kayseri 30, 42, 160, 183, 192, 242
 Kazazyan, Zareh 205
 Kazdağlıyan, Hovhannes 125
 Kazdağlıyan, Yeğisapet 126
 Keçeciyan, Avedis 230
 Kemer caddesi 113
 Kervan Köprüsü 29, 34, 159
 Keşişyan, Kevork 124
 Keşişyan, Parseğ 192, 203, 204, 242
 Keşişyan, Sarkis 124
 Keşişyan, Veronika 227
 Kevork, Han 190
 Kevorkyan, Vartan 207
 Khadisyen, Aleksandr 69, 70
 Khirimyan, Mıgırdıç Hayrig 77, 79
 Khiz-Piz 206
 Kınık 39, 171
 Kırım 32, 75, 184, 241, 243
 Kırkağaç 17, 38, 152, 153, 175
 Kığı 222
 Kilikya 13, 39, 50, 78, 82, 182
 Knar 206, 229, 230
 Koğtn 163, 226
 Koğtnlı Vahan 225
 Konak 38, 168
 Konstantinopolis 60, 64, 65, 67, 68, 70
 Konya 149, 153, 245
 Kordelio (Karşıyaka) 16, 38, 147, 167, 168
 Kordon 151, 236
 Kosyan, Hagop (Peder) 28, 29, 37, 41, 54, 65, 162, 242
 Koyamard (Varlık Kavgası) 207
 Kudüs 39, 42, 82, 184, 246
 Kurşunlu Camii 172
 Kusan, Krikor 230
 Kuşadası 16, 39, 152, 169
 Kuyumcuyan, Krikor 236, 237
 Kuyumcuyan, Peter 207

L'Italie 247
 La Fontaine 48, 191, 202
 La Réforme 49, 62, 189, 247
 La Revue de Smyrne 49, 190
 Lamartine, Alphonse de 48, 74, 191, 202
 Langlois, Henri 52
 Le Courrier de Smyrne 49, 62, 190
 Le Havre 31
 Le Journal de Smyrne 49, 190
 Lessing, Gotthold 76
 Livorno 14, 31, 187
 Londra 31, 35, 49, 51, 146, 184, 187, 236, 241
 Lro kir (Gazete) 194
 Lübnan 82, 184

 Macar (Doktor) 135
 Machiavelli, Niccolò 237
 Madras 185, 234
 Magnesia (Manisa) 17, 30, 38, 152, 153, 160, 161, 173, 174, 222
 Mahmut I. 160
 Malta 17, 152, 188

- Maluriti (doktor) 135
Mamul (Basin) 49, 207, 239, 242, 244
Mamuryan, Hovhannes 74
Mamuryan, Hrant 82, 192, 202, 204, 242
Mamuryan, Madteos 15, 45, 48, 49, 67, 68, 73-82, 165, 166, 186, 187, 191, 192, 198, 200, 202, 242
Mamuryan, Maryam 166
Manchester 32, 184, 236
Manisa bkz. Magnesia
Manukyan (Mimar) 174
Manukyan, Kalust 121
Manzume 238
Maraş 88, 89, 184, 226
Mardikyan, Hovhannes 205
Mardiros Kalfa 121
Margosof (Doktor) 224
Margosyan, Hagop 123, 224
Mark, Hayganuş 67, 203
Marsilya 14, 31, 51, 187
Masis 238
Maşdots, Mesrob 182, 183, 187
Matigyan, Kh. 206
Medeora (Meteor) 192, 202, 243, 244, 247
Meġu (Arı) 78, 241, 242
Mehmet Ali Paşa (vezir) 248
Meles nehri 34, 37
Melidonyan, Penjamin 207
Melik-Selumyants, Khaçadur H. 190, 195
Melikyan, Dudu 126
Menemen 16, 39, 59, 152, 222
Menteşe 161
Mısır 31, 52, 164, 236, 237, 244, 248
Mısıryan, Zakar 121
Mimos (Soytan) 193, 203, 205, 242
Minas, Godrig 162
Minasyan, Armanag 124
Minasyan, Hovhannes 225
Minasyan, Minas 229
Minasyan, Rupen 206
Miricanyan, Sarkis 132
Mirza, H. 224
Mirza, Markar 229
Mirzayan, Nişan 194
Miutyun (Birlik) 123, 198, 199, 240, 247
Miutyun *sahmanatragan* (Anayasa-cı Birlik) 199
Molière, Jean-Baptiste 48, 191
Montevideo 52
Montpellier 228
Morukyan, Misak 151
Moskova 183, 184, 247
Mozag (Sivrisinek) 205
Mseryan, Krikor 48, 191, 202, 243
Muğla 161
Munedig (Tellal) 193, 204, 242
Muratyants, Melikseteg (Episkopos) 226
Musayk Masyats (Masis İlhamları) 241
Musset, Alfred de 48
Mustafa Kemal 30, 50
Mustafa Rahmi 145, 146, 149

Muş 30, 33, 160, 222

Nahçıvan 14, 15, 29, 30, 40, 65,
159, 160, 163, 222, 225

Nalbandyan, Isdepan 150

Nalbandyan, Mikael 200

Nazilli 18, 39, 153, 160, 172

Nersesyan, Nazaret Hilmi 151,
202

Novelist 49, 190

Noyyan ağavni (Nuh'un Güverci-
leri) 237

Nubar Paşa, Boğos 31, 74, 243,
244

Nubar, Arakel Bey 31

Nubaryan, Mesrob 47, 191, 243,
244

Nurettin Paşa 140

Odyan, Krikor 47, 77

Ormanyan, Mağakya 161

Oşagan 160

Ödemiş 16, 39, 152, 169, 170

Padova 46

Pagos Dağı 29

Paleologos, Mihail 29, 159

Palu 42, 222

Palulu Tovmas 174

Panosyan, Isdepan Efendi 124

Papa XIII. Leon 42

Papazyan, B. Harutyun 123

Papazyan, Hovhannes K. 124,
125

Papazyan, Karekin Hovhannes
224, 244

Papazyan, Krikor 124

Papazyan, Rupen Antreas 43,
44, 46, 47, 164, 190, 197,
222, 245

Papazyan, Sarkis (Der Garabed-
yan) 200

Paradiso (Şirinyer, Buca) 38, 43

Parhutaryan, Magar 132

Paris 37, 48, 62, 70, 74, 82, 186

Parseğyan, Krikor 125

Partigyan, Mikael 206, 245

Pazarlı Hacı Abdullah 150

Peg, Tavit 74

Pertev Paşa 146, 147, 149

Peştemalcıyan (Doktor) 136, 163

Petag 193

Petridi (doktor) 135

Pınarbaşı 61

Pire 51

Pirkalemyan, Ğevont 132

Poğpoç (Filiz) 190

Portakalyan, Mıgırdıç 79

Prentis, Mark 139

Prosi (Doktor) 139

Provence 15

Püzantiyon (Bizans) 244

Racine, Jean 48, 191

Radinsky, Vladimir 145, 146,
147, 148

Riggs, Elias 42, 43

Rogier, Camille 90

Rusinyan, Nahabed 77

- Saburof, Lusi 126
 Said Paşa 244
 Salavanyan, Hayrabet 194
 Salmast 17
 Samos 52
 Sanders, Liman von 50
 Santiago 52
 Saraf, Çifte 202
 Sarafyan, Arusyag 127
 Sarkis, Hayk 197
 Sarkisyan, Hagop Ağa 165
 Sarkisyan, Karekin 205
 Saryan, Mardiros 153, 207
 Savalanyan, T. 198
 Say, Jean-Baptiste 237
 Scott, Sir Walter 76, 79
 Segovya 43
 Selanik 33, 145
 Sevan Gölü 181
 Sivacıyan, Harutyun Karekin
 194
 Siamanto 206
 Siirt 226
 Simonakyan, Hagop 198
 Simonakyan, Kalust 198
 Simonyan, Mari 127
 Siruni, Hagop Cololyan 230
 Sivas 42, 184
 Sivaslıyan, Zabel 127
 Sivrihisarlıyan, Hacı Garabed
 121
 Sivrisaryan(lar) 237, 238
 Solomonidis, Christos 58
 Söke 16, 39, 152, 173
 Srvantzyants, Karekin 78, 79
 St. Petersburg 75, 184
 Stendhal 76
 Sue, Eugène 48, 76, 191
 Sukiasyan, Sarkis 122
 Surhantag 238
 Sürmeyer, D. 206
 Süveyş Kanalı 31, 244
 Şahnur, V. 76
 Şahvekilof, İsdepan 111, 122
 Şant (Yıldırım) 240
 Şaşıged 163
 Şekeryan, Hagop H. 204, 205
 Şirinyan, Hagop 204, 205
 Tabakçay 18
 Tahtalıyan, Boğos Episkopos 123
 Taktakyan, Boğos 36
 Takvim-i Vekai 194
 Talas 192, 242
 Tapni (Defne) 207
 Taşink (Akit) 192, 202, 204
 Tatigyan, Bedros 189
 Tatigyan, Boğos 49, 90, 189, 245
 Tatigyan, Dırtad (Vartkes) 205
 Tavernier, Jean-Baptiste 13, 30,
 31
 Tavityan 236
 Tebriz 17, 183, 233
 Tekeyan, Vahan 206
 Teotig (Teotoros Lapçinciyan)
 31, 65, 70, 189
 Terakki 49, 190
 The Report 49, 190
 Tiflis 14, 30, 81, 160, 163, 183,
 237
 Tımag (Maske) 49, 191, 201

Tokat 30, 42, 160, 184, 233
 Tokmacıyan, Setrag 205
 Tolstoy, Leo 76
 Topalyan (doktor) 136
 Topalyan, Mıgırdıç 205
 Torkomyan, Vahram 110
 Toşigyan, Vahan 67, 203
 Toulouse 228
 Trabzon 205
 Trieste 31, 44, 164, 186, 189,
 247, 248
 Turgutlu bkz. Kasaba
 Turyan, Ğevont 208
 Turyan, Yeğişe 36
Tutag Haygazyan (Haygazyan
 Bülbulü) 191, 197
Tzayn hayrenyats (Yurdun Sesi)
 241

Uncuyan, Aleksan 132
 Uncuyan, Hovhannes 229
 Uncuyan, R. (Doktor) 135
 Urmiye 181
 Uşak 33

Üsküdar 45, 246
 Ütücüyan, Garabed 48, 191

Van 39, 79, 90, 160, 181, 183,
 225, 235, 247
 Vanantetsi, B. S. 224
 Vanantetsi, Der Hovhannes
 Mirza 44, 164, 189, 225,
 238, 247
 Vanantetsi, Ğugas 234

Vanantetsi, Sarkis Mirza 123,
 198, 201, 247
 Vanantetsi, Tovmas 174, 234,
 237
 Varbedyan, Zaruhi 166
 Varujan, Taniel 202, 206
 Varyemezyan, Hagop 125
 Vemyan, Kalust 123
 Vemyan, Karekin 224
 Venedik 14, 15, 31, 47, 57, 172,
 184, 185, 187, 234
 Verne, Jules 48, 76, 191, 192
 Viyana 13, 15, 18, 28, 41, 46,
 47, 54, 165, 184, 242
 Voltaire 44, 75, 192, 237
 Vorperyan, Rupen 229
 Vosgan(yan), İsdepan 15, 49, 62,
 165, 186, 189, 198, 246
 Vosganyan, Vağarşag 124, 125
 Vramşabuh 181

Wachtel, Nathan 29

Yeni Culfa 29, 160, 184
 Yenişehirli Hilmi 150
 Yeramyan, Melkon 35, 162
 Yeranyan, Ruhama 88, 89
 Yereruk 163
Yergaser (Sanatsever) 197, 198
 Yesayan, Ğugas E. 112, 116
 Yesayan, Husdiana 166
 Yesayan, Karekin M. 224
 Yesayan, Krikor M. H. 123
 Yesayan, Oşin 204
 Yesayan, Yesayi H. 115
 Yesayan, Zabel 202

Yevtogya [Tokat] 42
Yezikyan, Avedis 44
Yusufyan, Bedros Çelebi 44, 46,
165, 166, 186, 189, 225,
236, 237, 247
Yusufyan, Boğos Bey 31, 248
Yusufyan, Hovsep Çelebi 166,
236, 237

Zambakçıyan, Nazaret 124
Zareh 198, 199, 205, 237
Zeytun 184, 243
Zmürnagetsyan, Mercedes 127
Zmürnahay daretsuys (İzmir
Ermenileri Yıllığı) 207

Իզմիր Էրմենիլերի

İzmir Ermenileri

Իզմիրի Հայերը

Armenians of Izmir

բաղուածք՝

compilation

Չաքարիա Միլտանօղլու

Zakarya Mildanoğlu

ուսումնասիրութիւն

study

թրքերէն

Turkish

Ապրիլ 2017, Ստանպուլ

April 2017, Istanbul

İzmir Ermenileri sahiden yaşadılar mı? Ege'nin yeryüzünde bir cenneti andıran bu kıyılarında var oldular, nefes aldılar, yürüdüler, konuştular, doğdular ve öldüler mi? Türkiye'nin en büyük ve en özel şehirlerinden biri olan İzmir'de ve çevresinde yüzyıllarca süren yaşantılarından geriye kalan neredeyse hiç düzeyindeki izlere bakılırsa, bu sorulara "Evet, yaşadılar, vardılar!" cevabını vermek hiç de kolay değil. Bir avuç iyi niyetli araştırmacı hariç, Türkiye'de yazılan İzmir tarihçelerine bakarsak da durum aynı.

Bu kitap, İzmir'in tarihine özellikle Ermenilerin orada nasıl yaşadığı çerçevesinden bakan çalışmaları bir araya getiriyor. Ermenilerin kentteki yerine; kilise, okul, hastane, matbaa, basın gibi kurumlara; mimariye, ticarete, toplumlararası ilişkilere ve hatta giyim kuşama bakarak, İzmirli -ya da Ermenicesiyle söylersek *Zmürnialı*- kimliğini taşımanın nasıl bir hal olduğunu tahayyül edebilmemizi kolaylaştırmayı, kentin tarihine ilgi duyanlar için bazı temel kaynak ve tartışmaları aşına kılmayı hedefliyor.

